Arthur
Koestler

ON ÜÇÜNCÜ KABİLE

ORTA ASYA'NIN YAHUDİ TÜRKLERİ
HAZARLAR

ALFA® | TARİH

2747 | ALFA | TARİH | 64

ON ÜÇÜNCÜ KABİLE

ARTHUR KOESTLER

1905'te Budapeşte'de doğan Koestler eğitimini Viyana'da tamamladı. Döneminin ideolojik ve toplumsal çatışmalarıyla yakından ilgilendi. 1930'larda komünist oldu ve bir süre Sovyetler Birliği'ni ziyaret etti. Parti onu hayal kırıklığına uğratınca 1938'de ülkeden ayrıldı. Aynı yıl İspanya'da faşist güçlerce yakalanarak idama mahkûm edildi. İngiliz hükümetinin müdahalesiyle son dakikada kurtuldu. Fransa'ya gitti, ancak siyasi görüşleri nedeniyle yine tutuklandı. 1940'ta İngiltere'ye yerleşti. *Darkness at Noon Gün Ortasında Karanlık* en ünlü romanı sayılır.

BELKIS DİŞBUDAK

1938 İstanbul doğumlu. İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi mezunu. 1968 yılında başladığı simültane tercümanlık kariyerini sürdüren Dişbudak, 1971'den bu yana İngilizceden kitap çevirileri yapmaktadır Çorakçı'nın 300'ü aşkın eserin çevirisinde imzası vardır.

On Üçüncü Kabile
© 2014, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

The Thirteenth Tribe
© 1976, Arthur Koestler

Kitabın Türkçe yayın hakları Intercontinental Literary Agency aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında hiçbir yöntemle çoğaltılamaz.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Zülal Bakacak

ISBN 978-305-171-050-1
1. basım: Nisan 2015

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34410 Fatih-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com-info@alfakitap.com
Sertifika no: 10905

Arthur
Koestler

ON ÜÇÜNCÜ KABİLE

ORTA ASYA'NIN YAHUDİ TÜRKLERİ
HAZARLAR

Çeviren

Belkıs Dişbudak

ALFA TARİH

İÇİNDEKİLER

1. Hazarların Yükselişi ve Çöküşü **9**
I YÜKSELİŞ 11
II DİN DEĞİŞİMİ 65
III GERİLEME 97
IV YIKILIŞ 133

2. Hazarların Mirası **163**
V GÖÇLER 165
VI NEREDEN? 187
VII TERS AKINTILAR 199
VIII IRK VE EFSANE 213

ÖZET **235**

EK I
Yazılışlar Üstüne 237

EK II
Kaynaklar Üstüne 239

EK III
Hazar Yazışması 250

EK IV
Bazı Yorumlar İsrail Ve Diaspora 260

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA **265**
DİZİN **269**

0 100 200 Miles
R. Kama
Bulghar
Suwar
BULGARS
R. Volga
R. Ural
Chemigov
Kiev
R. Dnieper
BURTAS
R. Don
"Khazarian Way"
(Don Volga Portage)
KHAZARIA
R. Dniestr
R. Dniester
R. Prut
R. Danube
AZOV SEA
Sarkel
R. Emba
R. Syr-Darya
Khazaran-Itil
(Saksin?)
GHUZZ
SEA OF ARAL
Kerch
Dori
Cherson
CRIMEA
Tamatarkha
R. Kuban
Dariel Pass
Samandar
Balanjar
BLACK SEA
SEA OF THE KHAZARS (CASPIAN SEA)
Gurganj
KHWARIZM
BULGARS
Constantinople
R. Amu-Darya (Oxus)
Sangarus
Tiflis
Bab Al-Abwab (Darband)
Trebizond
GEORGIA
Bardhaa
BYZANTINE EMPIRE
Baku
JURJAN
ARMENIA
AZERBAIJAN
SHIRWAN
R. Jurjan
MEDITERRANEAN SEA
Adana
Dyarbekil
Ardabil
TABARISTAN
Mosul

1. Bölüm

Hazarların Yükselişi ve Çöküşü

"Hazaryada koyun, bal ve Yahudi çok bulunur."

Mukaddesî (Descriptio İmperii Moslemici, X. yüzyıl)

I YÜKSELİŞ

1

Batıda Charlemagne'ın taç giydiği sıralarda, Doğu Avrupa'nın Kafkaslarla Volga arasında kalan bölümü, bir Yahudi devleti olan Hazar İmparatorluğu tarafından yönetilmekteydi. VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar süren parlak çağında bu devlet gerek ortaçağ Avrupa'sının, gerek modern Avrupa'nın kaderinde önemli bir rol oynamıştır. Bizans imparatoru ve tarihçisi Konstantinos Porfirogennetos (913-959) saray protokolüyle[1] ilgili notlarında, Roma'daki Papa'ya ve Batı imparatoruna yollanan mektupların altına iki solidi değerinde altın mühür koyduklarını, oysa Hazar kralına gönderilenlere üç solidi değerinde mühür koyduklarını not ederken bu gerçeği onaylamaktadır. Aslında bu bir iltifat değil, gerçekçi politikanın ta kendisidir. Bury'ye göre, "incelediğimiz çağlarda Hazarların hanı ile Büyük Charles ve ardılları arasında önem bakımından pek de büyük bir fark olmaması mümkündür."[2]

★ Hazarlar Türk kökenli bir ulustu. Ülkeleri Karadeniz'le Hazar Denizi arasında önemli geçit niteliğinde stratejik, kilit önemi haiz bir noktada bulunmaktaydı. Bu devlet, Bizans'ı yüzyıllar boyunca kuzey steplerinden gelen açgözlü barbarların, Bulgarların, Macarların, Peçeneklerin, daha sonra da Vikinglerin ve Rusların saldırılarından koruyan bir tampon durumundaydı. Bunun yanında gerek Bizans diplomasisi, gerek Avrupa tarihi açısından daha önemli olan bir başka nokta ise Hazar ordularının Arap-

1 Constantine Porphyrogenitus, *De Caeromoniis I*, Paris, 1935-40, s. 690.

2 Bury, J. B., *A History of Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 402.

ların Avrupa'ya doğru çığ gibi ilerlemesini en bezdirici dönemi olan başlangıç aşamasında durdurması ve Doğu Avrupa'nın Müslümanlar tarafından alınmasını engellemiş olmalarıdır. Hazar tarihinin başta gelen uzmanlarından Prof. Dunlop (Columbia Üniversitesi), kesinleşmiş bulunan, ama geniş kitlelerce bilinmeyen bu gerçeği şöyle özetlemektedir:

Hazar ülkesi Arapların doğal ilerleme yolu üzerinde bulunmaktaydı. Muhammed'in ölümünden (MS 632) birkaç yıl sonra Halifelik orduları iki imparatorluğun kalıntıları üzerinden her şeyi önlerine katarak kuzeye doğru ilerlemiş ve doğal bir engel olan Kafkas Dağları'na varmıştı. Bu engel aşıldığında Doğu Avrupa topraklarının yolu açık demekti. Oysa Arapların, Kafkas engeline vardıklarında düzenli bir ordu tarafından karşılandığını ve bu ordunun onların Avrupa yönünde ilerlemesini durdurduğunu bilmekteyiz. Araplarla Hazarlar arasında yüz yılı aşkın bir süre devam eden bu savaşlara ilişkin pek az bilgimiz olmasına karşın, bunların tarihsel öneminin büyük olduğu ortadadır. Frankların Charles Martel komutasında, Arapları Tours Meydan Savaşı'nda durdurması ne kadar önemliyse, aynı tarihlerde Doğu Avrupa'yı tehdit eden Arap ordularının Kafkaslarda durdurulması da aynı derecede önemlidir... O güne kadar peş peşe zaferler kazanan Müslümanlar, Hazar kuvvetleri tarafından karşılanmış ve durdurulmuştur... Eğer Kafkasların kuzeyinde Hazarlar bulunmasaydı, Avrupa uygarlığının doğudaki surlarını oluşturan Bizans, kendini Araplar tarafından kuşatılmış bulacak, bugün okuduğumuz Hıristiyanlık ve Müslümanlık tarihi de çok daha farklı olacaktı.[3]

Bu olayların ışığında, MS 732 yılında, yani Hazarların Arapları yenmesinden hemen sonra, Bizans İmparatoru V. Konstantinos'un bir Hazar prensesiyle evlenmesi bizleri pek şaşırtmamalıdır. Bu evlilikten doğan erkek evlat, İmparator IV. Leon'dur ve Hazar Leon adıyla tanınmaktadır.

3 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. ix-x.

Garip olan nokta, MS 737 yılındaki son savaşın Hazarlar tarafından kaybedilmiş olmasıdır. Fakat o zamana kadar Müslümanların "cihad" ruhu eski hızını yitirmiş bulunmakta ve Halifelik iç karışıklıklarla mücadele etmektedir. Bu yüzden Arap kuvvetleri kuzeyde sağlam bir biçimde üslenemeden geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Oysa Hazarlar bu tarihten sonra güçlerini eskiye oranla daha da artırmışlardır.

Bundan birkaç yıl sonra, MS 740 yılında Hazar hanının, sarayının ve askeri komutanlarının Yahudi dinini benimsediğini ve bu dinin Hazarların resmi dini durumuna geldiğini görüyoruz. Bugün Arap, Bizans, Rus ve İbrani kaynaklarında bu olayları okuyan tarihçiler bu duruma ne kadar şaşıyorsa, o çağda yaşamış kimselerin de bu karar karşısında aynı şaşkınlığı duymuş olduğuna kuşku yoktur. Bu konuda yapılan en yeni yorumlardan biri, Marksist tarihçi Dr. Antal Bartha'nın *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*[4] [IX ve X. Yüzyıllarda Macar Toplumu] adlı kitabında yer almaktadır. Bu kitapta Hazarlara birçok bölüm ayrılmıştır. Bu pek olağandır, çünkü sözü edilen dönemde Macarlar, Hazarların egemenliği altında bulunmaktadır. Ama Hazarların Yahudiliğe geçişi konusuna kitapta yalnızca bir tek paragraf ayrılmış ve olay belirgin bir utanma havası içinde dile getirilmiştir:

Araştırmalarımız düşünce tarihinin sorunlarını kapsamamaktadır. Ama yine de okuyucunun dikkatini, Hazar Devleti'nin dinine çekmek zorundayız. Yönetici düzeyindeki kişiler arasında resmen kabul edilen din, Yahudi dinidir. Irk olarak Yahudilikle ilgisi olmayan bir toplumun bu dini seçip benimsemesi üzerine, ortaya çok ilginç görüşler atılabilir. Biz burada, bu din değiştirme olayının gerekçesine eğilirken bunun yalnızca Hıristiyanlığı kabul ettirmeye çalışan Bizans'a ve doğudan sokulmaya çalışılan Müslümanlığa karşı, bu iki siyasal baskıdan kurtulmak için

4 Bartha, A., *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapeşte, 1968, s. 35.

atılmış bir adım olabileceğine değinmekle yetinebiliriz. İki siyasal güç tarafından da desteklenmeyen, aksine herkesin zulmetmeye kalkıştığı bu dinin kabul edilmesi, Hazarlarla ilgilenen bütün tarihçileri şaşırtmakla birlikte, yine de bir rastlantı olarak değerlendirilemez. Bunu yalnızca, bu krallığın uyguladığı bağımsız politikanın bir belirtisi olarak nitelendirmek gerekir.

Bu satırlar bize ışık tutacağı yerde eskisinden daha derin bir şaşkınlığa sürüklenmemize sebep oluyor. Çeşitli kaynaklarda okuduğumuz küçük ayrıntılar farklılıklar göstermektedir, ama ana gerçekler her türlü tartışmanın ötesindedir.

Esas tartışılan nokta, XII ve XIII. yüzyılda imparatorlukları yıkıldıktan sonra Yahudi Hazarların akibetleridir. Bu konuya değinen pek fazla kaynak yoktur. Yalnızca ortaçağın son dönemlerinde Kırım'da, Ukrayna'da, Macaristan, Polonya ve Litvanya'da Hazar topluluklarının yerleşmiş bulunduğunu öğreniyoruz. Bu bölük pörçük bilgileri bir araya getirdiğimizde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Hazar kabileleri, yeniçağın başlamasından önce Orta Avrupa bölgelerine, özellikle Rusya ve Polonya topraklarına göç etmiş, buralara yerleşmiş bulunmaktadır. Doğu Avrupa'da Yahudi topluluklarının en fazla yoğunlaştığı bölgelerin buraları olduğu da bilinmektedir. Tarihçilerin pek çoğu bu gerçeğe dayanarak Doğu Avrupa Yahudilerinin ve dolayısıyla dünya Yahudilerinin bir bölümünün, belki de büyük çoğunluğunun Sami ırkından olmayıp Hazar soyundan olmaları olasılığı üzerinde durmaya yönelmişlerdir.

Bu tezin kapsamının çok geniş olması ve yankılarının çok başka konulara varabileceğinin bilinmesi, tarihçileri bu konudan uzak durmaya itmiştir. Bunun sonucu olarak *Encyclopaedia Judaica*'nın [Yahudi Ansiklopedisi] 1973 baskısına, Hazarlarla ilgili olan ve Dunlop imzasını taşıyan bölümden başka, yayımcıların imzasını taşıyan, "Hazar Krallığı'nın Yıkılmasından Sonra Hazar Yahudileri"

başlığıyla bir bölüm daha eklenmiş bulunmaktadır. Bu ek bölümün, "tanrının seçtiği halk" dogmasına inananları tedirgin etmemek için eklendiği çok açıktır.

Türkçe konuşan Karaimler [köktenci Yahudi mezhebi] genellikle Kırım'da, Polonya'da ve yakın çevrelerde yaşamakta olup Hazarlarla ilişkili olduklarını kabul etmektedirler. Gerçekte folklorlarında, antropolojide ve hatta dillerinde de bu ilişki görülmektedir. Hazarların torunlarının Avrupa'daki yaşamlarını sürdürdüğüne ilişkin hayli fazla kanıt bulunmaktadır.

Acaba Yafes'in* bu beyaz ırktan olan torunlarının, Samiler arasına karışması hangi oranda gerçekleşmiştir? Ve ne kadar önemlidir? Yahudiliğin Hazar kökeni konusunda en radikal tarih kuramcılarından biri, Tel Aviv Üniversitesi'nin Ortaçağ Yahudi Tarihi Profesörü A. N. Poliak'tır. *Khazaria* [Hazarya] adını verdiği eseri, İbranice olarak 1944 yılında Tel Aviv'de yayımlanmıştır (Bu kitabın ikinci baskısı 1951'de yapılmıştır).[5] Poliak, kitabın önsözünde konu hakkında şöyle söylemektedir:

Hazar Yahudilerinin öteki Yahudi topluluklarıyla olan ilişkileri ve Doğu Avrupa Yahudilerinin ne kadarının Hazarlardan kalma bir çekirdekten türemiş olabilecekleri konusu yepyeni bir yaklaşımı gerektirmektedir. Bu toplumun torunları bulundukları yerde yaşamayı sürdürenler, Amerika'ya göç edenler, İsrail'e gelenlerle birlikte dünya Yahudilerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturuyor olabilirler.

Bu satırlar, gerçi soykırımdan çok önce yazılmıştı ama böyle olması, bugün yaşayan Yahudilerin pek çoğunun Doğu Avrupa kökenli olduğu gerçeğini değiştiremez. Bu da onların büyük bir olasılıkla Hazar kökenli olduğu anlamına gelebilir. Eğer bu doğruysa, söz konusu Yahudi-

* Nuh'un üç oğlundan biri. Yafet de denir. Yahudi peygamberidir. – ed.n.

5 Poliak, A. N., *Khazaria-The History of a Jewish Kingdom in Europe* Tel Aviv, 1951.

lerin atalarının Kenan Ülkesi'nden değil, Kafkaslardan geldiği, Ürdün dolaylarından değil, Volga dolaylarından koptuğu gerçeklik kazanır ki, bilindiği gibi Kafkaslar, Ari ırkın beşiği olarak kabul edilmektedir. Böyle olunca, bu insanların genetik açıdan İbrahim'e, İshak'a, Yakub'a yakın olmaktan çok Hunlara, Uygurlara, Macarlara yakın oldukları kabul edilmelidir. Eğer bu kuramın gerçek olduğu anlaşılırsa, anti-semitizm (Sami düşmanlığı - Yahudi düşmanlığı) deyimi de anlamsızlaşacak; gerek öldürenler, gerek öldürülenler tarafından yanlış bilgiler üzerine kurulmuş bir kavram olmaktan öteye gitmeyecektir. Hazar İmparatorluğu'nun tarihi, geçmişin sisleri arasından su yüzüne çıktıkça, tarihin insanoğluna oynadığı en zalim oyunlardan biri gibi görünmeye başlar.

2

"Attila, alt tarafı göçebe bir halkın kağanıydı. Devleti yıkılıp tarihe karıştı... Oysa aşağılanan kent Konstantinopolis'in gücü sürüp gitti. Çadırlar yok oldu, kentler yaşamaya devam ettiler. Hun Devleti, aslında gelip geçici bir kasırgadan başka bir şey değildi..."

XIX. yüzyılda yaşamış doğu bilimci Cassel,[6] Hazarların da benzer nedenlerle aynı kaderi paylaştığını ima etmektedir. Hunların Avrupa sahnesindeki varlığı yalnızca seksen yıl[7] kadar sürdüğü halde, Hazarların devleti dört yüz yıllık bir sürenin büyük bir diliminde gücünü korumayı bilmiştir. Onlar da genellikle çadırlarda yaşamış bir ulustu ama çok gelişmiş kentsel yerleşimleri de vardı. Göçebe bir savaşçılar topluluğu olmaktan uzaklaşıp çiftçilik, hayvancılık, balıkçılık, bağcılık, ticaret ve küçük

6 Cassel, P., *Der Chasarische Königsbrief ans dem 10. Jahrhundert*, Berlin, 1876.

7 Hunların Hazar Denizi dolaylarından Avrupa'ya doğru ilerlemeye başladıkları 372 yılından Atilla'nın 453'teki ölümüne kadar olan süre.

sanatlar toplumu olma yolunda gelişiyorlardı. Sovyet arkeologları, bu insanların "Hun kasırgasına" hiç de benzemeyen ileri bir uygarlık düzeyine ulaştığını gösteren pek çok kanıt bulmuştur. Birkaç bin metrekarelik alana yayılmış köy kalıntıları,[8] dehlizler aracılığıyla ahırlara bağlanan evler, geniş ahır ve ağıllar, 3-3,5 x 10-14 metre boyutlarında sütunlu yapılardan başka,[9] ileri işçilik düzeyinin varlığını gösteren pulluklar, kemer tokaları, eyer süsleri gibi araç gereçler de bulunmuştur.

Toprak altında bulunan temeller özellikle ilginçtir.[10] Bunlardan anlaşıldığına göre, yapılar çember biçiminde kurulmuştur. Sovyet arkeologlarına göre böyle yuvarlak yapılara ait temeller Hazarların yaşadığı toprakların her yerinde ortaya çıkarılmış olup tarihleri de daha sonra görülen dörtgen konutlardan daha eskidir. Açıkça görüldüğü gibi bu yuvarlak evler, taşınabilir çadırlardan temelli konutlara, göçebelikten yerleşik düzene geçme döneminin simgesidir. Çünkü Arap yazılı kaynakları, Hazarların yalnızca kış süresince kentlerde oturduklarını, yaz gelince başkentleri İtil'i bile boşaltıp çadırlarını alarak sığır ve koyun sürüleriyle birlikte steplere çıktıklarını ya da mısır tarlalarında, bağlarda konakladıklarını anlatmaktadır.

Kazılar, sınırların son dönemlerde sağlam kalelerle korunduğunu da göstermektedir. Bu sur kalıntılarının tarihi VIII ve IX. yüzyıldan başlamakta, kentlerin steplere açık olan kuzey sınırını çevrelemektedir. Bir süre Hazar egemenliğinde kalan Kırım'dan başlayan surlar, yarım daire biçiminde Don ve Volga'ya kadar uzanmaktadır. Ülkenin güneyini ise Kafkas Dağları korumaktadır. Batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi bulunmaktadır.[11] Bununla

8 Bartha, A., *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapeşte, 1968, s. 24.

9 *A.g.e.*, s. 24 ve notlar.

10 *A.g.e.*, s. 24, 147-149 ve notlar.

11 Hazar akınları nedeniyle duydukları korkuyu hâlâ unutamayan Araplar, steplerini döven göçebeler kadar değişken bu denize

birlikte ülkenin kuzeyini koruyan kaleler dizisi gerçekte hayvanları korumak için kurulmuş bir iç çember niteliğindedir. Dış sınırlar, daha çok o yılların savaşta getirdiği şansa bağlı olarak ilerleyip gerileyen değişken sınırlardır. Krallığın gücünün doruğuna vardığı yıllarda otuzu aşkın ulus ya da kabileyi denetimleri altına almış, Kafkaslardan Aral Denizi'ne, Ural Dağları'ndan Kiev kentine, Ukrayna steplerine kadar olan bölgede yaşayan toplumları haraca bağlamışlardır. Hazar egemenliği altında yaşayan bu toplumlar arasında Bulgarlar, Oğuzlar, Macarlar, Kırım'ın Got ve Yunan kolonileri ve kuzeybatı ormanlarında yaşayan Slavlar bulunmaktadır. Bu geniş egemenlik alanının dışında Gürcistan ve Ermenistan'a da akınlar düzenlenmiş, Musul'da bulunan Arap Halifeliği'nin topraklarına sızmaya başlamışlardır. Bu konuda Sovyet arkeoloğu M. I. Artamonov şunları yazmaktadır:[12]

> IX. yüzyıla kadar, Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerde, bitişiğindeki steplerde ve Dinyeper'in ormanlıklarına uzanan alanda Hazarlarla boy ölçüşecek hiçbir güç yoktu. Hazarlar bir buçuk yüzyıl boyunca Doğu Avrupa'nın güney kesiminde rakipsiz egemenliklerini sürdürdüler ve Hazar Denizi'nin kuzeyiyle Ural Dağları arasındaki geçidi ellerinde tuttular. Bu süre içinde Asya'dan kopup gelen göçebe kavimlerin Avrupa'ya girmesi söz konusu olamadı.

Doğudaki büyük göçebe imparatorlukların tarihlerine baktığımızda, Hazarların kendilerinden önce gelen Hun ve Avar imparatorluklarıyla kendilerinden sonra gelen Moğol imparatorluğu arasında, hem zaman hem büyüklük hem de uygarlık düzeyi bakımından bir geçiş dönemi oluşturduğunu görmekteyiz.

Bahrû'l Hazar (Hazar Denizi) demektedirler (W. E. O. Allen, *A History of Georgian People*, Londra, 1952).

12 Artamonov, M.I., *Khazar History*, Leningrad, 1962.

3

Peki bu dikkate değer insanlar kimdir? Gerek güçleri ve ortaya koyduklarıyla, gerek hor görülen bir kavmin dinini kabul etmiş olmalarıyla dikkati çeken bu insanlar kimdir? Bu konuda, günümüze ulaşabilen bilgilerin tümü onlara düşman olan çevrelerin kaynaklarından alındığı için, bunları olduğu gibi ele alıp değerlendirmek doğru olmaz. Örneğin bir Arap tarihçisinin[13] şu satırlarına göz atalım: "Hazarlara gelince, bunlar insanların yaşadığı toprakların en kuzeyinde, yedinci iklime yakın yerde yerleşmişlerdir. Saban burcunun altındadırlar. Ülkeleri soğuk ve rutubetlidir. Bu yüzden ciltleri beyaz, gözleri mavi, uçuşan saçları genellikle kızıl ve gür, bedenleri iri yarı, huyları soğuk kişilerdir. Ana nitelikleri vahşiliktir."

Yüz yıl süren savaşlardan sonra bu Arap yazarın Hazarlara büyük bir sevgi beslemediği ortadadır. Çok daha eski bir kültürleri olan ve ülkelerini durmadan Hazar akınlarına karşı savunmak zorunda kalan Gürcülerle Ermeniler için de durum aynıdır. Eski inançları yansıtan bir Gürcü vakayinamesi, Hazarları "Yecüc ve Mecüc"ler* olarak nitelendirmektedir: "...iğrenç suratlı, yabanıl hayvan davranışlı, kan içen insanlar."[14] Ermeni bir yazar da şu satırlarla karşımıza çıkıyor: "Hazarların büyük bir çoğunluğu küstah, iri yarı, kirpiksiz, kadın gibi uzun saçlıdır."[15] Son olarak Arap coğrafya bilgini İstahrî'nin şu satırlarına bir göz atalım:[16] "Hazarlar Türklere benzemez saçları siyahtır. İki tür Hazar

13 İbn Saîd el-Mağribî'den alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 11.

* Kıyametin kopacağını gösteren iki kavim. Batınilere göre Yecüc ve Mecüc şeriatçıların simgeleridir. –ed.n.

14 Schultze'den alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 182.

15 Marquart'tan alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 182.

16 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 96.

vardır. Bir bölümüne Priskos denir. Bunlar çok esmerdir. Hemen hemen Hintlileri andırırlar. Bir de Ak Hazarlar vardır ki, bunlar dikkati çekecek kadar yakışıklı insanlardır."

Bu sözler az önce sarf edilen sözlerle mukayese edildiğinde iltifat sayılacak niteliktedir ama durumu daha da karıştırmaktan başka işe yaramamaktadır. Çünkü bildiğimiz kadarıyla Türkler yönetici sınıflara "beyaz" deyip, toplumun alt kesimlerini "kara" diye tanımlama alışkanlığına sahipti. Bu nedenle Beyaz Rus misali, Beyaz Bulgarların, Siyah Bulgarlardan daha beyaz tenli olduklarını ya da V ve VI. yüzyıllarda Hindistan'la İran'ı işgal eden Ak Hunların Avrupa'ya gelen Hunlardan daha beyaz olduğunu varsaymamız için geçerli bir neden yoktur. Zaten İstahrî ve benzerlerinin esmer tenli Hazarlar üzerine yazdıkları da kulaktan dolma, bir ölçüde efsane niteliğindeki bilgilere dayanmaktadır. Bu satırları okumak bizi Hazarların genel görünümü konusunda da, etnik kökenleri konusunda da daha bilgili kılmamaktadır.

Özellikle etnik kökenler sorunu, ancak genellemelerle cevaplanabilmektedir. Öte yandan Hunların, Alanların, Avarların, Bulgarların, Macarların, Başkirlerin, Burtaların, Sabirlerin, Uygurların, Saragurların, Onogurların, Utigurların, Kutrigurların, Turniakların, Kotragarların, Kabarların, Zabenderlerin, Peçeneklerin, Oğuzların, Kumanların, Kıpçakların ve Hazar çağında bu topraklardan gelip geçmiş olan daha nice kabile ve boyların kökenlerini araştırmak da aynı derecede güçtür. Haklarında çok daha fazla şey bildiğimiz Hunların kökeni bile belirsizdir. Hun sözcüğü büyük bir olasılıkla Çince *Hiung-nu* sözcüğünden gelmektedir ve savaşçı göçebe grupları tanımlamakta kullanılır. Oysa başka uluslar Hun deyimini ayrım yapmaksızın bütün göçebe toplulukları için kullanmışlardır. Bu deyim yukarıda adı geçen Ak Hunlar, Sabirler, Macarlar ve Hazarlar için de söz konusu olmuştur.[17]

17 I. Dünya Savaşı yıllarında İngiltere'de "Hun" deyiminin aynı olumsuz

MS I. yüzyılda Çinliler bu istenmeyen Hun komşularını batıya sürmüş ve yüzyıllar boyu Asya'dan kopup Avrupa'ya akacak çığı başlatmışlardır. I. yüzyıldan başlayarak sürekli olarak batıya akan bu gruplar çoğunlukla genel bir sözcük olan "Türk" sözcüğüyle tanımlanmıştır. Bu sözcüğün de Çinceden geldiği ve gerçekte bir tepenin adından alındığı öne sürülmektedir. Ama sonradan bu sözcük, belirli özelliklere sahip dilleri konuşan, yani "Türki" dilleri konuşan bütün kavimlere mal edilmiştir. Dolayısıyla Türk deyimi, ortaçağ yazarlarının ve bazı çağdaş yazarların kullandığı anlamda bir ırktan çok, bir dil grubunu anlatan bir deyimdir. Bu açıdan bakıldığında Hunlar ve Hazarlar da "Türki" uluslardır.[18] Hazarların dili, bilindiği kadarıyla Türkçenin Çuvaş lehçesidir. Bu dil Sovyetler Birliği içindeki Özerk Çuvaş Cumhuriyeti'nde (Volga ile Sura arasında) hâlâ konuşulmaktadır. Çuvaşların, Hazar diline benzeyen bir dil kullanan Bulgarların torunları olduğuna inanılmaktadır. Yine de bütün bu ilişkiler biraz belirsiz kalmakta, doğu filologlarının düşünce yoluyla vardıkları sonuçlara dayanmaktadır. Kesin olarak söyleyebileceğimiz tek şey, Hazarların "Türki" bir ulus olduğu ve V. yüzyıl dolaylarında Asya steplerinden koparak batıya yöneldikleridir.

Hazar (Khazar) sözcüğünün ve modern çağla ortaya çıkmış türevlerinin de birçok yeni düşünüşe yol açtığı ortadadır. Büyük bir olasılıkla bu sözcük, Türkçe "gez" kökünden gelmekte, aldığı ekle "gezer" haline gelip, göçebe anlamını yansıtmaktadır. Bu konu üstünde derinlemesine inceleme yapmamış kişilere ilginç gelebilecek bazı çağdaş türevler de vardır. Bunlar arasında Rusçada Kazak, Macarcada

anlamda kullanılmasına karşılık, doğduğum ülke olan Macaristan'da ilkokul çocuklarına şanlı Hun atalarından gurur duymalarının öğretilmesi ilginçtir. Budapeşte'de pek kibar bir deniz sporları kulübünün adı Hunya'dır. Macaristan'da birçok kimse çocuklarına Atilla adını koymaktadır.

18 Fin-Ugor dil grubuna giren Macarlar bunun dışında kalmaktadır.

Hussar kavramlarının atlı savaşçı için kullanılması,[19] Almanların *Ketzer* sözcüğünü imansız, yani Yahudi anlamında kullanması sayılabilir. Eğer bu düşünüş doğruysa, bundan Hazarların birçok ortaçağ toplumunun hayal gücünü büyük ölçüde etkilediği sonucu çıkarılabilir.

4

Bazı İran ve Arap vakayinameleri efsane ve dedikodu sütunun çekici bir karışımını sunar. Bu tür yazılar dünyanın yaratılışıyla başlayıp son dakika haberlerine kadar varabilmektedir. IX. yüzyıl Arap tarihçisi Yakubi, Hazarların soyunu Nuh'un üçüncü oğlu Yafes'e dayandırmaktadır. Bu motif edebiyatta da sık sık görülürken, başka efsaneler Hazarlarla İbrahim ve Büyük İskender arasında bir bağlantı kurar.

Hazarlardan doğrudan doğruya söz eden kaynakların en eskilerinden biri "Zacharias Rhetor"un[20] VI. yüzyılın ortalarından kalma *Siriak*'ıdır. Bu kaynakta Hazarlar, Kafkaslarda yaşayan uluslar arasında sıralanmaktadır. Başka kaynaklar ise Hazarların bir önceki yüzyılda da bu çevrelerde var olduğunu ve Hunlarla ilişkileri bulunduğunu öne sürmektedir. MS 448 yılında Bizans İmparatoru II. Theodosius, Attila'ya bir elçilik heyeti gönderdiğinde, bu kurulda Priskos adında çok ünlü bir yazar da bulunmaktaydı. Bu dikkatli kişi, yolculuğu boyunca yalnız diplomatik ilişkileri harfi harfine not etmekle kalmamış, aynı

19 Hussar sözcüğü herhalde Sırp ve Hırvatlar kanalıyla Yunanlılara geçmiş olan ve Hazarları tanımlamakta kullanılan bir sözcüktür.

20 Bu eser aslında adı belirsiz bir kişi tarafından derlenmiş, derlemenin içinde eseri özetlenen bir Yunan tarihçisinin adıyla anılagelmiştir.

* Yunan kaynaklarında Akatzirler, Agathir ya da Agatzir olarak geçer ve Ağaçeriler olarak addedilir. G. Nemeth, İdil (Volga) boyunda oturan ve Hunlar tarafından zikredilen Akatzir kavmini "orman kavmi" olarak tanır. –ed.n.

zamanda Attila'nın sarayındaki ufak tefek entrikaları ve şölen salonundaki olaylarını da kayda geçirmiştir. Belli ki Priskos, gelmiş geçmiş en büyük dedikodu yazarlarından biriydi. Bugün bile Hun yaşamı ve gelenekleriyle ilgili ana kaynağımız onun satırlarıdır. Priskos, bize Hunların egemenliği altında yaşayan ve Akatzirler* diye anılan bir toplulukla ilgili birçok hikâye de anlatmaktadır. Bu Akatzirlerin Ak Hazarlar olması akla çok yakındır.[21] Priskos'un anlattığına göre Bizans imparatoru, bu savaşçı ırkı kendi tarafına çekmeye çalışmış, ama çok açgözlü biri olan Hazar kabile reisi Karidak, kendisine sunulan rüşveti yeterli bulmayarak Hunların tarafına geçmiştir. Attila, Karidak'ın rakibi olan kabile reislerini yenerek, onu tek başına Akatzirlerin başına geçirmiş ve kendisini sarayında ziyaret etmesi için de çağrıda bulunmuştur. Karidak bu çağrıya içten teşekkürlerini sunmuş, ancak, "basit, ölümlü bir insan için bir tanrının yüzüne bakmanın çok güç olacağını" öne sürerek "nasıl güneşe bakmak insanın gözünü kamaştırırsa, tanrıların en ulusunun yüzüne bakmak da insana acı verir" demiştir. Attila bu sözlerden pek hoşnut kalmış olmalı ki, Karidak'ın hanlığını onaylamış ve iyi ilişkilerini sürdürmüştür.

Priskos'un anlattıklarına göre Hazarlar Avrupa sahnesinde V. yüzyıl ortalarında belirmiştir. O çağlarda, Hazarlar Hun egemenliği altında yaşamaktaydı. Macarlar ve öteki bazı toplumlar gibi onların da Attila'nın buraya getirdiği topluluklardan türediği varsayılabilir.

---

21 Akatrizler, ünlü Got tarihçisi Jordanes tarafından da savaşçı bir ulus olarak tanıtılmaktadır. Jordanes, Priskos'tan yüzyıl kadar sonra yaşamıştır. "Ravenna Coğrafyacısı" olarak tanınan yazar, onların Hazarlar olduğundan emindir. Böyle olduğu çağdaş araştırmacıların çoğu tarafından da kabul edilmektedir. (Marquart bu düşünceye katılmazsa da, Dunlop'un onun görüşlerini çürütür. Bkz. Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 7f). Örneğin Cassel, Priskos'un yazılarında sözcüğün yazılış biçiminin, Ermeni ve Gürcü dillerindeki (Khazir) sözcüğünün yazılışıyla aynı olduğuna işaret etmektedir.

5

Attila'nın ölümünden sonra Hun İmparatorluğu'nun yıkılması, Doğu Avrupa'da bir otorite boşluğu yaratmıştır. Bu sırada birbirini izleyen göçebe toplulukların arkası kesilmeyen bir sel halinde yeniden Avrupa'ya doğru akmaya başladığını görüyoruz. Bunlar arasında dikkati çekenler Uygurlarla Avarlardır. Hazarlar bu sırada Kafkasya çevrelerinde Ermenistan ve Gürcistan'ı sık sık yağmalayarak mutlu bir yaşam sürdürmektedirler. VI. yüzyılın ikinci yarısında Hazarların Kafkasların kuzeyindeki kabileler arasında belirgin bir güç kazandıkları görülür. Bu kabilelerden bazılarının, örneğin Sabirler, Saragurlar, Samandarlar, Balanjarlar vb bundan sonra yazılan kaynaklarda adları geçmemektedir. Yani bu kabileler ya Hazarlar tarafından sindirilmiş ya da onların arasına karışıp asimile olmuşlardır. Anlaşıldığına göre, Hazarlara karşı koyanların başında, o sıralarda hayli güçlü olan Bulgarlar gelmektedir. Ama MS 641 yılında Hazarlar onları da yenmiş ve ulusu ikiye ayırmışlardır. Bir bölümü batıya göçüp Tuna dolaylarına yerleşmiş, yani şimdiki Bulgaristan'ı oluşturmuş, ötekiler de kuzeydoğuya yönelerek Volga dolaylarına yerleşmiş ve Hazarların egemenliği altında yaşamaya başlamışlardır. Bu kitapta, gerek Tuna Bulgarlarından gerek Volga Bulgarlarından sık sık söz edilecektir.

Hazarlar egemenliklerini kazanmadan önce bir süre kısa ömürlü bir başka devletin, Batı Türk İmparatorluğu ya da Turkut İmparatorluğu diye anılan devletin egemenliğinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Bu imparatorluk, bir kabileler konfederasyonu yapısındadır. Başta, hepsini yöneten bir kağan ya da han[22] bulunur. Hazarların da daha sonra bu sözcüğü alıp kendi en büyük yöneticileri için

22 Kağan, han ya da hakan vb doğu bilimcilerin yazım konusunda tuhaf alışkanlıkları vardır. (*Bkz.* Ek I) Ben Batılıların gözünde en az incitici olan "kağan" sözcüğünü kullanacağım.

kullandıklarını görüyoruz. Bu ilk Türk devletinin (böyle demek de doğru mudur bilmem) ömrü, aşağı yukarı yüz yıl kadar sürmüş (MS 550-660 *civarı*), ardından bu devlet hemen hiçbir iz bırakmadan parçalanmıştır. Yine de, Türk adının ilk defa belirli bir ulus için kullanılması, Hazarlar ve Bulgarlar gibi "Türki" dilleri konuşan halkları kapsayan genel bir deyim olmaktan çıkması bu devlet sayesinde olmuştur.[23]

Hazarlar önce Hun egemenliğinde, daha sonra Türk egemenliğinde yaşadılar. VII. yüzyılda Batı Türk İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, Perslerin ve Bizanslıların deyimiyle "Kuzey Krallığı"nı yönetme sırası onlara geldi. Bir söylentiye[24] göre, büyük Pers Kralı Hüsrev Anuşirvan'ın sarayında üç tane altın konuk tahtı bulunur; bunlardan biri Bizans imparatoru, ikincisi Çin imparatoru, üçüncüsü de Hazar imparatoru için saklanırmış. Ama her nedense bu üç büyük imparatorluktan hiçbir zaman konuk gelmemiş ve altın tahtlar –eğer gerçekten var idiyseler– sembolik bir amaç görmekten öteye gitmemiştir. Yine de ister doğru olsun ister olmasın, bu söylenti İmparator Konstantinos'un Hazarlara üç altın mühürlü mektup gönderildiğine ilişkin anlattıklarını onaylamaktadır.

6

Bu sırada, VII. yüzyılın başlarında Müslüman kasırgasının Arabistan'da kopmasından hemen önce, Ortadoğu üç büyük gücün denetimi altındadır: Bizans, Persler ve Batı Türk İmparatorluğu. Bunlardan ilk ikisi, son yüzyıldan beri birbirleriyle bitip tükenmek bilmez bir savaşa tutuşmuş bulunmakta ve her ikisi de gücünü tüketmiş gibi

23 Bu durum, eski kaynaklarda Türk sözcüğünün hiçbir ayrım yapılmaksızın bütün göçebe bozkır halkına mal edilmesini, "barbar" ya da "Hun" sözcüğüyle eşanlamlı olarak kullanılmasını önlememiştir.

24 İbn el-Belhi, *Fars Namah*.

görünmektedir. Bir süre sonra Bizans'ın kendini topladığını, oysa Pers krallığının bir daha toparlanamadığını, tarihe karıştığını biliyoruz. Onlara son darbeyi indirenler de yine Hazarlar olmuştur.

Sözünü ettiğimiz çağda Hazarlar henüz Batı Türk İmparatorluğu'nun egemenliği altında olup bu imparatorluğun en etkin gücünü oluşturmaktadır. Zaten çok geçmeden de imparatorluğu devralacaklardır. 627 yılında Roma imparatoru Herakleios, Hazarlarla askeri bir antlaşma imzalamış (bu antlaşma iki ülke arasında imzalanacak aynı nitelikteki birçok antlaşmanın ilkidir) ve kendini Perslere karşı son ve yok edici bir sefere hazırlamıştır. Bu sefer sırasında Hazarların oynadığı rol konusunda birbiriyle çelişen, hiçbiri de Hazarlara onur kazandırır nitelikte olmayan birkaç kuram vardır. Ama ne kadar çelişkili olursa olsun, bu kuramların bazı önemli ortak yönleri bulunmaktadır. Hazarlar, Herakleios'a, Ziebel adlı bir başbuğun komutasında 40.000 atlı vermişlerdir. Bu atlılar Pers seferine katılmış, ama bir süre sonra, herhalde Yunanlıların fazla tedbirli ilerleyişinden usanarak yollarını çevirmiş ve Tiflis'i kuşatmaya girişmişlerdir. Bu çabaları başarılı olmamışsa da ertesi yıl yeniden Herakleios'la işbirliği yaparak Gürcistan'ın başkentini almış ve büyük ganimetlerle dönmüşlerdir. Gibbon bu konuda (Teofanes'i kaynak göstererek) hayli renkli bilgiler vermekte, özellikle Roma İmparatoru'nun Ziebel'le ilk karşılaşmasını ayrıntılı biçimde anlatmaktadır.[25]

...Hüsrev'in Avarlarla anlaşmasına karşılık, Roma imparatoru da Türklerle[26] onurlu bir anlaşmaya girişmişti. Onun çağrısı üzerine Hazar grupları çadırlarını Volga boylarından sökerek Gürcistan dağlarına kurdular. Herakleios onları Tiflis dolaylarında karşıladı. Ziebel yanındaki adamlarıyla birlikte

25 Gibbon, E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 5. Cilt, 2. baskı, Londra, 1901, ss. 87-88.

26 "Türkler" derken Hazarları kastediyor.

attan indi ve (Yunan kaynakları doğru söylüyorsa) kendilerini yüzükoyun yere atarak imparatorun mor harmanisinin eteğini öptüler. Bu gönüllü saygı gösterisi, sağladığı büyük yardım da dikkate alınırsa elbette en sıcak karşılığı hak ederdi. İmparator derhal tacını çıkardı, Türk başbuğunun başına koydu, sonra da onu şefkatle kucaklayarak selamladı ve ona "oğlum" dedi. Zengin bir şölenden sonra Ziebel'e bir tepsi içinde mücevherler sundu. Altınlar, değerli taşlar, imparatorluk sarayında kullanılan ipekler verdi. Daha sonra değerli mücevherleri, küpeleri kendi elleriyle bu yeni müttefiklerine dağıttı. Gizli bir görüşmede kızı Eudokia'nın bir resmini gösterdi, bir barbara soylu ve beyaz bir gelin vererek onu mutlu etti. Ve kırk bin atlık yardım sözünü böyle kopardı...

Eudokia (ya da Epiphania), Herakleios'un ilk karısından olma tek kızıydı. Onun Türk'e söz vermiş olması, Bizans sarayında Hazarlarla yapılan dostluk antlaşmasına ne kadar önem verildiğini göstermeye yeterlidir. Ama sonradan bu evlilik gerçekleşmedi. Çünkü Eudokia ile gelin alayı henüz yola çıkmışken Ziebel'in öldüğü haberi geldi. (Bu arada Teofanes'in satırları arasında Ziebel'in de imparatora genç oğlunu verdiğine ilişkin zımni bir ifade vardır).

Ermeni tarih metinlerinde de Hazarların ikinci Pers seferi için ilan ettiği seferberlikle ilgili renkli bir bölüm görülür. Bu seferberlik emri, Hazar egemenliği altındaki bütün kabilelere ve halka gönderilmiştir: "Dağlarda, ovalarda yaşayan, dam altında ya da gökyüzü altında oturan, saçını tıraş etmiş olsun, uzatmış olsun, herkese."[27]

İşte bu satırlar bize Hazar İmparatorluğu'nu oluşturan ırklar mozaiği hakkında fikir verebilen ilk satırlardır. Herhalde ülkeyi yöneten "gerçek Hazarlar," genellikle azınlıkta kalmışlardır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki Avusturyalıların durumu gibi.

27 Kalankatuklu Musa'dan alıntılayan Dunlop: D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 29.

7

Pers devleti 627 yılında İmparator Herakleios karşısında uğradığı yenilgiden sonra bir daha toparlanamadı. Bir ayaklanma sonucu kral kendi oğlu tarafından öldürüldü ve birkaç ay sonra oğul da ölünce, tahta bir çocuk çıkarıldı. On yıllık anarşi ve kargaşadan sonra ilk Arap orduları ülkeye girdi. Bu sırada Batı Türk İmparatorluğu da parçalanarak kabilelere ayrılmıştı. Böylece, eski kuvvet üçlüsünün yerini bir yenisinin aldığı görüldü. İslam Halifeliği, Hıristiyan Bizans ve kuzeyde de yeni güçlenen Hazar Devleti. Arap saldırılarını başlangıç çağlarında göğüslemek görevi işte bu sonuncusuna düşmüş ve Doğu Avrupa ovalarını işgalcilerden onlar korumuştur.

Hicret'i (622) izleyen ilk yirmi yıl içinde Müslümanlar İran'ı, Suriye'yi, Mezopotamya'yı, Mısır'ı alarak Bizans'ı (yani bugünkü Türkiye topraklarını), Akdeniz'den Kafkaslara kadar uzanan yarım daire biçiminde bir kıskacın içine almışlardı. Kafkaslar aşılmaz bir doğal engeldi, ama yine de, Pireneler kadar engeldi. Ayrıca Daryal Geçidi'nden (şimdiki adıyla Kesbek) ve Hazar Denizi kıyısındaki Derbend'den (Demir Kapı) geçmek de olanak dışı değildi.

Bu sonuncusuna Araplar Babülehvab, yani Kapılar Kapısı derlerdi. Bu adın kökü, Hazarların ve benzeri kavimlerin çok eski çağlardan beri buradan güneye saldırıp sonra geri çekilmelerine dayanıyordu. Bu kez sıra Araplara gelmişti. 642 ile 652 yılları arasında defalarca Derbend'den geçerek Hazar topraklarında ilerlediler. Balancar adındaki en yakın kenti alıp Avrupa topraklarında bir üs edinmeye çalıştılar. Ama her defasında geri püskürtüldüler. Sonunda, 652'de taraflar arasındaki en büyük savaş vuku buldu. Her iki taraf da mancınık kullandı. Dört bin Arap öldü. Yaşamını yitirenler arasında komutanları Abdül Rahman İbn-Rabiya da bulunuyordu. Ordunun geri kalan kısmı kargaşa içinde gerisin geriye dağlara kaçtı.

Bundan sonra, kırk yıl boyunca Araplar, Hazar ülkesine girmeye kalkışmadılar. Saldırılarını Bizans'a yönelttiler. Birkaç kez[28] Konstantinopolis'i karadan ve denizden kuşattılar. Eğer bu arada Kafkasların öte yanındaki başkenti almış, Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmiş olsalardı, Doğu Roma İmparatorluğu'nun sonunun gelmesi muhtemeldi. Bu arada Hazarlar da Bulgarlarla Macarları egemenlikleri altına almış, batıda Ukrayna ve Kırım'a ulaşmışlardı. Ne var ki, bu kez savaşlar artık rastgele yapılan akınlar olmaktan çıkmış, fetih savaşları durumunu almıştı. Yağma edip, tutsak alıp çekilmiyorlar, ele geçirdikleri ülkeleri güçlü yönetimi olan bir imparatorluğa katıyorlardı. İmparatorluklarını kağan yönetiyor, fethedilen yerlere valiler atayıp, vergi koyuyordu. VIII. yüzyılın başlarında Hazar devleti, Araplara saldırıya geçecek kadar güçlenmişti.

Bin yıl ileriden dönüp baktığımız zaman, "İkinci Arap Savaşları" (722-737) denilen bu savaşlar bize durmadan yinelenen, tekdüze yöresel çatışmalar gibi görünmektedir. Hepsinde olaylar aynıdır. Hazarların atlıları ya Daryal Geçidi'nden ya da Derbend Kapısı'ndan halifenin topraklarına saldırırlar, bir süre sonra da Arap karşı saldırısı başlar, aynı yollardan Volga'ya doğru uzanır ve geri çekilirler. Şimdi adeta dürbünün ters tarafından bakarken, bu olaylar bizlere York Dükü ile ilgili eski şarkıyı anımsatıyor. York Dükü'nün on bin askeri vardır. "Onları tepenin doruğuna çıkartıp sonra gerisin geri aşağıya yürütür." Arap kaynaklarında yazılı olanlara bakarsak (bu kaynaklar genellikle abartma eğilimindedir), 100.000, hatta 300.000 kişilik ordulardan söz edildiğini görürüz. Ne olursa olsun, bu sayılar Batının kaderini çizen, aşağı yukarı aynı zamana denk gelen Tours Meydan Savaşı'ndaki askerlerin sayısından çok daha fazladır.

28 MS 669, 673-8. 717-18.

Bu savaşların belirgin özelliği, ölüme meydan okuyan bir fanatizmdir. Örneğin bir Hazar kentinin teslim olmaktansa kendi kendini yakıp yok ettiği anlatılır. Başka bir olayda, bir Arap komutan Babülehvab'ın suyunu zehirler. Bozguna uğrayan bir Arap ordusunun kaçışı engellenir ve tehditle savaşmaya zorlanır. "Cennete gidelim ey Müslümanlar, cehenneme değil!" Çünkü bilindiği gibi, savaşta şehit olan her Müslümanın gideceği yer cennettir.

Bu on beş yıllık savaşlar sırasında Hazarlar, Gürcistan ve Ermenistan'ı istila etmiş, 730 yılında Arap ordularını Erdebil'de büyük ve kesin bir yenilgiye uğratmışlardır. Bundan sonra Musul ve Diyarbakır'ı alıp Halifeliğin merkezi olan Şam'a yaklaştıkları bilinir. Oysa bu sırada yeni kurulan bir Halife ordusu akıntıyı tersine çevirir, Hazarlar dağların üzerinden kendi ülkelerine çekilirler. Ertesi yıl Mesleme bin Abdülmelik adlı ünlü Arap komutan (daha önce Konstantinopolis'i kuşatan komutan) Balancar'ı alır, daha kuzeydeki Hazar kenti Samandar'a kadar ilerler. Oysa saldırganlar bu kez de sağlam bir üs edinemezler. Yeniden Kafkaslar üzerinden güneye doğru kaçarlar. Bu arada Bizans imparatorluğu da derin bir soluk alabilmiştir. Özellikle veliahtları bir Hazar prensesiyle evlendiği için. Daha önce belirtildiği gibi, bu evlilikten Bizans imparatoru Leon Hazar doğmuştur.

Son Arap saldırısı, daha sonra II. Mervân adıyla halifeliğe geçecek olan komutanca yönetilmiş ve zaferle sonuçlandırılmıştır. Mervân, önce Hazar kağanına barış elçileri göndermiş sonra da her iki geçitten şaşırtıcı bir saldırıya geçmiştir. Hazar ordusu bu şaşkınlığın etkisinden kurtulamayarak Volga'ya kadar gerilemiş ve kağan barış istemek zorunda kalmıştır. Mervân, diğer fethedilen ülkelerdeki yönteme uyarak kağandan hak dinine dönmesini istemiş, kağan da bunu kabul etmiştir. Ama bu Müslümanlığa geçiş laftan öteye gitmemiş olmalı ki ne Arap ne de Bizans kaynaklarında bu konuya bir daha

değinilmemektedir. Oysa bundan birkaç yıl sonra Yahudiliğin resmi din olarak benimsenmesi bütün kaynaklarda bulunmaktadır.[29] Elde ettiği sonuçlardan memnun kalan Mervân, Hazar topraklarına veda edip geride ne bir üs ne de bir yönetim kadrosu bırakmaksızın, ordularıyla birlikte Kafkasya üzerinden çekilmiştir. Kısa bir süre sonra da güneydeki birtakım kabilelerin ayaklanmasını bastırmak için Hazarlardan yardım istediği bilinmektedir.

Buna "ucuz kurtuluş" demek yerinde olur. Mervân'ın bu geniş gönüllü davranışı, tarihin bu garip döneminde gerçekleşen pek çok şey gibi gerçekte çevre koşullarından kaynaklanır. Belki Araplar da bunun farkındaydı. Uygar olan Perslere, Ermenilere ve Gürcülere benzemeyen bu Kuzey barbarlarını, orada bırakılacak kukla bir Müslüman prensi ve küçük bir garnizon eliyle yönetmek mümkün değildi. Ayrıca Mervân'ın Suriye'de ve öteki yerlerde Emevi Halifeliği'ne karşı ayaklanmaları bastırabilmek için ordusundaki her adama ihtiyacı vardı. Nitekim bundan sonra gelişen iç savaşlarda başkomutanlık görevi Mervân'a kalmış, ayrıca 744 yılında da son Emevi Halifeliği'ne getirilmiştir (Sonradan halifelik, Abbasi sülalesine geçmiş ve altı yıl sonra da Mervân öldürülmüştür). Bu bilgilerin ışığında Mervân'ın artık Hazarlarla olan savaşları uzatacak durumda olmadığı kolayca anlaşılmaktadır. Onlara bir ders vermek ve Kafkaslardan aşağı kolayca saldırmalarını önlemekle yetinmek zorundadır.

Böylelikle, Müslümanların batıda Pireneler ve doğuda Kafkaslar üzerinden yaptıkları saldırılar aşağı yukarı aynı zamanda sona ermiş bulunmaktadır. Charles Martel'in Frankları, Galya ve Batı Avrupa'yı kurtarırken, Hazarlar da Volga kıyılarını, Tuna'yı ve Doğu Roma İmparatorluğu'nu kurtarmışlardır. Hiç değilse bu nokta üzerinde Sovyet arkeolog ve tarihçisi Artamonov'la Ame-

29 Bu olayın daha sonra görüleceği gibi 740 dolaylarında gerçekleştiği sanılmaktadır.

rikan tarihçisi Dunlop'un tümüyle aynı kanıda olduğu görülür. Bu kitabın başlangıcında yazdığım gibi Dunlop'a göre Hazarlar olmasaydı, "Avrupa uygarlığının doğudaki temsilcisi Bizans'ın toprakları, Arapların eline geçecek ve tarihin akışı değişecekti."

Artamonov da bu konuda şöyle demektedir:[30]

Hazarya, Doğu Avrupa'nın ilk feodal devletlerinden biridir. Bizans İmparatorluğu ve Arap Halifeliği ile boy ölçüşebilecek önemde bir devlettir... Bizans'ın Araplara karşı koyabilmesi, ancak güçlü Hazar ordularının onları Kafkaslardan içeriye sokmaması sayesinde gerçekleşebilmiştir...

Son olarak Oxford Üniversitesi Rus Tarihi Profesörü Dimitri Obolensky'nin satırlarına göz atalım:[31] "Hazarların dünya tarihine en büyük katkısı, Arapların kuzey yönündeki saldırılarına karşı Kafkasları geçilmez bir engel haline getirmeleridir."

Mervân, yalnızca Hazarlarla savaşan son Arap komutanı değil, aynı zamanda, İslam dinini bütün dünyaya yayma ülküsüne dayalı bir genişleme politikası uygulayan son Arap halifesiydi. Abbasi sülalesinin halifeliği devralmasıyla birlikte fetihler durdu, eski Pers kültürünün etkileri daha ılımlı bir hava yarattı ve zamanla Harun el Reşid'in renkli Bağdat'ının doğmasına yol açtı.

8

Birinci ve ikinci Arap savaşları arasında geçen uzunca süre içinde Hazarlar, Bizans tarihinde bir kez daha önemli bir rol oynadılar.

MS 686 yılında Doğu Roma İmparatorluğu tahtına İustinianos II. Rhinotmetos geçti. Tahta çıktığı zaman on al-

30 Artamonov, M. I., *Khazar History*, Leningrad, 1962.

31 Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth-Eastern Europe 500-1453*, Londra, 1971, s. 172.

tı yaşındaydı. Gibbon kendine özgü üslubuyla bu gencin portresini şöyle çizmektedir:[32]

Hırsları güçlü, girişimleri zayıftı. Üstelik budalaca bir gurur duygusunun etkisi altındaydı... İki bakanı, insanca duygulara karşı pek az duyarlılık gösteren bir hadım ile bir rahipti. Bunlardan birincisi, imparatorun annesini günahlarından kurtarmak için kamçılamış, ikincisi de asi haraç verenleri ağır ağır yanan, dumanlı bir ateş üzerinde baş aşağı asma uygulamasını alışkanlık edinmişti.

On yıl süren dayanılmaz, kötü bir yönetimin sonunda ayaklanma oldu. Yeni İmparator Leontius, İustinianos'a işkence edilmesine ve ardından hapse atılmasına karar verdi:[33]

Burnunun (ve büyük bir olasılıkla dilinin) kesilmesi, usulüne uygun olarak yapılmamıştı. Grekçenin o mutlu esnekliği sayesinde Rhinotmetos (Burnu Kesik) sözcüğü ona ikinci bir ad oldu. Ve eski zorba, mısır, şarap ve yağın bile yabancı lüksler olarak ithal edildiği Khersones denilen ıssız bir yere sürüldü. [34]

Khersones'teki (Kerson) sürgün yılları boyunca İustinianos, tahtını yeniden ele geçirme planları kurdu. Üç yıl kadar sonra, Bizans'ta Leontius da tahtından indirilip burnu kesilince, şansının biraz açıldığını düşündü, Kırım yakınlarında bulunan Khersones'ten Hazar yönetiminde bir kent olan Doros'a kaçtı ve orada Hazarların kağanı Busir (ya da Bezir) ile görüştü. Parmaklarını Bizans hanedanının çatışmalarına batırmak kağanın hoşuna gitmiş olmalı ki, İustinianos'la hemen anlaşarak kız kardeşini onunla evlendirdi. Bu kız

32 Gibbon, E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 5. Cilt, 2. baskı, Londra, 1901, s. 79.

33 *A.g.e.*, s. 180.

34 İustinianos'a yönelik davranış aslında hoşgörülü bir eylem olarak görülüyordu. O dönemdeki genel eğilim, ölüm cezası yerine sakat bırakmak, böylelikle cezayı insanileştirmekti. Elin ya da burnun kesilmesi en yaygın ceza şekliydi. Bizanslı yöneticiler canlarını bağışladıkları tehlikeli rakiplerinin gözlerini kör etmeye de alışkındılar.

kardeş sonradan Theodora adıyla vaftiz edildi ve tacını bu adla giydi, hile hurda dolu bu olaylar dizisinde tek dürüst kişinin bu kadın olduğunu söylemek yerinde olur. Burunsuz kocasına karşı derin bir sevgi beslemiştir (İustinianos o sıralarda henüz otuz yaşlarındaydı). Yeni evliler, adamlarıyla birlikte Phanagoria (bugünkü Taman) kentine geldiler. Bu kent Kerç Boğazı'nın kıyısında bulunmakta ve Hazar valisi tarafından yönetilmekteydi. Bizans'ı Busir'in vaat ettiği Hazar ordularının yardımıyla işgal etme hazırlıkları yaptılar. Oysa bu sırada yeni imparator III. Tiberias, Busir'e elçiler göndermiş ve İustinianos'u ölü ya da diri Bizans'a teslim ederse kendisine ödül olarak bol miktarda altın vaat etmişti. Bunun üzerine Busir, Papatzes ve Balgitres adlı iki adamına, yeni enişteşini öldürmeleri için emir verdi. Bu arada sadık Theodora kumpası öğrenip kocasını uyardı. İustinianos, Papatzes'le Balgitres'i odasına bir bir çağırarak iple boğdu, sonra bir gemiyle Karadeniz'in Tuna ağzı dolaylarına gelip, güçlü bir Bulgar kabilesiyle anlaşma yaptı. Bulgar kralı Terbolis o sıra Hazar hanından daha güvenilir bir dost olduğunu kanıtladı ve 704 yılında İustinianos'un emrine 15.000 atlı vererek Konstantinopolis'e saldırmasını sağladı. Bizanslılar aradan geçen on yıl içinde İustinianos döneminin kara günlerini unutmuşa benziyorlardı. Ya da yeni imparatorlarını ondan daha beter buluyorlardı. Nedeni ne olursa olsun, hemen Tiberias'a karşı ayaklanıp İustinianos'u yeniden tahta çıkardılar. Bulgar kralına da ödül olarak yüklü miktarda altın verildi, o da bunları alıp birkaç yıl sonra Bizans'la yeniden savaşa gireceğinden habersiz, yurduna döndü.

İustinianos'un ikinci krallık dönemi (704-711) birincisinden daha kötü oldu. "Baltayı, ipi ve işkence aletlerini krallığının en büyük dayanağı saydı."[35] Ruhsal dengesini yitirdi, sürgün yaşamının en acı günlerini geçirdiği Khersones'in halkına karşı kin beslemeye başladı.

35 Gibbon, E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 5. Cilt, 2. baskı, Londra, 1901, s. 182.

Khersones'e bir kuvvet yolladı. Kentin ileri gelenlerinden bazıları diri diri yakıldı, bazıları boğduruldu, birçoğu da tutsak alındı. Ama İustinianos'un gazabı bir türlü dinmek bilmiyordu. İkinci bir kuvveti daha yola çıkarıp kentin yerle bir edilmesini emretti. Bu kez kuvvetlerin yolu güçlü Hazar orduları tarafından kesildi. İustinianos'un Kırım temsilcisi olan Bardanes, Hazarların tarafına geçti. Kendilerine güvenleri sarsılan Bizans kuvvetleri İustinianos'a bağlılıklarından kopup Bardanes'i kendilerine imparator seçtiler ve ona Philippikos adını verdiler. Ama Philippikos, Hazarların elinde olduğu için bu adamlar yeni imparatorlarını geri alabilmek amacıyla Hazar kağanına yüklü bir fidye vermek zorunda kaldılar. Sonunda Konstantinopolis'e dönebildiklerinde İustinianos'la oğlunun başını kestirip, kurtarıcı olarak karşılanan Philippikos'u tahta oturttular. (Birkaç yıl sonra onun da tahttan indirilip, gözlerinin oyulduğunu da ekleyelim.)

Bu ürkütücü öykünün burada anlatılmasının nedeni, Hazarların o dönemde Doğu Roma İmparatorluğu'nun kaderinde ne ölçüde etkili olduklarını göstermektir. Oynadıkları bu rolün önemi, Kafkasya'da Müslümanları durdurmuş olmalarıyla karşılaştırılabilecek büyüklüktedir. Bardanes-Philippikos, Hazarların imparator yaptığı biridir. İustinianos döneminin sonunu getiren de kayınbiraderi olan kağandır. Dunlop'un bu konudaki sözleri şöyledir: "Bu dönemde, kağanın, canı istediği zaman Bizans'ın başına yeni bir yönetici getirebilecek durumda olduğunu söylemek yanlış olmaz."[36]

9

Kronolojik açıdan, şu anda Hazarların Yahudi dinini benimsemesi konusuna geçmemiz gerekir. Bilindiği gibi din

36 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 176.

değiştirme olayı 740 yılı dolaylarında olmuştur. Ama bu dikkate değer olayı, uygun bir bakış açısından değerlendirebilmek için hiç değilse o insanların din değiştirmeden önceki âdetleri, gelenekleri ve günlük yaşamları hakkında biraz bilgi sahibi olmamız yerinde olacaktır kanısındayız.

Ne yazık ki Hazarlar hakkında, Attila'nın sarayını ziyaret eden Priskos gibi birinci derece tanıklarımız yok. Elimizde yalnızca Bizans ve Arap tarihçilerinin derlediği kulaktan dolma bazı bilgiler bulunmakta. Bunlar biraz şematik ve kopuk kopuk olup, yalnızca iki tanesi kapsamlıdır. Birincisi, II. Kısımda incelenecek olan Hazar kağanının mektubu, ikincisi de gezgin ve gözlemci İbn Fadlân'ın notlarıdır. Önde gelen, bilgili ve nüfuzlu bir Arap olan İbn Fadlân da Priskos gibi uygar bir sarayın kuzey barbarlarına gönderdiği bir elçilik heyetinin üyelerindendi.

Onu bu yolculuğa gönderen saray, Halife El-Muktedir'in Bağdat'ta bulunan sarayıydı. Heyet, İran'dan ve Buhara'dan geçerek Volga Bulgarlarının ülkesine gidecekti. Bu görkemli yolculuğun nedeni, Bulgar kralından halifeye gelen bir çağrıydı. Bu mektupta kral, halifeden iki şey istiyordu: a) Kendi halkını İslam dinine geçirebilmek için dini öğretebilecek kişiler göndermesi, b) Kendisini bağlı bulunduğu Hazar kağanına karşı koruyabileceği bir kalenin yapılması. Kuşkusuz daha önceki diplomatik ilişkiler sonucu kararlaştırılan bu davet aynı zamanda, heyetin yolu üstünde bulunan zorunlu olan Türk kabileleriyle iyi ilişkileri geliştirme, Kuran'ın sesini onlara duyurmak ve bu arada yüklü miktarda bahşiş dağıtma fırsatı da veriyordu.

Gezginimizin notlarının girişi şöyledir:[37]

Bu kitap, Ahmed İbn Fadlân İbn el Abbas İbn Raşid İbn Hammad kitabıdır. [Halife] El-Muktedir'in Bulgarlara gönderdiği el-

37 Bu satırlar Zeki Velidi Togan'ın Arapçadan Almancaya yaptığı çevirinin Blake ve Frye tarafından İngilizceye yapılmış çevirisinden alınmış ve okunurluk açısından farklı biçimde ifade edilmiştir.

çi komutan Muhammed İbn Süleyman'ın hizmetinde yolculuk ederken, Türklerin, Hazarların, Rusların, Bulgarların, Başkirlerin ve öteki toplumların ülkelerinde gördüklerimi, inandıkları çeşitli dinleri, krallarının tarihini ve günlük yaşamlarında nasıl davrandıklarını anlatmaktayım.

Bulgar kralının mektubu, müminlerin komutanı El-Muktedir'in eline geçmişti. Kral ondan kendisine dini bilgileri verecek, İslam'ın kurallarını anlatacak, bir cami ile bir vaaz kürsüsü yaparak hak dinini halkına anlatmasını sağlayacak birini istiyordu. Halifeden bir dileği de ona düşman krallara karşı kendini savunacak bir kale yapmasıydı.[38] Halife, kralın bütün istediklerini kabul etti. Halifenin mesajını ve gönderdiği armağanları krala vermek, şeriatı öğreten ve yorumlayanların çalışmalarını denetlemek için ben seçildim... [Burada yolculuğun nasıl finanse edildiğini ve katılanların kimler olduğunu anlatan bir bölüm bulunmaktadır.] Böylece 309 yılının Safer ayının on birinci günü olan Perşembe günü [21 Haziran 921], Barış kentinden [Halifeliğin başkenti Bağdat] yola çıktık.

Görüldüğü gibi bu yolculuğun tarihi, bir önceki bölümde tartıştığımız olaylardan bir hayli sonradır. Ama Hazarların putperest komşularının gelenek ve yaşamları açısından bunun önemli bir fark yaratacağını sanmıyorum. Ayrıca, bu göçebe kavimlerin yaşamlarına göz atmanın, Hazarların din değiştirmeden önceki yaşamları –yani Şamanizm ya da başka inançlara bağlı oldukları zamandaki gelenekleri– konusunda bizleri bilgili kılacağına inanıyorum.

Elçilik heyeti, pek yavaş giden bir yolculuk yapmıştır. Halifelik topraklarının Aral'ın güneyindeki sınır eyaleti olan Harezm'e varıncaya kadar da pek bir olayla karşılaşmamışlardır. Oraya vardıklarında eyaletin valisi, ülkesiyle Bulgar kralının ülkesi arasında "binlerce inançsız kabile"nin yaşamakta olduğu ve bu insanların heyettekileri sağ bırakmayacağı gerekçesiyle yolculuklarını dur-

38 İlerki bölümlerde düşman kralın Hazar kralı olduğu ortaya çıkar.

durmaya kalkışmıştır. Gerçekte halifenin emirlerine karşı gelip elçilik heyetinin geçişini engellemeye kalkmasının nedenleri çok daha başka olabilir. Bu vali, heyetin yolculuğunun dolaylı bile olsa, Hazarlara karşı bir amaç taşıdığını anlamış olmalıdır. Oysa kendisinin Hazarlarla iyi ilişkileri ve kârlı bir ticareti vardır. Ama sonunda o da boyun eğmek zorunda kalmış ve heyetin Amuderya yöresindeki Gurganj'a doğru ilerlemesine izin vermiştir. Heyet oraya varınca, havanın çok soğuması nedeniyle, üç aylık bir kış uykusuna yatmak zorunda kalmıştır. Bu, birçok Arap gezgininin notlarında önemli bir yer tutar:

Nehir üç ay boyunca dondu. Çevremize baktığımızda buzlu bir cehennemin önümüzde bizi beklediği duygusuna kapıldık. Sokaklar ve pazar yerleri soğuk yüzünden hemen hemen bomboştu... Bir defasında hamamdan çıkıp eve giderken sakalımın bir topak buz haline geldiğini gördüm, ateşin önüne oturup sakalımı eritmek zorunda kaldım. Günlerimi evin içine başka bir ev gibi kurulmuş keçe bir Türk çadırında geçiriyordum. O çadırda kalın giysilere, kürklere sarılıp yatıyordum, ama yine de sık sık yanağım donup yastığıma yapışıyordu...

Şubat ayı ortalarında buzlar çözülmeye başladı. Heyet, 5000 kişi ve 3000 hayvandan oluşan büyük bir kervana katılarak, kuzey steplerini onlarla birlikte geçmeye hazırlandı. Bu yolculuk için gerekli malzemeyi, develeri, nehri geçerken giyilecek deve derisi çizmeleri, ekmek, katık ve baharlı kuru etleri satın aldılar ve kendilerine üç ay yetecek hazırlıklarını tamamladılar. Yerliler, kuzey yörelerinin daha da soğuk olacağını söyleyip onları uyardılar ve neler giymeleri gerektiğini öğütlediler.

Böylece hepimiz üstümüze birer kurtak, onun üstüne yün bir kaftan, onun üstüne de buslin [içi kürklü ceket] giydik. Buslinin üstüne kürk palto aldık. Başımızda kürk şapkalarımız vardı. Yalnız gözlerimiz görünüyordu. Altımıza önce basit bir külot, sonra astarlı bir külot, onun üstüne de pantolon giydik. Ayakla-

rımızda kaymut [deri çorap], bir de çizme vardı. Deveye bindiğimiz zaman bu giysiler yüzünden kıpırdayamaz haldeydik.

Titiz bir Arap olan İbn Fadlân, Harezm'in ne ikliminden ne de insanlarından hoşlanmıştı:

Dilleri ve binaları açısından bunlar dünyanın en iğrenç insanları. Dilleri tavuk gıdaklamasına benziyor. Buraya bir günlük yerde Ardkva adındaki bir kasabada Kardallar diye bir kabile yaşıyor. Onların dili de adeta kurbağa viyaklaması gibi.

Martın üçünde yola çıkıp geceyi geçirmek üzere Zamgan kervansarayında konakladılar. Burası Oğuz Türklerinin topraklarının başlangıcıydı. Bundan sonra heyet artık yabancı topraklarda yolculuk yapıyor olacaktı. "Kaderimizi her şeye kadir büyük Allah'a emanet ettik." Sık sık karşılaştıkları kar fırtınalarından birinde İbn Fadlân bir Türkle yan yana yolculuk ederken Türk ona yakınmış: "Başbuğ bizden ne istiyor? Öldürecek bizi soğukta! Ne istediğini bilsek, hemen verir kurtulurduk?" demiş. İbn Fadlân buna cevap olarak, "Bütün istediği 'Allah'tan başka Tanrı yoktur' demeniz," diye karşılık verince, Türk gülmüş: "Doğru olduğunu bilsek, söylerdik," demiş.

İbn Fadlân'ın kitabında bu türden birçok olay anlatılmaktadır. Yazar bunları anlatırken o toplumda egemen olan düşünce özgürlüğünü hiç de takdir ediyor gibi gözükmemektedir. Bağdat sarayının elçisi, göçebelerin yaratılışında yatan otorite nefretini de tasvip etmez. Aşağıda anlatılan olay, güçlü Oğuz Türklerinin topraklarında geçmektedir. O sırada Oğuzlar, Hazarlara vergi ödeyen bir kavimdi ve bazı kaynaklara göre de Hazarlarla yakın akrabaydı:[39]

Ertesi gün Türklerden biri karşımıza çıktı. Görünüşü pek çirkin ve kirliydi, davranışları kaba ve nefret uyandırıcıydı. O

39 Zeki Validi Togan, "Ibn Fadlans Reisebericht", *Abhnadlungen für die Kunde des Morgenlandes, Band 24, Nr. 3,* Leipzig, 1939, Exk. 36a.

sırada sağanak yağmur altında ilerliyorduk. O, "Durun!" diye bağırdı. 3000 hayvan ve 5000 kişiden oluşan kervan olduğu yerde durdu. Adam, "Biriniz bile bir adım ileriye geçmeyeceksiniz" dedi. Emrine uyup durduk.[40] "Biz Kudarkin'in (vali) dostlarıyız" dedik. Gülmeye başladı. "Kudarkin de kimmiş peki? Sakalına edeyim, ben onun," dedi. Sonra "Ekmek" diye seslendi. Ona birkaç somun ekmek verdim. Ekmekleri aldı, "Yolunuza devam edin, acıdım size" dedi.

Oğuzların bir karar alırken uyguladıkları demokratik yöntemler ise otoriter bir teokrasinin temsilcisine daha da şaşırtıcı gelmektedir:

Bunlar deri çadırlarda oturan göçebe insanlar. Bir süre bir yerde kalıp, sonra başka yere gidiyorlar. Yol üstünde bunlara ait çadırların her yanda kurulu olduğunu görüyoruz. Yaşayışları güç, ama kendileri de yollarını yitirmiş eşekler gibi davranıyorlar. Onları tanrıya bağlayan bir dinleri yok. Mantıklarını da kullanmıyorlar. Hiçbir şeye tapmıyorlar. Başlarındakilere "Bey" diyorlar, içlerinden biri beye danışmak istediği zaman ona gidip, "Bey, falanca işte ne yapayım?" diye soruyor. Ne yapacağına, aralarında yaptıkları toplantıda hep birlikte karar veriyorlar. Ama kararı verip uygulamaya geçecekleri zaman, içlerinden en basit, en aşağılık olanları bile ortaya çıkıp, karara karşı gelebiliyor.

Oğuzların ve öteki kabilelerin cinsel tutumları, bu gözlemciye göre bir serbestlik ve vahşilik karışımıdır:

Kadınları, ne kendi erkeklerinin ne de yabancıların yanında peçe kullanıyor; vücutlarını da örtmüyorlar. Bir gün bir Oğuz'un evinde oturuyorduk. Karısı da yanımızdaydı. Biz konuşurken kadın bir ara vücudunun görünmemesi gereken bir tarafını açıp kaşıdı... Hepimiz gördük. Hemen ellerimizle gözlerimizi kapatıp, "Allahım, sen bize günah yazma," diye yakardık. Kocası güldü, çevirmenimize şunları söyledi: "Sizin önünüzde açılmamızın ne-

40 Büyük kervanın liderlerinin ne pahasına olursa olsun Oğuzlarla çatışmaya girmekten kaçınmak zorunda olduğu açıktır.

deni gördüğünüz halde kendinizi tutmayı öğrenesiniz diyedir. Çünkü ulaşamazsınız. Böyle olması, gizli olup da elde edilebilir olmasından daha iyidir." Zina bu insanlara çok yabancı. Ama birisinin zina işlediğini öğrenirlerse, onu iki parçaya ayırıyorlar. Bunu yapmak için günahkârı iki ağacın dallarına bağlıyorlar, sonra deviriyorlar ağaçları. O adam ikiye bölünüyor.

İbn Fadlân, bu günahı işleyen kadının da aynı biçimde cezalandırılıp cezalandırılmadığını anlatmıyor. Daha sonra, Volga Bulgarlarından söz ederken onların zina işleyenleri, ister kadın ister erkek olsun, ikiye bölerek cezalandırdığını açıkça söylüyor. Aynı sayfada, Bulgarların kadın erkek bir arada nehirlerde çıplak yüzdüğünü, Oğuzlar gibi utanmaz olduklarını anlatırken büyük şaşkınlık gösteriyor.

Eşcinselliğe gelince bu davranışın Arap ülkelerinde pek olağan olduğu bilinmektedir. İbn Fadlân, bunun "Türkler arasında çok büyük günah sayıldığını" anlatıyor. Bununla birlikte, verdiği tek örnekte sakalı çıkmamış bir genci iğfal eden adamın 400 koyun gibi bir cezayla yakayı sıyırdığını söylüyor.

Bağdat'ın muhteşem hamamlarına alışkın olan gezginimiz, Türklerin kirliliğini bir türlü hazmedemiyor: "Oğuzlar doğal gereksinimden sonra bile kendilerini yıkamıyorlar. Seminal sıvının pisliğini de temizlemiyor, vücutlarını arındırmıyorlar. Suya dokunmak istemiyorlar sanki. Özellikle kış gelince... Oğuz komutanı, heyetimizin kendisine armağan ettiği yeni kaftanı giymek için sırtındaki işlemeli kaftanı çıkardığında, iç giysilerinin kirden çürümek üzere olduğunu gördük. Bu insanların geleneğine göre ten üstüne giyilen iç giysi eskiyip parçalanıncaya kadar üstten çıkarılmıyor." Bir başka Türk kabilesi Başkirlerin ise "sakallarını tıraş ettiklerini ve bitlerini yediklerini" anlatıyor. "Çamaşırlarının aralarını araştırıp buldukları bitleri dişleriyle çıtlatıyorlar." Bir gün, İbn Fadlân bir Başkir'in bu işi yapmasını sey-

rederken Başkir ona "Çok lezzetli oluyorlar," diye açıklamada bulunmuş.

Bütün olarak ele alındığında, bu anlatılanlar pek olumlu bir etki yaratmıyor. Ama garip olan nokta, İbn Fadlân'ın yalnızca pislik ve çıplaklık karşısında tepki göstermesi, buna karşılık o toplumlarda uygulanan vahşi cezaları pek olağan karşılamasıdır. Örneğin Bulgarların adam öldürenlere uyguladıkları cezayı öteki konularda gösterdiği heyecanlı tepkiye hiç de benzemeyen bir soğukkanlılıkla anlatıyor: "Suçlu için kütüklerden büyükçe bir kutu yapıyorlar, içine üç somun ekmekle bir kap su koyuyorlar, sonra kutuyu iki direk arasına asıp, 'Onu yerle göğün arasına koyduk, güneşi, yağmuru tatsın, belki yaratan onu affeder' diyorlar. Adam orada çürüyüp tozu rüzgârda savrulana kadar kalıyor."

Gezgin, yüzlerce atın ve büyükbaş hayvanın cenazede nasıl kurban edildiğini, bir Rus[41] esir kızın efendisinin tabutu başında nasıl vahşice öldürüldüğünü aynı soğukkanlılıkla anlatıyor.

Putperest dinler hakkında fazla bir açıklama yapmıyor. Yalnızca Başkirlerin "Phallus" putu onun ilgisini çekiyor. Tahtadan yapılmış bir penise tapmanın nedenlerini çevirmenine soruyor, aldığı cevabı da şöyle not ediyor: "Çünkü ben de dünyaya buna benzeyen bir nesneden geldim ve beni yaratan bir başka güç tanımıyorum." Bundan sonra çevirmen, Başkirlerin on iki tanrıya inandığını anlatıyor. Bir kış tanrısı, bir yaz tanrısı, bir yağmur tanrısı, bir rüzgar tanrısı, bir ağaç tanrısı, bir insan tanrısı, bir at tanrısı, bir su tanrısı, bir gündüz tanrısı, bir ölüm tanrısı, bir toprak tanrısı. Gökte oturan tanrı, bunların en büyüğü olmakla birlikte, kararlarında bütün tanrılara danışıyor, bu yüzden her tanrı ötekilerin yaptığı işlerle de ilişkili

41 Rus: İlk Rus yerleşimlerinin Viking kurucuları, bkz. III. Kısım.

oluyor... "Yolda yılanlara tapan bir grupla, başka şeylere tapan gruplar da gördük..."

İbn Fadlân Volga Bulgarları arasında da pek garip âdetlerle karşılaşıyor:

Zekâsıyla, bilgisiyle dikkati çeken bir insana rastlayınca, "Bu adam Tanrıya hizmet etmeye daha layık," deyip onu yakalıyorlar, boynuna bir ip geçirip bir ağaca asıyor, çürüyene kadar orada bırakıyorlar...

İbn Fadlân ve yaşadığı çağ konusunda tartışmasız bir uzman olan doğu tarihçisi Zeki Velidi Togan, bu satırlar hakkında şunları söylüyor:[42] "Bulgarların fazla zeki olan kişilere böyle zalimce davranmasında pek şaşılacak bir şey yoktur. Bu davranış, orta sınıf bir yurttaşın olağan bir yaşam sürmek istemesi gibi mantıklı bir düşünceye dayanmaktadır. Ortaya çıkabilecek bir 'dâhi'nin kendilerini bir tehlikeye ya da bir serüvene sürüklemesine fırsat vermek istememektedirler." Yazar bundan sonra bir Tatar atasözüne değiniyor: "Fazla şey bilirsen seni asarlar, çok alçakgönüllüysen üstüne basarlar." Bu durumda söz konusu kişinin yalnızca bilgili biri olmaktan öte, hizaya getirilmesi güç bir dâhi, kimseyle karşılaştırılamayacak kadar zeki biri olması gerektiği üzerinde duruyor. Bu âdetin, değişikliğe ve hızlı gelişime karşı, toplumun bir savunması olduğu ortadadır. Toplum, kendi içinde erimeyenleri, kendisini yeniliklere sürükleyebilecek olanları bu yolla cezalandırmayı amaçlamaktadır.[43] Aynı yazar birkaç satır aşağıda ise farklı bir yorum getirir:

İbn Fadlân'ın amacı, fazla zeki insanların nasıl öldürüldüğünü anlatmak değil, bir putperest geleneği hakkında bize bilgi

42 Zeki Validi Togan, "Ibn Fadlans Reisebericht," *Abhnadlungen für die Kunde des Morgenlandes, Band 24, Nr. 3,* Leipzig, 1939, s. 50.

43 Yazar savını desteklemek için çevirisini vermeden Türk ve Arap kaynaklardan alıntıları örnek gösterir, bu alanın modern uzmanlarının kötü bir alışkanlığıdır bu durum.

vermektir; insan kurban etme geleneği! Bu olayda insanlar arasında en üstün olanlar seçilip tanrıya kurban edilmektedir. Herhalde bu kurban edilme işlemi, sıradan yurttaşlar tarafından değil, Bulgarların tabipleri yani doktorları tarafından, başka deyişle Şamanları, din adamları, gerek o toplumda, gerek başka toplumlarda ölüm kalım sorunlarını denetleyen sınıf tarafından uygulanmaktadır. İbn Rüste'nin anlattıklarına göre, Rus toplumunda da tabipler istedikleri insanın boynuna ilmik geçirip, Tanrının gazabını yumuşatmak için ağaca asabilmek hakkına sahiptir. İşlemi bitirince, "Bu Tanrıya sunulmuş bir kurbandır" demektedirler.

Belki de, ilk bakışta çelişkili görünen bu iki güdü bir araya gelerek uygulamaya yol açmıştır: "Mademki kurban gerekli, bari başımıza dert açabilecek olanlardan kurtulalım."

Bu insan kurban etme geleneğinin, Hazar toplumunda da uygulandığını göreceğiz. Krallık dönemleri sonunda kralların da törenle öldürülmesi, bu geleneğin bir parçası olsa gerektir. Herhalde İbn Fadlân'ın bize anlattığı çeşitli toplumlarla Hazarların gelenekleri arasında bundan başka benzerlikler de vardır. Ne yazık ki, kendisi hiçbir zaman Hazarların başkentine sokulmadığı için, onun yalnızca Hazar toprakları üzerinde yaşayan öteki toplumlara ilişkin, özellikle de Bulgar sarayındaki yaşam üstüne verdiği bilgilerle yetinmek zorundayız.

10

Halifenin elçilik heyetinin gideceği yere varması aşağı yukarı bir yıl sürmüştür (21 Haziran 921'den 12 Mayıs 922'ye kadar). Volga Bulgarlarının ülkesine varmak için geçmek zorunda oldukları yol, Kafkaslar ve Hazar topraklarından geçtiği için bu yolu tercih etmemiş, koskoca bir yay çizerek Hazar Denizi'nin doğusundan dolaşmak zo-

runda kalmışlardır. Bununla birlikte yol boyu Hazarlara ne kadar yakın olduklarını, bu nedenle ne büyük tehlike içinde bulunduklarını sık sık hissetmişlerdir.

Aşağıdaki ilginç olay, Oğuz ordu komutanının (kirli çamaşırı olanın) yanında kaldıkları süre içinde geçmiştir. Başlangıçta komutan onları pek konuksever biçimde karşılar, onurlarına bir şölen verir. Ama sonradan Oğuz büyükleri Hazarlarla sürdüregeldikleri iyi ilişkileri düşünerek görüşlerini değiştirmiş gibi davranırlar. Komutan, büyükleri çevresine toplar ve ne yapılması gerektiği konusunda onlara danışır:

İçlerinde en üstün, en saygın olanı Tarkan'dı. Bir ayağı topal, gözü kör, bir eli sakattı. Komutan hepsine seslenerek konuştu "Bu adamlar Arap sultanının habercileridir. Sizlere danışmadan onların geçişine izin vermeyi doğru bulmadım." O zaman Tarkan söz aldı. "Bu daha önce benzerini görüp duymadığımız bir durum. Bizler ve atalarımız buraya geldiğinden beri sultanın elçileri topraklarımızdan hiç geçmedi. Sultanın bizi kandırmak istediğine kuşku yok. Gerçekte bu adamları Hazarlara gönderip onları bize karşı kışkırtmak istiyor. Yapılacak en iyi şey elçilerin her birini ikiye bölüp mallarına el koymak." Bir başkası söz alıp şöyle dedi: "Hayır. Mallarını alıp, onları çırılçıplak soyarak geldikleri yere geri yollamalıyız." Yine bir başkası, "Olmaz!" diye düşüncesini bildirdi. "Hazar kağanının elinde bizden rehineler var. Bunları yollayıp bizimkileri geri alalım."

Aralarında yedi gün tartıştılar. İbn Fadlân'la adamları bu sırada yaşamlarının en büyük korkusunu geçirdiler. Sonunda Oğuzlar yollarına devam etmelerine izin verdi ve bu kararlarının nedenini açıklamadılar. Herhalde İbn Fadlân yolculuklarının, gerçekte Hazarların *aleyhinde* bir amacı olduğuna onları inandırmış olmalı. Gerçi Oğuzlar daha önce Hazarlarla birlikte başka bir Türk boyu olan Peçeneklere karşı savaşmışlardı. Ama daha sonra fikirleri değişmiş, Hazarlara düşman olmuşlardı. Hazarların aldığı rehineler, bu tutumlarının sonucu olabilir.

Yol boyunca Hazar tehlikesi her an üstlerinde kol gezdi. Hazar Denizi'nin kuzeyine gelince bir büyük kavis daha çizip, Volga ve Kama nehirlerinin yaklaştığı yerde bulunan Bulgarlara doğru yöneldiler. Orada Bulgar kralıyla önde gelenlerini kendilerini büyük bir heyecan ve sabırsızlıkla bekler buldular. Karşılama törenleri biter bitmez Kral hemen İbn Fadlân'ı çağırttı ve iş konuşma zamanının geldiğini belirtti. İbn Fadlân'a güçlü bir dille ("sesi sanki bir fıçının dibinden gelir gibi çınlıyordu") yolculuklarının esas amacını hatırlattı. Onlardan, egemenlikleri altında oldukları Yahudilere karşı kendilerini koruyabilecek bir kale inşa etmek için gerekli olan parayı istedi. Ne yazık ki, aşağı yukarı dört bin dinar kadar tutan bu para, Bağdat'taki bazı yazışma ve bürokrasi işlemlerinin gecikmesi nedeniyle heyete teslim edilememişti. Daha sonra gönderilecekti. Kral bunu öğrenince bütün umudunu yitirmiş göründü. İnsanı etkileyen o koca vücudu sanki çöktü. İlk iş olarak, gelen heyetin parayı harcadığından kuşkulandı. Onlara şöyle bir soru yöneltti:

"'Eğer bir grup insana, zayıf, çaresiz, zulüm gören kişilere götürülmek üzere bir miktar para verilirse, onlarda bu parayı kendilerine saklarlarsa, o adamlar hakkında ne düşünürsünüz?'

"Ona şöyle cevap verdim: 'Bu yasaktır. O adamlar haramzede sayılır.'

"'Bu kişisel bir düşünce mi, yoksa herkesin katıldığı genel bir yargı mı?' diye sordu.

"'Genel bir yargı,' diye karşılık verdim."

Herhalde zamanla İbn Fadlân kralı paranın yalnızca biraz gecikmiş olduğuna, er geç geleceğine[44] inandırabilmiş olmalı, ama yine de kralın kaygılarını tümden silip dertlerine çare bulduğu söylenemez. Kral durmadan bu çağrının tek nedeninin kalenin yapımı olduğunu, çünkü

44 Bir süre sonra para gelmiş olmalıdır, çünkü bu konuya bir daha değinilmez.

kendisinin Hazar kağanından çok korktuğunu yineleyip duruyordu. Besbelli korkması için yeterince neden de vardı. İbn Fadlân bize şunları anlatıyor:

Bulgar kralının oğlu Hazarların elinde rehine tutuluyordu. Hazar kağanı nereden duyduysa, Bulgar kralının çok güzel bir kızı olduğunu öğrenmiş, bir haberci gönderip kızı istetmiş. Bulgar kralı bahaneler bulup kızını vermek istemeyince, ikinci bir grup adam gönderip kızı zorla aldırmış, kız Müslüman, kendisi Yahudi olduğu halde onunla evlenmiş. Ama kız sarayda ölmüş. Bunun üzerine Hazar kağanı hemen bir haberci daha çıkartarak Bulgar kralının ikinci kızına talip olmuş. Oysa haberci sarayına girer girmez Bulgar kralı, kızını kendi tebaasından Askil Prensi'yle evlendirip, birinci kızın başına geldiği gibi Hazar'ın onu zorla almasını önlemeye çalışmış. İşte Bulgar kralının kendisine bir kale yapılması için halifeye başvurmasının, Hazar kağanından korktuğunu söylemesinin asıl nedeni budur.

Aynı sözler bir şarkının nakaratı gibi ikide bir yinelenir. İbn Fadlân bize Bulgar kralının her yıl Hazarlara ödediği haracı da şöyle anlatıyor: *"Her Bulgar evi (yani çadırı) için bir samur kürk."* Bulgarların 50.000 kadar evi olduğu tahmin edildiğine, Bulgar samuru da çok değerli sayıldığına göre, bu haraç hiç de azımsanacak ölçüde değildir.

11

İbn Fadlân'ın Hazarlar hakkında bize anlattıkları, daha önce de belirttiğimiz gibi yolculuğu sırasında kulağına gelenlerden derlenmiş olup büyük bölümü Bulgar sarayındayken duyduklarına dayanır. Hikâyesinin öteki bölümlerine, kendi gözüyle görüp anlattıklarına benzemez. Hep kulaktan dolma, biraz yüzeysel, renksiz bilgilerdir. Üstelik, bilgileri aldığı kaynaklar da taraflıdır. Bulgar kralının Hazar kağanına karşı duyguları zaten bellidir. Hali-

fenin de kendi dini dururken rakip dine kucağını açan bir krallığa karşı ne gibi duygular besleyeceği ortadadır.

Bulgar sarayı anlatılırken konunun birdenbire değiştiği ve Hazar sarayının anlatılmasına geçildiği görülür:

Hazarların hanına gelince, ona "Kağan" denir. Halk önüne ancak dört ayda bir çıkar. O, "Büyük Kağandır." Yardımcısına "Kağan Beg" denir. Orduya komuta eden, ordunun gereksinimlerini sağlayan, devlet işlerini yöneten, halk içine çıkan, savaşta önderlik yapan hep odur. Komşu krallar hep onun emirlerine uyarlar. Her gün Büyük Kağanın huzuruna çıkar. Saygıyla, alçakgönüllü bir kılıkta, yalınayak, elinde bir tek değnekle. Kağana saygısını belirtip değneğini yakar. Değnek yanıp bittiği zaman Kağanın sağına, tahtına oturur. Rütbe sırasına göre, "Kağan Beg"den sonra K-nd-r Kağan, ondan sonra da Covşigir Kağan gelmektedir.

Büyük Kağanın insanlarla sosyal ilişki kurma âdeti yoktur. Onlarla konuşmaz. Yukarıda sayılanlar dışında hiç kimseyi huzuruna kabul etmez. Tutuklamak, serbest bırakmak, ceza uygulamak, ülkeyi yönetmek yardımcısı olan Kağan Begin görevleridir.

Büyük Kağan ölünce, geleneğe göre büyük bir kabir hazırlanır. İçinde yirmi oda bulunur. Her odaya bir mezar kazılır. Taşlar kum haline gelinceye kadar ufalanır, yere yayılır, üzeri ziftle kaplanır. Yapının altından suyu bol, hızla akan bir nehir geçmektedir. Bu nehrin suyunu çevirip mezarın üstünden akıtırlar ve bunu ne şeytanın, ne insanın ne de sürüngenlerin Kağanlarına ulaşamaması için yaptıklarını söylerler. Kağan gömüldükten sonra onu gömenlerin başı kesilir. Böylece Kağanın hangi odada gömülü olduğunu bilen hiç kimse kalmaz. Bu mezara "Cennet" derler. Kağanları ölünce, "cennete girdi" deyimini kullanırlar. Bütün odalarda altın ipliklerle dokunmuş ipekli işlemeler yayılıdır.

Hazar Kağanının geleneğe göre yirmi beş karısı olur. Bunların her biri, kendi egemenliği altındaki krallardan birinin kızıdır. Bu kadınları ya kendi istekleriyle ya da zorla alır. Altmış da cariyesi vardır. Her biri olağanüstü güzelliktedir.

İbn Fadlân bundan sonra bize kağanın haremini son derece renkli bir biçimde çizer. Anlattığına göre, saraydaki kağana ait seksen beş kadından her birinin kendine ait bir

evi, bir de ona hizmet eden adamı ya da harem ağası vardır. Harem ağasının görevi emir aldığında, göz açıp kapayıncaya kadar kadını hazırlayıp kağanın yanına götürmektir.

Hazar kağanının gelenek ve âdetleri hakkında daha sonra değineceğimiz birkaç kuşku verici ifadeden sonra, İbn Fadlân'ın bu ülkeye ilişkin birkaç gerçek bilgi vermeye başladığını da görüyoruz:

Kralın İtil (Volga) Nehri üzerinde, nehrin her iki yakasına yayılmış büyük bir kenti var. Bir kıyıda Müslümanlar, öteki kıyıda kralın kendisi ve saray erkanı yaşıyor. Müslümanlar kralın adamlarından Müslüman olan biri tarafından yönetiliyorlar. Hazar başkentinde yaşayan Müslümanlar ve oradan geçmekte olan yabancı tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıkları yargılama görevini bu yönetici yükleniyor. Bu insanların işine başka hiç kimse karışmıyor ve onlara buyruk veremiyor.

İbn Fadlân'ın gezi notları, elimizde olduğu kadarıyla şu sözlerle son bulmaktadır:

Hazarlar ve kralları hep Yahudidir.[45] Bulgarlar da öteki komşuları da onların emrindedir. Hepsi, Hazar kağanına taparcasına itaat ederler. Bazılarına göre, Yecüc ve Mecücler, Hazarlardır.

12

İbn Fadlân'ın odise'sini böyle uzun uzadıya anlatışım, Hazarlara ilişkin bilgi verdiği için değil, içinde yaşadıkları halkın barbarlığına ışık tuttuğu içindir. Bu yaşam, elbette, Hazarların din değiştirmeden önceki yaşamından da izler taşımaktadır. Bildiğimiz kadarıyla, İbn Fadlân'ın

45 Başkentin içinde bir Müslüman topluluğun varlığını bildiğimize göre, bu söz biraz abartılı gibi görünmektedir. Bu yüzden Zeki Velidi, kendi çevirisinde "hep" sözünü atlamıştır. Herhalde burada Hazarlar derken, yöneten ulus ya da kabile anlatılmaya çalışılmaktadır. Hazarya'nın etnik mozaiği arasında Müslümanların yasal ve dinsel özerklik içinde yaşadıkları, ama gerçek Hazar sayılmadıkları düşünülebilir.

Bulgarları ziyareti sırasında Hazarya, artık komşularıyla karşılaştırılamayacak kadar modern bir ülke olmuştur.

Aradaki bu ayrım, öteki Arap tarihçilerinin anlatımlarında[46] da ortaya çıkmakta olup evlerden devlet yönetimi ve adalet uygulamasına kadar her düzeyde kendini göstermektedir. Bulgarlar o dönemde, kralları dahil hep çadırlarda yaşamaktadır. Kraliyet çadırının çok büyük olduğuna, bin kişiyi içine alabildiğine özellikle işaret edilmektedir.[47] Ama Hazarların kağanı, yanmış tuğladan yapılmış bir şatoda oturmaktadır. Eşleri "tik ağacından" çatıları olan saraylarda oturur.[48] Kentin Müslüman kesiminde birçok cami bulunmaktadır. Bunlardan yükselen minarelerden biri "kralın kalesinden bile daha yüksek" olmasıyla ünlüdür.[49]

Verimli yörelerdeki çiftlikleri ve ekili toprakları altmış yetmiş millik alanlar boyunca uzanmaktadır. Çok geniş bağları bulunmaktadır. İbn Havkal bize bu konuda şunları söyler:

"Hazaristan'da Asmid (Samandar) adlı bir kent vardır. Bu kentin öyle bol meyvelikleri ve bahçeleri vardır ki, Derbend'den Serir'e kadar olan alanın tümü bu kente ait bahçe ve ekinlerle kaplıdır. Bu bahçelerin sayısının kırk bin dolayında olduğu söylenir. Bunların çoğunda üzüm yetişmektedir."[50]

Kafkasların kuzeyinde kalan topraklar çok verimlidir. MS 968'de İbn Havkal, bu toprakları Rus akınından sonra ziyaret etmiş bir kişiyle tanışmıştır. Adamın söylediklerini bize şu sözlerle anlatır: "Hiçbir bağda, bir fakirin

46 Bunu izleyen sayfalar İstahrî, el-Mesûdî, İbn Rûste ve İbn Havkal'ın çalışmalarına dayanır. (Bkz. II. Ek)

47 Zeki Validi Togan, "Ibn Fadlans Reisebericht," *Abhnadlungen für die Kunde des Morgenlandes, Band 24, Nr. 3,* Leipzig, 1939, s. 61.

48 İstahrî.

49 el-Mesûdî'den alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars,* Princeton, 1954, s. 207.

50 İbn Havkal, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum,* 1939; ayrıca (yalnızca 4000 bahçeden ibaret olan) İstahrî.

kursağına gidecek tek bir koruk ve hiçbir bahçede tek bir yaprak kalmadığını söyledi... (Ama toprağın zenginliği, ürünün bolluğu sayesinde üç yıla kalmadan buraların yine eskisi kadar zenginleşeceğini anlattı." Kafkas şarabı bugün bile çok değerli bir şarap sayılır ve Sovyetler Birliği'nde büyük miktarda tüketilmektedir.

Ama o çağlarda kraliyet hazinesinin ana gelir kaynağının dış ticaret olduğunu biliyoruz. Orta Asya ile Volga-Ural yöresi arasında gidip gelen kervanların büyüklüğünü bize İbn Fadlân da bildiriyor. Kendi grubunun katıldığı kervanın 3000 hayvan ve 5000 insandan kurulu olduğunu biliyoruz. Abartma payını çıkarsak bile, bunun yine de hayli büyük bir kervan olduğu ortadadır. Böylelerinden kaç tanesinin belirli zamanlarda hareket halinde olduğunu bilemeyeceğimiz gibi ne yük taşıdıklarını bilme olanağımız da yoktur. Emin olduğumuz tek nokta dokuma, kuruyemiş, bal, balmumu ve baharatın önemli bir rolü olduğudur. İkinci dikkate değer ticaret yolu, Kafkaslar üzerinden Ermenistan, Gürcistan, İran ve Bizans'a giden yol, üçüncüsü ise Rus ticaret filolarının gittikçe sık aralarla inip çıktığı Volga Nehri'yle Hazar Denizi'nin doğu kıyılarıdır. Rus filoları, Müslüman soyluların çok önem verdiği değerli kürklerle, kuzeyden getirdikleri esirleri İtil pazarlarında satmaktadırlar. Bütün bu transit mallar, esirler de dahil olmak üzere Hazarlar tarafından yüzde on oranında vergilendirilmiş bulunmaktadır. Bu gelire Bulgarlardan, Macarlardan, Burtalardan ve öteki kabilelerden alınan haraçları da eklersek, Hazarya'nın epeyce zengin bir ülke olması gerektiği kendiliğinden ortaya çıkar. Bu zenginliğin büyük ölçüde askeri güce, bir o kadar da vergi toplayanların ve gümrük görevlilerinin uyandırdığı saygıya dayandığı gözden kaçırılmamalıdır.

Bağlık bahçelik alanlarıyla güneyin verimli toprakları dışında, doğal kaynaklar açısından ülkenin zengin olduğu pek söylenemez. Arap tarihçilerinden biri (İstahrî), bu-

radan ihraç edilen tek yerli malın balık tutkalı olduğunu söylemektedir. Bunun da bir abartı olduğu açıktır. Ama öte yandan, bu ülkenin ticaretinin genellikle dışarıdan ithal edilmiş malların yeniden ihracına dayandığı da bir gerçektir. Bunlar arasında bal, balmumu gibi maddeler, Arap tarihçilerinin hayal gücünü özellikle etkilemektedir. Mukaddesî'nin (coğrafyacı) satırlarına bir göz atalım: "Hazarya'da koyun, bal ve Yahudi pek çoktur."[51] Başka bir kaynağın (*Derbend Nameh*'in) Hazarya'da bulunan altın ve gümüş madenlerinden söz ettiği de bilinmektedir, ama bu madenlerin yerleri açıkça belirtilmemiştir. Öteki kaynaklarda, Hazar tüccarlarına Konstantinopolis'te, İskenderiye'de, hatta Samara ve Pergana gibi uzak kentlerde rastlandığı belirtilmektedir.

Yani Hazarya, uygar dünyadan ayrı kalmış bir diyar asla değildi. Kabile düzeyinde yaşayan kuzeyli komşularına oranla kozmopolit bir ülkeydi. Her türlü kültür ve dinin etkilerine açıktı. Bununla birlikte egemenliğini, bağımsızlığını, yeryüzünün iki büyük dini gücüne karşı büyük bir kıskançlıkla savunuyordu. Yahudiliğin resmi din olarak kabul edilmesine yol açan girişimi hazırlayan nedenlerin de bu tutumda gizli olduğunu az sonra göreceğiz.

Güzel sanatlar ve el sanatlarında, moda ve giyimde çok ilerlemiş olduklarını biliyoruz. İleride İmparator V. Konstantinos adıyla tahta geçecek olan Bizans prensi, Hazar kağanının kızıyla evlendiğinde (Bkz. I. Bölüm), prenses, çeyizi içinde Bizans sarayını çok etkileyen bir de elbise getirmişti. Bu elbise öylesine hayranlık uyandırdı ki, erkeklerin törenlerde giydiği giysi olarak kabul edildi. Adına "Çiçakyon" dediler. Bu sözün kökü Hazarların prenseslerine Türkçe "Çiçek" adını takmış olmalarına dayanıyordu (Bizans'a geldikten sonra Eirene adıyla vaftiz edildi.)

51 Mukaddesî'den alıntılayan Baron: Baron, S.W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, III. cilt, s. 197.

Toynbee'ye göre, bu olay kültür tarihine ışık tutar niteliktedir.[52] Bir başka Hazar prensesi Ermenistan'ın Müslüman valisiyle evlenmeye giderken, kervanında hizmetkâr ve esirlere ek olarak tekerler üstüne kurulmuş tam on çadır götürüyordu. Bunların her birinin altın ve gümüş ipliklerle dokunmuş kapıları vardı. Tabanları samur kürklerle döşenmişti. Bunlardan başka, yirmi çadır dolusu da altın ve gümüş kupa, kap ve prensesin çeyizine dahil olan başka değerli eşya vardı.[53] Kağan yolculuğa, bunlardan da daha değerli bir çadırla çıkardı. Onun çadırının tepesinde altından bir nar asılıydı.

13

Hazar sanatı da Bulgarların ve Macarların sanatı gibi genellikle taklitçiydi ve aslı İran-Sasani desenlerine dayanıyordu. Sovyet arkeoloğu Bader,[54] Pers stili gümüş çatal bıçak ve gümüş eşya desenlerinin kuzeye doğru yayılmasında Hazarların büyük rolü olduğuna değinmektedir. Bu tür eserlerin bazıları Hazarlar tarafından buralara ihraç edilmiş olabileceği gibi, bazılarının da Hazar atölyelerinde yapılmış taklitler olması ihtimali vardır. Bu tür atölyelerin kalıntıları, Hazarların Sarkel Kalesi yöresinde bulunmuştur.[55] Bu kalenin içindeki dehlizlerde bulunan mücevherler de yerli yapımıdır.[56] İsveçli arkeolog T. J. Arne, bulunan eserler arasında süslü tabaklar, klips

52 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and his World,* Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 549.

53 Zeki Validi Togan, "Ibn Fadlans Reisebericht," *Abhnadlungen für die Kunde des Morgenlandes, Band 24, Nr. 3,* Leipzig, 1939, s. 120.

54 Alıntılayan Bartha: Bartha, A., *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries,* Budapeşte, 1968, s. 184.

55 Ne yazık ki Hazarların en önemli arkeolojik yöresi olan Sarkel, yeni yapılan bir hidro-elektrik santralin baraj gölü altında kalmış bulunmaktadır.

56 Bartha, A., *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries,* Budapeşte, 1968, s. 139.

ve tokalar gibi parçaların benzerlerinin ta İsveç'e kadar uzanan alanda da çıkarıldığını, Sasani ve Bizans etkisini yansıttıklarını ve Hazarya'da ya da Hazar etkisi altındaki topraklarda yapılmış olduklarını söylemektedir.[57]

Böylece Pers ve Bizans sanatlarının yarı barbar Doğu Avrupa kabileleri arasında yayılmasını sağlayan aracıların Hazarlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bartha, genellikle Sovyet kaynaklarından elde ettiği arkeolojik ve belgesel bulgulara dayanarak bize şunları söylemektedir:

> Tiflis'in Hazarlar tarafından yağmalanması MS 629 tarihine rastlamaktadır ve konumuzla ilgilidir... (İşgal sırasında) kağan müfettişler göndererek altın, gümüş, demir ve bakır eşyanın nasıl yapıldığını incelettirmiştir. Aynı biçimde, pazarları, genel olarak ticareti, hatta balıkhaneleri bile denetimleri altına almışlardır... (Böylelikle) VI. yüzyıl boyunca ardı kesilmeksizin sürüp giden Kafkas çatışmaları sırasında Hazarlar, Pers-Sasani geleneğinden gelişmiş bir kültürle ilişki içinde bulundu. Bu yüzden, o insanlara ait eserler steplere yalnızca ticaret yoluyla yayılmakla kalmadı, aynı zamanda yağma ve vergileme yoluyla da götürüldü. Onuncu yüzyıl Macar sanatının kökenlerini bulmak için yaptığımız bütün incelemeler, bizi, Hazarlara ve Hazar toprağına götürmüş bulunmaktadır."[58]

Macar bilimcisinin bu son sözü "Nagyszentmiklos Hazinesi" (Kunsthistorisches Müzesi, Viyana) olarak bilinen çok değerli ve önemli arkeolojik eserlere yöneliktir. Bu hazine X. yüzyıldan kalmış olan, bu adadaki bir kasaba yakınlarında 1791 yılında ele geçen yirmi üç parça altın kupayı kapsamaktadır.[59] Bartha'ya göre, bu küplerin üstünde görülen, esirini saçlarından tutmuş sürüklemekte

57 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 231.

58 Bartha, A., *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapeşte, 1968, s. 143-145.

59 Şimdi bu bölge Romanya sınırları içindedir ve adı Sannicolau Mare olmuştur.

olan garip prens de arka plandaki mitolojik görüntüler de, başka süs eşyası desenleri gibi Bulgaristan'ın Novi Pazar yöresinde ve Sarkel'de bulunan eserleri hatırlatmaktadır. Macarların da Bulgarların da uzun süre Hazar egemenliği altında yaşamış oldukları düşünülürse, bunda pek şaşılacak bir şey yoktur. Ayrıca vazoların üstündeki savaşçı deseni, öteki değerli parçaların da yardımıyla bize Hazar İmparatorluğu sınırları içinde uygulanan sanat hakkında hayli bilgi vermektedir. (Beklenebileceği gibi Pers ve Bizans etkisi güçlüdür.)[60]

Arkeologların bir bölümü, X. yüzyılda Macaristan'da çalışan altın ve gümüş işleme sanatçılarının Hazar olduklarını savunmaktadır.[61] İleride göreceğimiz gibi (bkz. III. Kısım/7 ve 8) Macarlar, bugünkü Macaristan'a göçtüklerinde (MS 896) onları oraya götürenler, Kabarlar adıyla bilinen bir Hazar kabilesiydi. Bu kabile, Macarlarla birlikte bu yeni yöreye yerleşti. Kabar Hazarları, yetenekli altın ve gümüş işlemecileri olarak ün yapmışlardı. O sıra Hazarlardan daha geri düzeyde olan Macarlar ise bu sanatları yeni ülkelerine yerleştikten çok sonra öğrenmişlerdir. Dolayısıyla Macaristan'da ortaya çıkarılan arkeolojik eserlerin hiç değilse bir bölümünün Hazar kökenli olması ihtimali hayli yüksektir. Bu durum ilerideki bölümlerde tartışılacak Macar-Hazar ilişkisi ve karışımı konuları incelenirken daha da aydınlığa çıkacaktır.

14

Altın küpün üzerindeki savaşçı ister Macar, ister Hazar olsun, bize o çağın bir atlısının neye benzediğine ilişkin

60 İlgilenen okurlar Gyula László'nun *The Art of Migration* Period adlı eserinde bu konuda çok iyi bir fotoğraf koleksiyonu bulabilirler. Ama kitaptaki yorumlar konusunda kuşkulu davranmak gerektiğine işaret edelim.

61 László, G., *The Art of the Migration Period*, Londra, 1974, s. 66.

bir görüş vermektedir. Üstelik, resmini gördüğümüz bu atlı, her halde seçkin bir birliğe bağlıdır. Mesûdî'ye göre Hazar ordusundaki bu atlı askerlerden yedi bini,[62] kralın yanında savaşa katılır, göğüslerinde zırh, başlarında tolga taşıyan okçular bunların arasında bulunurdu. Bunlardan bir bölümü Müslümanlar gibi giyinmiş, onlar gibi silahlanmış olurdu... O bölgede başka hiçbir kralın daimi, düzenli ordusu yoktu. Bu, yalnızca Hazar kağanına özgüydü. İbn Havkal şöyle diyor: "Bu kralın emrinde 12.000 asker var. İçlerinden biri ölünce, yerine hemen bir yenisi atanıyor."

Burada Hazarların egemenliğiyle ilgili bir ipucu daha karşımıza çıkıyor: Daimi, profesyonel bir ordu. Barış zamanında etnik karışımı dikkatle denetleyen bir Hassa alayı, savaş geldiğinde bu ordunun belkemiğini oluşturuyor. Böyle zamanlarda, bu ordunun sayıca kabararak yüz binlere, belki daha büyük sayılara ulaşabildiğini de daha önce gördük.[63]

---

62 İstahrî'ye göre 12.000.

63 Mesûdî'ye göre Hazarların kraliyet ordusu, Harezm yöresinden göçmüş Müslümanların oluşturduğu bir kuvvettir. Çok eskiden, İslamiyet ortaya çıkmadan önce, bu bölgede savaşlar ve hastalıklar halkı kırıp geçiriyormuş. Bu yüzden Hazar kağanının egemenliği altına girmişler. "Ama Hazar kağanı Müslümanlarla savaşa girdiğinde, orduda bu askerlere başka bir yer veriliyormuş ve bu yüzden kendi dindaşlarıyla çarpışmak zorunda kalmıyorlarmış" (Alıntılayan Dunlop: Dunlop, 1954, s. 206). Öyleyse orduyu Müslümanların oluşturduğu yolundaki genellemenin abartı olduğu ortadadır. Çünkü, Mesûdî'nin kendisi bile birkaç satır sonra bu sözüyle çelişmekte, Müslüman askerlerin kendi dindaşlarıyla savaşmak zorunda kalmamaları için onlara ayrı bir yer verildiğini söylemektedir. Bundan başka, İbn Havkal, kralın emrinde 4000 Müslüman asker bulunduğunu açıklamaktadır. Oysa kralın emrindeki asker toplamının 12.000 olduğunu biliyoruz. Harezm'den gelenler, modern çağlarda Avrupa ülkelerinde rastladığımız İsviçre paralı askerleri gibi bir grup oluşturuyor olabilirler. Yurttaşlarının Hazarların elinde kendilerinden rehineler bulunduğu yolundaki konuşmaları da bunlara ilişkin olabilir (bkz. I. Kısım/10). Ayrıca Bizans imparatoru Konstantinos Porfirogennetos'un sarayının kapısında da seçkin Hazar askerlerinden kurulu bir koruyucu birlik beklemektedir. Bu ayrıcalık

15

Bu geniş ve güçlü imparatorluğun başkenti, ilk zamanlarında herhalde Kafkasların kuzey yamaçları dibindeki Balancar'dı. Başkent daha sonra Arap saldırıları nedeniyle VIII. yüzyılda Samandar'a alınmış, daha sonra Hazar Denizi'nin batı kıyısında bir yere, en sonra da Volga boyundaki İtil kentine taşınmıştır.

İtil'i ilgilendiren birçok tanım elimize geçmiş bulunmakta ve bunların pek çoğu çelişkili görünmemektedir. Bu kent, ikiz bir kenttir. Nehrin iki yanına, karşılıklı olarak kurulmuştur. Doğu kesimine Hazaran, batı kesimine ise İtil denmektedir.[64] İki kesimi bir köprü birbirine bağlamaktadır. Batı kesimini güçlü bir sur çevrelemektedir. Bu sur tuğladan yapılmıştır. Batı kesiminde kağanın ve begin saraylarıyla, onlara hizmet edenlerin[65] ve safkan Hazarların evleri bulunur. Surun dört kapısı vardır. Biri nehir tarafına açılmaktadır. Nehrin karşı kıyısında, yani doğu kesiminde Müslümanlarla putperestler yaşamaktadır.[66] Bu kesimde aynı zamanda camiler, pazarlar, hamamlar ve öteki kamu yapıları da bulunmaktadır. Müslüman kesimindeki camilerin çokluğu ve özellikle de büyük minarenin yüksekliği birçok Arap gezginini etkilenmiştir. Aynı zamanda, Müslüman çevrelerin ve din adamlarının nasıl özerk bir yaşam sürdürdüklerine de sık sık değinilmekte-

---

epeyce pahalıya elde edilmektedir: "Bu askerler yerlerini oldukça büyük paralar ödeyerek kazanabilmektedirler. Maaşları, kendi ödeneklerinin ortalama yüzde 2,25-4'ü kadar olmaktadır" (Konstantinos, *De Ceremoniis*, s. 692-3). Örneğin bugün maaş olarak 7 İngiliz lirası alan bir askerin, görevini kazanabilmek için 302 İngiliz lirası para ödemesi gibi" (Bury, s. 228).

64 Çeşitli çağlarda kente değişik adlar da verilmiştir. Ör. Albayda, "Beyaz Kent."

65 Mesûdî'ye göre bu yapılar kentin batı kesimine çok yakın bir ada üzerindedir.

66 *Hudud el Alam*, der. Barthold V., Leningrad, 1930, çeviri ve açıklama, Minorsky V., Londra, 1937, No. 50.

dir. Arapların Heredot'u olarak tanınan Mesûdî'nin sık sık kaynak olarak kullanılan *Altın ve Mücevher Tarlaları* adlı kitabında bu konuda neler söylendiğine bir göz atalım:

> Hazar başkentinin geleneğinde yedi yargıç bulunur. Bunların ikisi Müslümanların davaları için (şeriata göre), ikisi Hazarların davaları için (Tevrat'a göre), ikisi Hristiyanların davaları için (İncil'e göre), biri de Saqaliba, Rus ve öteki putperestlerin davalarını, putperest kurallarına göre çözmek üzere bulunurlar... Bu kentte (Hazar Kağanının kentinde) birçok Müslüman tüccar ve sanatçı bulunmaktadır. Bunlar, kente, adil ve güvenli olduğu için gelip yerleşmiştir. Burada büyük bir camileri, kral sarayından daha yüksek bir minareleri, çocuklarının Kuran ilkelerini öğrenebildiği okulları bulunmaktadır.[67]

En başta gelen bu Arap tarihçisinin X. yüzyılın ilk yarısında yazmış olduğu[68] bu satırları okurken insan belki de Hazar ülkesini bir masal diyarıyla karıştırma yanlışına düşebilir. Buna ilişkin olarak *Encyclopaedia Judaica'da* [Yahudi Ansiklopedisi] Hazarlar başlığı altında neler yazdığına da bakabiliriz: "Batı Avrupa topraklarında fanatizmin, cehaletin ve anarşinin hüküm sürdüğü bu çağlarda, Hazar Hanlığı adil ve geniş görüşlü yönetim biçimiyle ne kadar gururlansa azdır."[69]

Bu sözlerin kısmen doğru olduğunu zaten biliyoruz. Ama "kısmen" sözünün önemine dikkati çekmek yerinde olur. Hazarların gerek Yahudi olmadan önce, gerek olduktan sonra, bir kimseye dini bir zorlamada bulundukları na ya da bu nedenlerden dolayı işkence uyguladıklarına ilişkin hiçbir belirti yoktur. Bu bakımdan, Doğu Roma İmparatorluğu'ndan ya da İslamın ilk çağlarından daha

67 El-Mesûdî'den alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 206-7.

68 Muhtemelen MS 943-947 arasında.

69 *Jewish Encyclopedia*, 1901-06. 1971 baskılı *Encyclopedia Judaica*'da Hazarlar hakkında Dunlop imzasıyla sunulan bilgiler ise örnek bir tarafsızlık taşır.

hoşgörülü ve daha aydın oldukları öne sürülebilir. Öte yandan, bu insanlar, geçmişteki kabile yaşamlarından kalma bazı barbarca uygulamalardan da sıyrılmış değildir. İbn Fadlân'ın, kral mezarını kazanların nasıl öldürüldüğünü anlatışını biliyoruz. Gözlemci, başka bir eski âdetten de söz ediyor. O da, süresi biten kağanın öldürülmesi. "Kağanın yönetim süresi kırk yıldır. Eğer bu süreyi bir gün bile aşarsa, adamları, 'mantığının körleştiği, sezgilerinin bulanıklaştığı' gerekçesiyle onu öldürür."

İstahrî ise bunu daha farklı biçimde anlatıyor:

Kağanı tahta çıkarmak istedikleri zaman boynuna ipek bir ilmik geçirip, soluksuz kalıncaya kadar sıkıştırıyorlar. Sonra soruyorlar ona: "Ne zamana kadar hüküm sürmek istiyorsun?" O zamana kadar ölmemişse, günü gelince öldürüyorlar.

Bury[70] Arap gezginlerinin bu tür masallarına inanıp inanmamakta kararsız kalmaktadır. Gerçekten de doğal olarak insanın içinden gelen ilk tepki, bu masalları bir yana itmektir. Ama ne var ki, gerek ilkel, gerek yarı ilkel (diyelim) toplumlarda yöneticiyi süresi sonunda öldürmek pek yaygın bir gelenektir. Frazer çalışmasında, krallığın tanrısallığı ile belirli süre sonunda kralı öldürme zorunluluğu (kutsal bir zorunluluk) arasındaki ilişkiye büyük önem vermektedir. Bu, belki de, kralın canlılığı artık azalmış olduğu için, tanrısal gücün kendine daha genç ve atak bir beden bulacağı düşüncesine dayanmaktadır.[71]

Tahta geçecek kralın gırtlağını sıkma uygulamasının pek de eski olmayan bir başka toplumda, Göktürklerde de geçerli olması, İstahrî'nin anlattıklarına puan kazandırmaktadır. Zeki Velidi, bir Fransız antropologu olan St. Julien'in 1864 yılında yazdığı eserinden bazı satırları bize şöyle yansıtmaktadır:

70 Bury, J. B., *A History of Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 402.
71 Frazer, Hazarların kral öldürme geleneği üzerine özel bir kitap da yazmıştır (*Folklore* XXVIII, 1917).

Yeni bir başkan seçileceği zaman subayları ve hizmetkârları onu bir ata bindiriyorlar. Boynuna ipek bir kurdele geçirip sıkıyorlar, ama boğulmasına sebep olacak kadar değil. Sonra ilmiği biraz bollaştırarak ısrarla soruyorlar: "Sen kaç yıl hanımız olabilirsin?" Kral, zihni karışık olduğu için bir sayı söyleyemeyince, adamlar onun yerine karar veriyorlar ve bu kararlarını, kralın az önce istemeyerek ağzından çıkan ses ve sözlerin gücüne dayandırarak, yönetiminin kısa mı, yoksa uzun mu olacağını saptıyorlar.[72]

Hazarların Yahudi dinini kabul ettikten sonra da kralı katletme geleneğini uygulayıp uygulamadıklarını bilmiyoruz. Eğer bu geleneği uygulamaktan vazgeçmişlerse, Arap yazarlar, geçmişi şimdiki zamanla karıştırmışlar demektir ki, bu da sık sık yaptıkları bir şeydir. Daha eski gezginlerin notlarını derleyip anlatılanları çağdaşlarına atfetme âdetini bir türlü bırakamazlar. Fakat gerçek ne olursa olsun, krala, sonunda öldürülse de öldürülmese de, tanrısal bir güç verildiği ortadadır. Daha önce, krala büyük saygı gösterildiğini, ama kendisinin yalnız başına yaşadığını, halkıyla ilişkisi olmadığını, ancak büyük bir törenle gömülmesi esnasında onlarla yeniden bir araya geldiğini görmüştük. Devlet işleri, ordunun komutanlığı da dahil olmak üzere Beg (ya da Kağan Beg) tarafından yönetilmekteydi. Bütün etkin güçler bu kişinin elinde toplanmıştı. Bu nokta, Arap kaynaklarıyla modern tarihçilerin görüş birliğine vardığı noktalardan biridir. Modern tarihçiler Hazar hükümet sistemini genellikle "çifte krallık" deyimiyle anlatır. Bu adlandırma Kağanın tanrısal, "Beg"in dünyevi gücü elinde bulundurduğunu ifade etmektedir.

Hazarların çifte krallık uygulaması çok yanlış bir şekilde Sparta sistemiyle ve çeşitli Türk boylarının uyguladığı çift önder sistemleriyle karıştırılmaktadır. Oysa örneğin Sparta'da iki köklü ve eski aileden gelen iki kralın güçleri ve yetkileri eşittir. Göçebe kabilelerdeki

72 Aziz Julien, *"Documents sur les Tou Kioue"*dan alıntılayan Zeki Velidi, s. 269.

çift önderler arasında da Hazarlardaki belirgin görev bölümü hiç görülmez.[73] Bu örneğe ille de geçerli bir karşılık bulunmak istenirse, ortaçağdan 1867'ye kadar Japonya'da hüküm süren yönetim biçimi daha uygundur. Çünkü orada da dünyevi güçler Şogunun elinde toplanmış, Mikado ise uzaktan tapılan tanrısal bir sembol haline gelmiştir.

Cassel[74] ise, Hazar sistemiyle satranç arasında çok ilginç bir ilişki bulunduğuna dikkati çekmektedir. Bu çifte krallık, satrançta da şah (kral) ve vezir (beg) tarafından temsil edilmektedir. Şah tek başına durur, hizmetkârları tarafından korunur, gücü azdır, ancak adım adım ilerleyebilir. Vezir ise tam tersine, tahta üzerindeki en güçlü kişidir. Bütün tahtaya o hakimdir. Ama yine de vezir yitirildiğinde oyun sürer, oysa şahın yitirilmesi son felakettir ve oyunu noktalar.

Çifte krallık, Hazarların düşünüşünde "ruhsal" ve "dünyasal" kavramları arasında kategorik bir farklılığa işaret eder. Kağana verilen tanrısallık, İbn Havkal'ın aşağıdaki satırlarında çok belirgindir:[75]

> Kağanın mutlaka kraliyet sülalesinden [İstahrî: soylulardan] olması gerekmektedir.[76] Konu çok önemli değilse yanına hiç kimse sokulmaz. Huzura girenler derhal yere kapanır, yüzlerini yerlere sürerler. Kral onlara kalkıp konuşmalarını emredinceye kadar öylece beklerler. Bir Kağan ölünce... mezarına yaklaşan,

73 Alfōldi'ye göre bu iki önder, toplumun iki kesiminin komutanları da olabilir. (Dunlop, s. 159, no. 123).

74 Cassel, Paulus (Selig), *Der Chasarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert*, Berlin, 1876, s. 52.

75 İbn Havkal da çok gezmiş Arap tarihçi ve coğrafyacılarından biridir. *Doğu Coğrafyası* adlı eserini 977 tarihinde yazmıştır. Buraya aldığımız satırları hemen hemen İstahrî'nin kırk yıl önce yazdıklarının kopyası gibidir. Yalnız karanlık noktalar daha azalmıştır. Bu yüzden buraya, İbn Havkal'ın satırlarının Ouseley tarafından (1800) yapılan çevirisini aldım.

76 İstahrî'den alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 97-8.

yürüyerek yaklaşmalı, orada saygısını belirtmeli, ayrılırken de atına binmemeli, mezar gözden silininceye kadar yürümelidir.

Kralın yetkisi öylesine mutlak, emirleri öylesine tartışılmaz niteliktedir ki, soylulardan birinin ölmesi gerektiğine inandığı zaman ona "Git kendini öldür," der. Adam hemen evine gider, emre uyarak kendini öldürür. Krallığın bir kişiden ötekine geçişi hep aynı aile içindedir (İstahrî: Ne parası ne de gücü olan soylular sülalesi içindedir).[77] Bu görev içlerinden birine verileceği zaman, dünyada kendi adına tek kuruşu olmadığı hâlde, ona büyük bir paye verilir. Güvenilir kişilerin bana anlattığına göre, çarşının bir köşesindeki küçük bir dükkanda oturan bir genç varmış. Ufak tefek eşyalar (İstakhri: ekmek) satarmış. Herkes onun için, "Şimdiki kağan ölünce tahta bu adam geçecek," dermiş. ([İstahrî: Hiç kimse kağanlığa bunun kadar layık değildir, dermiş.][78] Ama o genç Müslümanmış, oysa krallığı yalnızca Yahudilere verirler.

Kağanın tahtı ve taht salonu altındandır. Başka kimse böyle bir şeye sahip olamaz. Kağanın yeri herkesinkinden daha değerli ve süslüdür.[79]

Çarşıda ekmek ya da diğer ufak tefek eşya ticaretiyle uğraşan yetenekli gencin hikâyesi, tıpkı Harun el Reşid masallarını anımsatmaktadır. Eğer bu genç, sırf Yahudilerin giyebileceği altın tacın varisi ise, neden fakir bir Müslüman olarak yetiştirilmektedir? Bu hikâyeye mutlaka bir anlam kazandırmak istiyorsak, kağanın gerçekte kişiliğinin değerine göre, ama "hanedan ailesinden" ya da "soylular arasından" seçildiğini kabul etmemiz gerekir. Aslında Artamonov'un da, Zeki Velidi'nin de görüşleri bu yoldadır. Artamonov'a göre, Hazarlar da öteki Türk kabileleri gibi Turkut hanedanı soyundan gelenler tarafından, yani yıkılan Batı Türk İmparatorluğu'nun yönetici ailesi tarafından (Bkz. 1. Bölüm, III. Kısım) yönetilmektedir. Zeki

77 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 97-8.
78 *A.g.e.*,
79 İbn Havkal, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, 2 ed. Kramers 1939, s. 189-190.

Velidi'ye göre, "hanedan sülalesi" ya da "soylular" dendiği zaman, Çin kaynaklarında da geçen "Asena" adlı bir soy, bir çeşit çöl aristokrasisi anlaşılmalıdır. Türk ve Moğol yöneticiler de Asena soyundan geldiklerini öne sürmektedirler. Bu açıklamalar oldukça akla yakın gözükmekte, az önce okuduğumuz hikâyenin anlaşılmasına da büyük katkıda bulunmaktadır. Gerek tek kuruşu bulunmayan soylu gencin durumu, gerek altın tahtın koşulları böylelikle daha bir açıklığa kavuşmaktadır. Burada, tıpkı bir ekranda iki optik dalganın birbiri üstüne düşmesi gibi, iki geleneğin çakışmasına tanık olmaktayız. Bir yanda güçlüklerle boğuşarak yaşayan göçebe kabilenin geleneği; öte yanda da ticaretiyle, sanatıyla zenginleşmiş göz kamaştıran bir sarayın, Konstantinopolis'teki, Bağdat'taki benzerlerini gölgede bırakma çabası. Açık konuşmak gerekirse, bu gösterişli saraylarda geçerli olan geleneklerin hemen hepsi geçmişin çöl peygamberlerine, onların verdiği ilhama dayanmaktadır.

Ama bütün bunlar, ilahi ve dünyevi güçlerin o çağda ve o yörede benzeri görülmemiş biçimde birbirinden ayrılışını açıklamaya yetmemektedir. Bury'nin ifade ettiği gibi:[80] "Kağanın etkin yetkilerinin ne zaman ilahi bir hareketsizliğe dönüştüğünü bilme olanağımız yoktur. Kendisini ne zaman Japon imparatorunun durumuna benzer bir mahkûmiyete soktuğunu kestiremeyiz. Yönetiminin değil de varlığının esas sayılması kesinlikle bilmediğimiz zamanda oluvermiştir."

Bu soruya ancak son zamanlarda Artamonov düşünce yoluyla bir cevap bulmuş görünmektedir. Yahudiliğin bir askeri darbe sonucunda resmi din olduğunu, aynı darbenin putperest bir hanedandan geldiği için Musa'nın yasalarına bağlılığına güvenilemeyecek olan kağanı sembol durumuna indirgemiş olduğunu söyler. Bu düşünce

80 Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 405.

de ancak öteki düşünceler kadar geçerlidir. Tıpkı bütün öteki düşünceler gibi bu da destekleyici belgelerden yoksundur. Ama bu iki olayın, yani Yahudi dininin kabulüyle çifte krallık uygulamasına geçişin birbiriyle şu ya da bu biçimde ilişkili olmaları yine de mümkündür.[81]

81 Din değişiminden önce kağanın etkin bir rol oynamaya hala devam ettiği çeşitli kaynaklarda belli olmaktadır. Örneğin, kağanın İustinianos ile ilişkilerinde bu durum açıkça görülür. İşlerin böylesine karışık olması yetmiyormuş gibi, Arap kaynakları zaman zaman "Beg" demeleri gerektiği yerde "Kağan" deyimini kullanmaktadırlar. (Birçok kabilede kağan sözcüğü geleneksel olarak "yönetici" anlamına gelmektedir.) Ayrıca Araplar beg için de çok çeşitli adlar kullanmaktadırlar. Minorsky'nin *Hudud al-Alem*, sayfa 451'den aldığı aşağıdaki liste bu durumu sergiler.

Konstantinos Porfiro.	Kağan	Beg
İbn Rüste	Khazar Kağan	Aysh
Mesûdî	Kağan	Melik
İstahrî	Melik Hazar	Kağan Hazar*
İbn Havkal	Kağan Hazar	Melik Hazar ya da Beg
Gardezi	Hazar Kağan	Abshad

* Burada yöneticilerin sırası karıştırılmışa benzemektedir.

II DİN DEĞİŞİMİ

1

Bury şöyle der: "İbrani dini, İslam dininin oluşumunu büyük ölçüde etkilemiştir. Hıristiyanlığın temeli zaten bu dine dayanır. Sağda solda tek tük kişilerin bu dine geçtiği de sık sık görülür, ama Hazarların Yehova dinine toptan geçişi gibi bir olay, tarih boyunca görülmüş değildir."[1]

Bu kendine özgü olayı doğuran nedenler neydi acaba? Bir Hazar prensinin düşüncesini etkilemek, bünyesine sokulmak kolay iş olmasa gerekti (hele o zırhlarının içinden). Ama durumu kuvvet politikası açısından değerlendirirsek, işlerin değiştiğini görürüz. Gerçekte, bu politikanın kuralları çağlar boyunca aşağı yukarı hiç değişmeden egemenliğini sürdürmüştür. İşte bu kurallar ışığında, olayın hayli kabul edilebilir bir açıklaması da karşımıza çıkmaktadır.

VIII. yüzyılın başlarında dünya iki büyük gücün elinde kutuplaşmıştı. Bir yanda Hıristiyanlık öte yanda da Müslümanlık vardı. Her iki grubun ideolojik doktrinleri, kuvvet politikası ilkelerine göre işliyor, klasik propaganda yöntemleriyle –ikna ve fetih yollarıyla– inançların yayılmasına çalışılıyordu. Hazar İmparatorluğu bu dönemde üçüncü güç görünümündeydi. Bu imparatorluk, gerek dost, gerek düşman olarak, her iki büyük güçle de boy ölçüşebileceğini daha önce ortaya koymuştu. Ama kendi bağımsızlığını sürdürebilmenin tek yolu, ne Hristiyanlığı ne de Müslümanlığı kabul etmeyerek yaşamını sürdürmekti. Çünkü bu inançlardan herhangi birini tercih etmesi du-

1 Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 401.

rumunda ya Doğu Roma İmparatorluğu'nun ya da Bağdat halifesinin nüfuzu altına girmesi kaçınılmazdı.

Hazarlara inançlarını kabul ettirmek için her iki yanda da az çaba harcamadı. Ama bütün bu çabalar diplomatik saray ziyaretleri, hanedanlar arası evlilikler veya çıkarlara göre ortak savunma anlaşmaları imzalamaktan öteye gitmedi. Hazar krallığı kendi askeri gücüne dayanarak, sırtını topraklarındaki ve daha gerideki feodal kabilelere yaslayarak, üçüncü güç durumunda kalmaya kararlıydı. Yani, steplerin bağımsız ve tarafsız uluslarının önderi olmayı sürdürecekti.

Bu sıralarda gerek Bizans'la gerek halifelikle olan ilişkileri, Hazarlara Şamanizmin modern tek tanrılı dinlere oranla daha barbarca ve modası geçmiş bir din olduğunu öğretmekle kalmamış, aynı zamanda yeni dinlerin bir yararına dikkatlerinin çekilmesine de yol açmıştı. Şamanizmi uyguladıkları sürece, iki teokratik dünya gücünün yöneticileri olarak gerek halifenin, gerek imparatorun rahatça tadını çıkardığı "yasal ve ruhsal önder" olma avantajı kendi yöneticilerine nasip olmayacaktı. Ama öte yandan, bu dinlerin herhangi birine geçmek, taraflardan birinin etki alanı içinde erimek demekti, bu da amacı gereksiz kılardı. Bu durumda, kendilerine baskı yapan her iki dinden uzak, ama her ikisinin de temelini oluşturmuş olan üçüncü bir inancı kabullenmekten daha mantıklı bir davranış düşünülebilir mi?

Bu düşüncede bugün gördüğümüz mantık, olaylar olup bittikten sonra geriye baktığımızda, göze her şeyin çok daha kolay, çok daha anlaşılabilir görünmesine dayanmaktadır. Gerçekte, o çağda Yahudi dinini kabul etmeyi düşünmek, bir deha eseriydi. Din değiştirme olayının tarihçesine değinen Arap ve İbrani kaynakları, ayrıntılarda farklılık göstermekle birlikte, yukarıdaki düşünce yolunda birleşmektedirler. Bir kez daha Bury'nin satırlarına göz atalım:

Başkanlarının Yahudi dinini kabul etmekteki amacının siyasi olduğuna hiç kuşku yoktur. İslam dinini kabul etmek, halifenin ruhsal tebaası arasına karışmak demekti. Zaten halife, epey zamandan beri Hazarları kendi dinine girmeye zorluyordu. Hıristiyanlıkta ise, Roma kilisesinin vasalları durumuna gelme tehlikesi yatmaktaydı. Oysa Yehova'nın dini de saygın bir dindi, öteki iki dinin kitaplarında saygıyla anılıyordu ve o iki dinden olanlar bu dine saygı gösteriyordu. Bu inancı kabul etmek Hazarları hem putperest barbarlar düzeyinden kurtarıp yüceltiyor, hem de halifenin ve imparatorun baskısına karşı koruyordu. Ama yine de Hazarların başkanı, Yahudi inancının bütün katılığını, sünnet dahil, kabul etmiş değildi. Halkın inançlarını sürdürmesine, eski putlarına tapmasına izin vermekten de kaçınmadı.[2]

Hazar sarayının din değiştirmesi kuşkusuz siyasi nedenlere dayanıyordu, ama gereklerini pek bilmedikleri bir dini bir gece içinde körü körüne kabul ettiklerine inanmak saçma olur. Gerçekte Hazarlar, gerek Yahudilerle, gerek onların inançlarıyla aşağı yukarı yüz yıldan beri ilişki halindeydi. Bu ilişkiyi sağlayan, Bizans'ın dinsel baskısından kaçan Yahudi kalabalığıyla Ön Asya'nın Araplar tarafından fethedilen bölgelerinden kuzeye kaçan daha küçük Yahudi gruplarıydı. Hazarya'nın kuzey barbarları arasında oldukça uygar bir ülke olduğu ve askeri baskı uygulayan inançlardan ikisine de bağlı olmadığı bilindiğine göre, sürekli vaftiz edilmeye zorlanan ve zulümle karşılaşan Bizans yönetimindeki Yahudilerin zulümle karşılaştıkça oraya kaçmaları çok doğaldı. Bu zulümler, çeşitli biçimleriyle I. İustinianos (527-565) döneminde ortaya çıkmış, VII. yüzyılda Herakleios, VIII. yüzyılda III. Leon, IX. yüzyılda Basileios ve IV. Leon, X. yüzyılda Romanos dönemlerinde özellikle yoğunlaşmıştı. Hazarların din değiştirmesinden önceki 20 yıl boyunca tahtta bulunan III. Leon, "İşi kökünden çözmeye karar vererek (yani Yahudilere katlanma zorunluluğunu bir çırpıda yok etme eylemine

2 Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 406.

girişerek), topraklarında yaşayan tüm Yahudilerin derhal vaftiz edilmesini emretti."[3] Bu emrin uygulanması pek etkin olmamakla birlikte, epey kalabalık bir Yahudi nüfusunun Bizans topraklarını terk etmesine yol açtığı bilinmektedir. Mesûdî bu konuda bize şunları söylüyor:

Bu kentte [Hazaran-İtil] Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve putperestler yaşıyor. Kral, adamları ve onların cinsinden olan Hazarlar, Yahudidir.[4] Hazarların hanı, Halife Harun el Reşid zamanında Yahudi oldu[5] ve İslam dünyasında ve Yunan [Bizans] dünyasında yaşayan bütün Yahudiler ona koştular. O çağda, yani Hicri 332 yılında [MS 943-944] Yunanlıların kralı onları zorla Hıristiyan yapmaya çalışıyordu... Bu yüzden pek çok Yahudi, yurtlarından çıkıp Hazarya'ya kaçtı...[6]

Son iki cümle, Hazarların Yahudiliği benimsemesinden iki yüzyıl sonraki olayları anlatmakta ve bize bu zulüm ve göç olaylarının çağlar boyunca nasıl ısrarlı bir süreklilik gösterdiğini açıklamaya yaramaktadır. Ama buna karşılık Yahudiler de büyük bir direniş göstermişlerdir. Birçoğu zulme dayanmış, dayanma gücü olmayanlar yine kendi inançlarına dönmüş, bir Hıristiyan tarihçinin pek zarif ifadesiyle "kustuklarını yiyen köpekler gibi" davranmışlardır.[7] Buna karşılık, İbrani tarihçilerinden birinin,[8] İmparator Basileios çağında Güney İtalya'da Oria Yahudi toplumunun zorla Hıristiyanlaştırılma çabasını anlatış biçimi de aynı derecede renklidir:

3 Sharf, A., *Byzantine Jewry-From Justinian to the Fourth Crusade*, Londra, 1971, s. 61.

4 Herhalde yönetici durumunda olan Ak Hazarlardan söz ediliyor. (Bkz. 1. Bölüm, I. Kısım/3)

5 Yani 786-809 arasında. Ama genel kanıya göre, Mesûdî bu tarihi nirengi noktası olarak kullanmaktadır. Gerçekte Hazarların din değiştirme tarihi 740 olarak kabul edilir.

6 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 89.

7 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 84.

8 Alıntılayan Sharf: Sharf, A., *Byzantine Jewry-From Justinian to the Fourth Crusade*, Londra, 1971, s. 88.

Onları nasıl mı zorladılar? Kendi yanlış inançlarını paylaşmak istemeyenleri tahtadan bir zeytin değirmenine yatırdılar ve tıpkı zeytinleri ezdikleri gibi ezdiler.

Başka bir İbrani kaynağı da[9] İmparator Romanos çağındaki (Mesûdî'nin sözünü ettiği "Yunan kralı") zulmü şöyle anlatmaktadır: "Daha sonra bir kral çıkacak ve onlara, öldürerek değil, insaflı bir biçimde ülkeden kovarak baskı yapacak."

Diyebiliriz ki, gerçekte kaçanlara ya da kaçmaya zorlananlara tarihin gösterdiği tek insaf, Hazarya gibi bir ülkenin (Yahudi dinini benimsemesinden önce ya da sonra) varlığıydı. 740'tan önce bu ülke bir göçmen cennetiydi. Daha sonra ise bir tür "Ulusal Yuva" oluverdi. Durmadan oraya akan göçmenler, daha üstün kültürlerin meyveleriydi. Yukarıda yorumlarına değindiğimiz Arap tarihçilerini etkileyen ve böylesine hayran bırakan o hoşgörülü, kozmopolit tutumun yaratılmasında bu göçmenlerin katkısı olduğuna hiç kuşku yoktur. Bu göçmenlerin etkisi ve ülkenin din değişimi kararı yolundaki çabaları[10] herhalde kendini ilk olarak ve en güçlü biçimde sarayda ve soylular arasında duyurmuş olmalıdır. Bu göçmenler misyonerlik çabalarına bazı peygamber kehanetlerini de ekleyerek Hazarların "tarafsız" bir dini kabul etmekle elde edecekleri siyasi çıkarları zekice sergilemiş olmalılar.

Göçmenlerin Hazarya'ya gelirken Bizans sanatlarını, tarım ve ticarette bazı yeni yöntemleri ve İbrani alfabesini

9 Eski bir kehanet olarak kılık değiştirmiş vakayiname, *The Vision of Daniel*'den alıntılayan Sharf: Sharf, A., *Byzantine Jewry-From Justinian to the Fourth Crusade*, Londra, 1971, s. 201.

10 İnançsızların ikna yoluyla ya da zorla bir dine geçirilmesi, o çağda çok önem verilen bir konuydu. Yahudilerin de aynı yöntemleri zaman zaman uyguladıktan çeşitli kaynaklarda kendini belli etmektedir. Örneğin İustinianos devrinde Bizans yasalarına eklenen bir maddeye göre, bir Hıristiyanı Yahudi yapmaya çalışanın ağır cezalara çarptırılacağı duyurulmuştur. Hıristiyanlığı kabul etmiş kişilere "musallat" olan Yahudiler için ceza, yakılarak öldürülmektir. (Sharf, s. 25).

de birlikte getirdiklerini bilmekteyiz. Hazarların daha önce ne tür bir yazı kullandığı bilinmemekle birlikte, İbnü'n Nedîm'in *el-Fihrist*'i[11] (MS 987'de yazılmış bir tür evrensel bibliyografya) Hazarların, o sıra İbrani alfabesini kullandıklarını belirtmektedir. Bu alfabe Hazarlara iki bakımdan yararlı olmuştur: Hem İbrani dilinde ilmi araştırmalar yapılmasını sağlamış (ortaçağ boyunca Batı'da Latincenin kullanılmasında olduğu gibi) hem de Hazarya içinde konuşulan çeşitli dillerin yazıya dökülmesini sağlayan (Batı Avrupa'daki toplumların Latin alfabesini kullanışı gibi) bir alfabe vermiştir. İbrani alfabesi Hazarya'dan yakın komşularına da yayılmışa benzemektedir. Chwolson'a göre: "Sami olmayan bir ya da iki dilde İbrani harflerinin kullanıldığı, Kırım'da, Phanagoria ve Partenit'te bulunmuş iki mezar taşındaki yazıtlardan anlaşılmaktadır." Bu mezar taşlarındaki yazılar henüz okunamamıştır.[12-13] (Kırım zaman zaman Hazar yönetimine girmiş bir yöredir. Ama burada aynı zamanda, eskiden beri yerleşmiş bir Yahudi toplumu da yaşamaktadır. Dolayısıyla, sözü edilen yazıtlar 740 yılından daha eski bir tarihe ait de olabilir.) İbrani harflerinden bazıları (örneğin *sihin* ve *tsadei*) Kiril alfabesine de girmiştir.[14] Ayrıca ele geçen XII ve XIII. yüzyıldan kalma Polonya paralarının üzerine, Polonya dilinde, İbrani harfleriyle yazılar basılmış olduğu görülmüştür. (Örnek, *Leszek Krol Polski* - Polonya Kralı Leszek). Bu paralar Latince yazılı paralarla birlikte kullanılmıştır. Poliak bu konuda şöyle demektedir: "Bu paralar, İbrani

11 Alıntılayan Poliak: Poliak, A. N., *Khazaria-The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, 4/3; Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 119.

12 Bu yazılar, tarihçiler arasında kötü şöhretli Firkovitch taklitlerinden değildir (Ek III'e bakınız.)

13 D. A. Chwolson'dan alıntılayan Poliak: Poliak, A. N., *Khazaria-The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, 4/3.

14 Poliak, A. N., *Khazaria-The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, 4/3; Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, III. Cilt, s. 210 ve 47. not.

alfabesinin Hazarya'dan komşu Slav ülkelerine yayılmış olduğunun son kanıtıdır. Bu paraların kullanılması dinle ilgili değildir. Polonya'da paraların bu harflerle basılmasının nedeni, halkın pek çoğunun bu harfleri Roma harflerinden daha iyi tanımasıdır ve onlar bunu Yahudilikle ilişkili olarak da düşünmemektedirler."[15]

Yani din değiştirme, gerçekte kurnaz bir siyasal manevra olarak, çıkarcı amaçlarla yapılmış olmakla birlikte, peşinden hiç akla gelmeyen, ön hesaplara girmeyen birtakım kültürel gelişmeleri de birlikte getirmiştir. İbrani alfabesi bunların yalnızca başlangıcıdır. Üç yüz yıl sonra Hazar İmparatorluğu çökmeye başlayınca, ortaya sık sık Siyonist kurtarıcılar çıkar olmuş, örneğin David El-Roi gibi (Disraeli'nin bir romanının da kahramanı) düzmece peygamberler, Kudüs'ü yeniden almak amacıyla Don Kişotvari seferlere kalkışmışlardır.[16]

737 yılında Araplar tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra, kağanın İslam dinini zorla kabul etmesi, muhtemelen geri dönülmesi pek kolay olan bir formaliteden ibarettir. Bu durum görünüşe göre, halk üzerinde hiçbir iz bırakmamıştır. Oysa Yahudi dinini isteyerek kabul ediş bundan farklı olmuş, derin ve sürekli etkileri çağların ötesine yansımıştır.

2

Din değiştirme olayının koşulları destanlar arasında bulanıklaşmış, görünmez olmuştur. Ama yine de, belli başlı Arap ve İbrani kaynakları bazı noktalarda birleşmektedir.

El-Mesûdî'nin Hazarya'daki Yahudi yönetimine ilişkin satırları (yukarıda değinmiştik), daha önce yazmış olduğu

15 Poliak, A. N., *Khazaria-The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951.

16 Bkz. IV. Kısım/11.

bir esere atıf yapmasıyla son bulmaktadır. Ne yazık ki, atıf yapılan eser kaybolmuştur. Bu kitaba dayanılarak yazılmış yalnızca iki yazı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Dimaski tarafından 1327'de yazılmıştır ve Harun el Reşid çağına rastlayan dönemde Bizans İmparatoru'nun Yahudileri nasıl Bizans'tan göçe zorladığını anlatmaktadır. Hazar ülkesine gelen göçmenler orada zeki, ama eğitimsiz bir ırk bulur, onlara kendi dinlerini sunarlar. Onlar da bu dini kendilerininkinden daha iyi bularak kabul ederler.[17]

İkinci yazı çok daha ayrıntılı olup, el-Bekrî'nin *Krallıklar ve Yollar* adlı kitabından alınmıştır (XI. yüzyıl):

Daha önce putperest olan Hazar kağanının Yahudi dinini kabul etmesinin nedeni şudur: Bu kral önce Hıristiyanlığı kabul etmiştir.[18] Sonra bu dinin yanlışlığını görmüş, duruma canı çok sıkılmış ve içini emrindeki yüksek rütbelilerden birine açmıştır. O yüksek rütbeli adam krala şöyle demiştir: "Ey Kağanım, kutsal yazılar üç ayrı toplumun elindedir. Onlardan birer kişi çağırtıp inançlarını anlatmalarını emredin. O zaman doğru olanı seçip onun yolunda gidebilirsiniz."

Bunun üzerine kağan, Hıristiyanlara haber gönderip bir piskopos istetmiş. Kralın yanında tartışma yeteneği çok üstün olan, onunla sık sık konuşan bir de Yahudi varmış. Piskopos gelince bu Yahudi ona, "Amran'ın oğlu Musa hakkında ve ona gönderilen Tevrat hakkında görüşün nedir?" diye sormuş. Piskopos buna, "Musa bir peygamberdir ve Tevrat'ta yazılanlar da doğrudur" diye karşılık vermiş. O zaman Yahudi krala dönüp, "Bakın, daha şimdiden benim inancımın doğruluğunu kabullendi. Şimdi ona kendisinin neye inandığını sorun" demiş. Kral bu soruyu sorunca, piskopos, "Benim inancıma göre kurtarıcı İsa, Meryem'in oğludur, esas gerçek onun sözüdür, bize tanrının sesini yansıtan

17 Alıntılayan Marquart: Marquart, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge,* Hildesheim, 1903, s. 6.

18 Bildiğim kadarıyla başka hiçbir kaynak böyle bir şey söylemez. Belki de bu ifade, Yahudilikten önce bir ara Müslümanlığı kabul etmiş olan kağanın serüvenini Müslûman okurlar gözünde daha renkli hale getirmek için eklenmiştir.

da odur," demiş. O zaman Yahudi, yine krala dönmüş ve şöyle konuşmuş: "Onun söyledikleri benim bilmediğim şeyler. Oysa o, benim dediklerimi kabul ediyor." Piskopos sözlerini kanıtlarla desteklemeyi başaramayınca, davayı kaybetmiş. Bunun üzerine kral, huzuruna bir Müslüman çağırtmış. Müslümanlar ona çok okumuş, akıllı, iyi tartışan bir adam göndermişler. Ama krala yakın olan Yahudi, birisine para vermiş ve o Müslümanı yolculuğu sırasında zehirletmiş. Böylelikle Yahudi, kralı ikna etmeyi başarmış ve kral da Yahudi dinini kabul etmiş.[19]

Arap tarihçilerinin, ilacın üstünü şekerle kaplamak konusunda gerçekten pek büyük bir yetenekleri var. Eğer Müslüman temsilci de gelip bu tartışmaya katılmış olsaydı, onun da piskoposun düştüğü tuzağa düşeceği gün gibi ortadadır. Çünkü onun dini de, tıpkı Hıristiyanlık gibi Tevrat'ı kabul etmektedir. Buna karşılık, İncil'le Kuran, oylama sırasında ikiye bir farkla kaybetmek durumundadır. Kralın bu düşünüş yolunu seçmesi de semboliktir. O yalnızca her üç temsilci tarafından da kabul edilen doktrinleri doğru sayacaktır. Yani üç inancın ortak çarpanlarını bilmek istemektedir. Bunun dışında kalan, birbirine rakip olan görüşleri hesaba katmak niyetinde değildir. Burada yine karşımıza tarafsız dünyanın (üçüncü dünyanın) şaşmaz ilkesi, bu kez teolojiye uygulanmış haliyle çıkıyor.

Bury'nin[20] işaret ettiği bir noktaya daha değinmek yerinde olur. Görünüşe göre, Hazar sarayında din değiştirme olayından önce de Yahudi etkisi oldukça güçlüdür. Çünkü kral, piskoposla Müslüman alimi "yanına çağırtmak" zorunda kalmaktadır. Oysa Yahudi daha önceden kralın "yanında" hazırdır.

19 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 90.

20 Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 408.

3

Şimdi de din değiştirme olayına ışık tutan belli başlı Arap kaynaklarını bırakıp, İbrani kaynaklarına dönüyoruz. Bu kaynakların en önemlisi, "Hazar Yazışması" olarak bilinen mektuplardır. Bu mektuplar, İspanya'da Kurtuba [Córdoba] halifesinin başbakanı olan Yahudi devlet adamı Hasday bin Şaprut (Hasdai ben Şaprut) ile Hazar kralı Jozef (Yusuf) arasında, daha doğrusu bunların yazıcıları arasında gidip gelmiştir. Başlangıçta bu mektupların gerçekliği tartışma konusu olmuştur ama günümüzde, sonradan kopya eden ya da çeviren şahısların yapmış olabileceği yanlışlıklara pay bırakılarak kabul görmektedir.[21]

Bu mektuplaşma, görünüşe göre 954'ten sonra ve 961 yılından önce gerçekleşmiştir. Bu yıllar aşağı yukarı Mesûdî'nin de eserlerini yazdığı yıllara rastlamaktadır. Mektupların öneminin daha iyi anlaşılabilmesi için, önce Hasday Bin Şaprut'un kişiliğiyle ilgili birkaç açıklama yapmakta yarar vardır. Çünkü o, İspanya Yahudilerinin altın çağında (900-1200) yaşamış en renkli kişilerden biridir.

929 yılında Emevi sülalesinden III. Abdurrahman İberik Yarımadası'nın güney ve orta yörelerinde yaşayan Arapları kendi yönetimi altında toplayarak Batı Halifeliği'ni kurdu. Halifeliğin başkenti olan Kurtuba, Arap İspanyası'nın gözbebeği, Avrupa kültürünün odak noktası haline geldi. Kitaplığında 400.000'i aşkın dizinlenmiş cilt bulunuyordu. Bin Şaprut 910 yılında Kurtubalı saygın bir Yahudi ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Başlangıçta, uyguladığı olağanüstü tedavilerle bir doktor olarak halifenin dikkatini çekti. Abdurrahman onu saray doktoru olarak atadı, ama düşünüşüne öylesine güvendi ki, Hasday'dan önce devlet maliyesini yoluna koymak için yardım istedi, sonra dışişleri bakanlığı görevini üstlen-

21 Tartışmaların bir özeti Ek III'te bulunabilir.

mesini önerdi. Daha sonra da halifeliğin Bizans'la, Alman İmparatoru Otto ile Castilya, Navarra, Arragon gibi İspanyol prenslikleriyle ilişkilerindeki krizlerde diplomat ve arabulucu olarak hizmetlerine başvuruldu. Hasday, rönesansın başlamasından yüzyıllarca önce, gerçek anlamda evrensel bir kişiydi. Devlet işlerinden vakit buldukça tıp kitaplarını Arapçaya çevirdiğini, Bağdat'ın bilgili hahamlarıyla mektuplaştığını, İbrani edebiyatçı ve şairlerine de yol göstericilik yaptığını biliyoruz.

Çok aydın bir insan olmakla birlikte, aynı zamanda ırkına çok bağlı bir Yahudiydi. Diplomatik ilişkilerinden yararlanıp dünya üzerinde yayılmış Yahudi toplumlarıyla ilgili bilgi topluyor, gerektikçe onlar yararına girişimlerde bulunuyordu. Özellikle Bizans'taki Yahudi düşmanlığı (İmparator Romanos çağı, II. Kısım/1) onu çok ilgilendirmekteydi. Neyse ki Hasday, Bizans sarayında çok etkin olabiliyordu. Bunun nedeni, doğudaki Müslümanlarla sürekli çatışma halinde bulunan Bizans'ın, Kurtuba'nın tarafsızlığına önem vermesiydi. Hasday bu temasları yaparken fırsattan yararlanarak Bizans Yahudilerinin çıkarına bazı avantajlar sağlamayı bilmişti.[22]

Kendi ifadesine göre, Karadeniz'in kuzeyinde kurulmuş bir Yahudi krallığının varlığını, Hasday ilk kez, İran'ın Horasan kentinden gelmiş birtakım tüccarlarla konuşurken duymuştur. Ama başlangıçta Hasday tüccarların söylediklerine pek inanmamıştır. Daha sonra, Bizans'ın Kurtuba'ya gönderdiği diplomatik heyetin yetkililerine sorular sormuş, onlar da tüccarların sözlerini doğrulamışlardır. Ayrıca Hasday'a, Hazar devletine ilişkin birçok gerçek bilgi vermiş, o sıradaki kralın adının Jozef olduğunu da söylemişlerdir. Hasday onları dinledikten sonra, Kral Jozef'e bir mektup yazmaya ve habercilerle göndermeye karar vermiştir.

22 Sharf, A., *Byzantine Jewry-From Justinian to the Fourth Crusade*, Londra, 1971, s. 100n.

Daha sonra ayrıntılı biçimde incelenecek olan bu mektup, Hazar devletinin halkı, yönetim biçimi, orduları gibi konularda birçok sorudan oluşmaktadır. Mektupta Hasday, Jozef'e on iki Yahudi kabilesinden hangisinin soyundan geldiğini de sormaktadır. Bu sorudan anlaşıldığına göre, Hasday Yahudi Hazarların İspanya'daki Yahudiler gibi Filistin'den gelmiş olduklarını sanmaktadır. Kaybolmuş kabilelerden birinin torunları olduğuna inanmaktadır belki de. Oysa Jozef, Yahudi soyundan gelmediği için elbette bu kabilelerden hiçbiriyle akraba değildir. Hasday yazdığı karşılıkta, ona farklı türden bir şecere yollar. Ama gerçekte Jozef'in cevabında esas amaç, yarı efsane niteliğinde de olsa din değişimine ilişkin bilgi vermek, kendilerini buna iten koşulları anlatmaktır. (Mektuplaşma, din değiştirme olayından iki yüz yıl sonra gerçekleşmiştir.)

Jozef'in hikâyesi, atalarından Kral Bulan adındaki büyük bilge ve yetenekli fatihin ülkedeki büyücüleri ve puta tapanları sınır dışı edişini anlatarak başlar. Kral Bulan'a rüyasında bir melek görünür ve ona tek gerçek tanrıya tapmasını emreder. Karşılığında Bulan'ın dölünü tanrının kutsayacağını, çoğaltacağını ve krallığını dünyanın sonuna kadar sürdüreceğini söyler. Bu, Tevrat'ın başlangıcında anlatılan "Antlaşma"dan esinlenilerek oluşturulmuş bir hikâyedir. Hazarların "*tanrının seçtiği halk*" olma iddiasını ortaya koyar. Onlar da tanrıyla kendi özel antlaşmalarını yapmışlardır. Tek ayrım, İbrahim'in soyundan gelmeyişleridir. Ama bu noktada Jozef'in hikâyesinin beklenmedik bir değişiklik gösterdiği görülür. Kral Bulan, ulu tanrıya inanmaya, ona hizmet etmeye razı ve hazırdır. Yalnız ortaya bir sorun çıkmaktadır:

Tanrım, kalbimin gizli sırlarını sen de bilirsin. Böbreklerimin içine kadar bakıp sana ne büyük bir inançla bağlı olduğumu anlayabilirsin. Ama yönetmekte olduğum halkın, putperest bir kafa

yapısı var. Bana inanıp inanmayacaklarından emin değilim. Eğer senin gözünde biraz değer kazanmışsam, yalvarırım, halkımın Büyük Prensi'ne de görün, onun da beni desteklemesini sağla.

Ulu Tanrı, Bulan'ın duasını kabul etmiş, prensin rüyasında görünmüş. Prens sabah uyanınca kralın yanına gelmiş ve durumu ona anlatmış...

Yaratılış Kitabı'nda olsun, din değiştirme olayının Araplar tarafından kaleme alınışında olsun, bu konuda onayı gereken Büyük Prens'ten söz edilmemektedir. Bu sözler, Hazar çifte krallığına belirgin bir göndermedir. Anlaşıldığına göre, Büyük Prens'in beg olması gerekmektedir, ama kralın gerçekte beg, Büyük Prens'in kağan olması da o kadar uzak bir olasılık değildir. Üstelik Arap ve Ermeni kaynaklarına göre MS 731 yılında (yani din değiştirme tarihinden pek az önce) Transkafkasya'yı işgal eden Hazar ordularının komutanı da "Bulkan" adlı biridir.[23]

Jozef'in mektubu, bundan sonra meleğin ikinci kez kralın rüyasına girdiğini ve içinde tanrının yaşayabileceği bir tapınak yapmasını ona söylediğini anlatır: "Çünkü gökyüzü ve onun üstündeki gökler tanrıyı içine alacak kadar büyük değil!" Kral Bulan utanarak karşılık verir ve bu iş için yeterli altın ve gümüşe sahip olmadığını anlatır. Bununla birlikte, "İsteğini yerine getirmek görevim ve en büyük dileğimdir," der. Melek, o zaman ona yol gösterir: Bulan'ın tek yapacağı şey ordularının başına geçip Ermenistan'daki Daryal ve Erdebil'i almaktır. Orada altın ve gümüş dolu hazineler onu beklemektedir. Bu hikâye Bulan'ın ya da Bulkan'ın din değiştirme olayından önce Kafkasları işgal etmesi gerçeğine pek güzel uymaktadır. Ayrıca Arap kaynaklarında geçen, Hazarların bir zamanlar Kafkaslardaki altın ve gümüş madenlerine sahip olduğuna dair sözleri de onaylar görünmektedir.[24] Bulan, meleğin kendisine söylediği gibi davranır, ganimetlerle

23 Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 406 n.
24 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 227.

yurduna döner ve hemen kutsal tapınağı yaptırır. "İçine bir sandık [Ahit sandığı], şamdan, sunak ve kutsal eşyalar koyar, ki bu eşyalar da bugüne kadar benim [Kral Jozef'in] elimde bulunmaktadır."

Jozef'in mektubu X. yüzyılın ikinci yarısında yazılmıştır. Anlattığı olayların üzerinden neredeyse iki yüz yıl geçmiştir. Bu yüzden mektup besbelli ki bir gerçekler ve efsaneler karışımıdır. Mektupta tapınağın içine konulduğu söylenen tek tük eşya, sonradan mektubun öteki bölümlerinde ülkesinin ne kadar zengin olduğunu anlatırken söylediklerine biraz ters düşmektedir. Atası Bulan'ın yaşadığı çağ, Jozef'e çok eskiymiş gibi gözükmektedir. İyi yürekli, yetenekli, ama beş parasız olan kral, bir kutsal tapınak yapmak için gerekli parayı bile bulamamaktadır. Oysa o tapınak, alt tarafı bir çadırdır.

Ama Jozef'in mektubunun buraya kadar olan bölümü, din değiştirme olayının anlatımına bir giriştir. Bundan sonra, olayları daha ayrıntılı bir şekilde anlatmaya başlar. Görünüşe göre Bulan'ın putperestliği gerçek tanrı aşkı uğruna reddedişi, işin yalnızca ilk adımıdır. Bundan sonra Hazarların yolu, tek tanrılı üç dinden herhangi birini seçmek üzere açılmıştır, o kadar. Daha doğrusu, Jozef'in mektubundan durumun böyle olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çatışmadan sonra [Ermenistan işgali] Kral Bulan'ın ünü bütün ülkelere yayıldı. Edom Kralı [Bizans] ile İsmail'in Kralı (Müslümanlar) haberi duydular ve ona elçilerle değerli armağanlar, bol para, bilgili hocalar göndererek onu kendi dinlerine çekmeye çalıştılar. Ama kral çok akıllıydı. Hemen bilgili bir Yahudiyi de çağırttı ve üç dinin temsilcilerini bir araya getirip kendi huzurunda doktrinlerini tartıştırdı.

Böylece, zekâ yarışması ya da yuvarlak masa tartışması Mesûdî'den başka bir kaynakta daha karşımıza çıkmış oluyor. Yalnız bu anlatıştaki tek fark, Müslüman temsilcinin yolda zehirlenip ölmeyişidir. Bunun dışında, tartışma

biçiminde ve mantığında önemli bir fark yoktur. Uzun süren ve pek bir işe yaramayan tartışmalardan sonra kral, toplantıyı üç gün için tatil eder ve bu süre içinde üç temsilcinin kendilerine ayrılan çadırlarda kafalarını dinlendirmelerini ister. Kendisi de bu arada bir strateji uygular. Üç temsilciyi teker teker huzuruna kabul ederek, onlarla konuşur. Hıristiyana öteki iki dinden hangisinin gerçeğe daha yakın olduğunu sorar. Hıristiyan hemen "Yahudilik" der. Kral sonra Müslümanı çağırtır, ona da aynı soruyu sorar ve aynı karşılığı alır. Böylelikle tarafsızlık, bir kez daha üstün gelir.

4

Din değiştirme olayına ilişkin bölümleri burada bırakıp, biraz da ünlü "Hazar Yazışmaları"ndan başka neler öğrendiğimize bakalım.

Önce Hasday'ın mektubunu ele alırsak, bunun, İbrani dilinde bir şiirle başladığını görürüz. Bu başlangıç, zamanın modası olan *piyut*'a uygundur. İçinde yarı gizli bilmeceler ya da imalar barındıran, mısra başlarındaki harflerin çoğu zaman ayrı bir sözcük oluşturduğu rapsodik şiirlerin mektuplarda sık sık başlangıç olarak kullanıldığı görülür. Bu mektuptaki şiir, Kral Jozef'in askeri zaferlerini övmekteydi ve başharflerinden de Hasdai Bar Isaac bar Ezra bar Şaprut'un tam adı okunmaktaydı. Bundan sonra gelen satırların başlarındaki harfler ise Menahem ben Şaruk'un adını vermekteydi. Menahem, zamanın çok tanınmış İbrani ozan ve edebiyatçılarından biriydi. Hasday'ın hem yazmanı olarak hizmet görüyor, hem de bir sanatçı olarak onun tarafından korunuyordu. Herhalde Kral Jozef'e yazılan mektubun süslenmesi görevi de ona verilmiş olmalı ki, o da bu fırsattan yararlanarak efendisinin akrostişi altına kendi adını da sıkıştırmış, bu

yolla kendini de ölümsüzleştirmeye çalışmıştı. Menahem ben Şaruk'un eserlerinden birkaçı daha günümüze kadar ulaşmıştır. Hasday'ın mektubunun da onun elinden çıktığına hiç kuşku yoktur.[25]

Şiirden sonra sıra iltifatlara, diplomatik sözlere gelmektedir. Mektupta Arap İspanya'sının zenginliği ve görkemi, Halife Abdurrahman yönetiminde Yahudilerin ne kadar mutlu olduğu, daha önce böyle bir şeyin örneğinin görülmediği anlatılmakta ve şöyle denilmektedir: "Böylelikle başıboş koyunlar bakılacak bir yuva bulmuş, onlara zulmedenlerin kolları kanatları kırılmıştır. Yaşadığımız ülkenin adı İbranice Sefardi'dir ama İsmail oğulları buraya *El Andalus* demektedirler."

Hasday bundan sonra, Yahudi bir krallığın varlığını Horasanlı tüccarlardan ilk kez nasıl duyduğunu, sonra da Bizans elçilerinden aldığı ayrıntılı bilgiyi anlatmaya koyuluyor ve elçilerin kendisine söylediklerini şöyle özetliyor:

Onlara [Bizanslılara] bu konuda sorular sordum, onlar da bana bunların doğru olduğunu, krallığın adının da el-Hazar olduğunu söylediler. Konstantinopolis'ten bu ülkeye varmak için deniz yoluyla on beş günlük bir yolculuk gerektiğini,[26] karadan gidildiğinde ise birçok başka ulusun topraklarından geçileceğini anlattılar. O ülkeyi yönetmekte olan kralın adının Jozef olduğunu belirttiler ve şunları söylediler. Bize onların ülkesinden balık, kürk ve çeşitli mallar getiren gemiler geliyor, aramızda dostluk anlaşmaları vardır ve onlara saygı gösteririz. Elçiler gönderir, armağanlar verir, karşılığını da kabul ederiz. Çok güçlüdürler. Dış sınırlarını koruyan bir kaleleri, zaman zaman akına çıkan birlikleri vardır.[27]

25 Bkz. Ek III.

26 Bu sözlerle herhalde "Hazar Yolu" diye anılan yol kastedilmektedir. Bu Konstantinopolis'ten çıkıp Karadeniz'in kuzeyine geçen, Azak'tan girip Don nehrinden yukarı, sonra Don-Volga Geçidi'nden doğuya ve Volga boyunca güneye inerek İtil'e varan yoldur. (Konstantinopolis'ten Karadeniz'in doğu kıyısına geçmek daha kısa bir seçenektir.)

27 Söz konusu kale muhtemelen Don boyundaki Sarkel'dir. "Onlara saygı duyarız" sözü, Konstantinos Porfirogennetos'un Hazar imparatoru

Hasday'ın Hazar ülkesine ilişkin Hazar kralına sunduğu bu bilgi kırıntıları hiç kuşkusuz ondan daha ayrıntılı bir karşılık koparmak içindir. Bu iyi bir psikolojik taktiktir. Hasday, doğrudan doğruya bilgi vermenin insana daha güç geldiğini, oysa yanlış kanıları düzeltmek için kalemin çok daha çabuk işlediğini biliyor olmalıdır.

Bundan sonra Hasday, Jozef'le ilişki kurmak için daha önce giriştiği çabaları anlatır. Önce Isaac bar Nathan adlı bir haberciyi yola çıkarmış, ona Hazar sarayına gitmesini söylemiştir. Ama Isaac ancak Konstantinopolis'e kadar gelebilmiş, oradaki sarayda çok iyi karşılanmış ama daha ileri gitmesine izin verilmemiştir. (Bunun nedenlerini anlamak hiç de güç değildir. İmparatorun Hazar kağanına karşı sık sık değişen tutumunun ışığında, Hazarlarla, başbakanı Yahudi olan Kurtuba halifeliği arasında bir yakınlaşmayı istemeyeceği ortadadır.) Bu yüzden Hasday'ın habercisi görevini yerine getiremeden İspanya'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Ama az sonra ikinci bir fırsat çıkmış, Doğu Avrupa'dan Kurtuba'ya bir elçilik heyeti gelmiştir. Bu heyetin üyeleri arasında Mar Saul ve Mar Joseph adında iki de Yahudi bulunmaktadır. Bunlar, Hasday'ın mektubunu Kral Jozef'e ulaştırabileceklerini ifade etmiştir. (Jozef'in cevabından anlaşıldığına göre mektubu Hazar sarayına getiren Isaac ben-Eliezer adında üçüncü bir kişidir.)

Mektubunun hangi koşullar altında yazıldığını böylece anlattıktan sonra, Hasday Hazarlara ilişkin daha fazla bilgi edinmek isteğiyle sorularını yağdırmaya başlar. Ülkenin coğrafi durumundan, Sebt gününe saygı geleneğine kadar her şeyi sorar. Hasday'ın mektubunun aşağıya alınan son bölümü, başlangıç bölümlerinin havasına hiç uymayan bir biçimde yazılmıştır:

---

için kullandığı özel altın mühürle ilgili sözlerini anımsatmaktadır. Söz konusu heyetin, İspanya'ya gidip Hasday ile konuştuğu yıllarda Doğu Roma imparatoru Konstantinos Porfirogennetos'tur.

Kendimi gerçeği bilmek zorunda hissediyorum. Bu yeryüzünde bahtsız İsrail'in kendi kendini yönettiği bir ülke, hiç kimsenin boyunduruğunda olmadan yaşadığı bir ülke gerçekten var mı, bilmek istiyorum. Eğer bunun doğru olduğunu öğrenirsem, kazandığım bütün onurları feda etmek, yüksek mevkiimden istifa etmek, ailemi terk etmek, dağ, ova, deniz kara üstünden yollara düşüp Tanrının [Yahudi Kral] yönettiği diyara varmak için bir an bile duraksamam... Bir dileğim daha var. En son mucize üstüne (zamanıyla ilgili olarak) bir şey bilip bilmediğinizi öğrenmek istiyorum. Ülkeden ülkeye dolaşa dolaşa bekleyip durduğunuz o mucize [Mesih'in gelişi] acaba ne zamandır? Bu yayılmış, dağılmış durumumuzda utanç içinde yaşıyor, bize, "her ulusun toprağı var, yalnızca sizin bu dünyada yeriniz yok," diyenlere cevap bile veremiyoruz.

Mektubun başlangıcı İspanya'daki Yahudilerin mutluluğunu göklere çıkarırken, sonunda sürgünün ezikliği ile Siyonist öfke ve Mesih umutlarının hissedilmesi gariptir, ancak tarih boyunca Yahudilerin kalplerinde bu duygular zaten bir arada barınagelmiştir. Hasday'ın mektubundaki bu çelişki, yazışmanın tarihsel bir belge olarak gerçekliğine puan bile kazandırmaktadır. Hazar kralının emrine girme önerisinde ne derece ciddi olduğunu bilmemize olanak yok. Belki kendisi de bilmiyordu.

5

Kral Jozef'in cevabı, Hasday'ınkine göre hem daha sönük hem de daha heyecansızdır. Cassel, "Buna hiç şaşmamak gerek," der. "Bilgi ve kültür, Volga Yahudileri arasında değil, İspanya nehirlerinin sularında üreyen bir değerdi." Cevaben yazdığı mektubun en can alıcı noktası, yukarıda da değinilen "din değiştirme öyküsü"dür. Kuşkusuz Kral Jozef de mektubunu yazdırmak için bir yazıcıyı, herhalde Bizans'tan gelen bir göçmeni görevlendirmiştir. Ama yine de onun cevabı, X. yüzyıl diplomatının törpülenmiş nü-

ansları yanında, Eski Ahit'ten seslenen bir peygamberin sesini andırmaktadır.

Mektup bir selamlama ve sevgi gösterisiyle başlar, daha sonra Hasday'ın yazısının özetine değinir. Yalnızca Hazar devletinin varlığının bile, "Yahuda'nın krallık asası sonsuza dek Yahudilerin elinden gitti!" tezini çürütmeye yettiğini, "dünyada bu ulusun kendi krallığı olmadığı" efsanesini yalan çıkardığını gururla ifade etmektedir. Bundan sonra, "Babalarımız da daha önce mektuplaşmışlardı. O mektupların örnekleri arşivlerimizde saklanmakta, yaşlılarımızca da anımsanmaktadır" gibi pek anlaşılmayan bir cümle gelmektedir.[28]

Jozef daha sonra kendi halkının kökenini anlatmaya girişir. Çok ateşli bir Yahudi milliyetçisi olmasına, "Yahuda'nın Asasını" taşımaktan gurur duymasına rağmen, ırk kökenlerini Sam'e* dayandırmaya kalkışmaz. Hazarların Sam soyundan değil, Nuh'un üçüncü oğlu Yafes'in soyundan geldiğini, daha açık konuşmak gerekirse, Yafes'in torunu ve bütün Türk boylarının atası olan Togarma'nın soyundan geldiklerini anlatır. Kesin bir ifadeyle şöyle der: "Atalarımızdan kalan soy kayıtlarımızdan öğrendiklerimize göre Togarma'nın on oğlu vardı. Bunların soylarından Uygur, Dursu, Avar, Hun, Basili, Tarniak, Hazar, Zagora, Bulgar ve Sabirler gelmektedir. Biz yedinci oğul olan Hazar soyundan geliyoruz."

Adları İbrani alfabesiyle yazılmış bu boyların bazılarının kimliği kesinlikle belirsizdir, ama bunun da pek bir

28 Burada muhtemelen IX. yüzyıl Yahudi gezgini Eldad ha-Dani'den söz ediliyor. Bu gezginin ortaçağda çok okunan hikâyelerinde Hazarya'dan söz edilirken, kayıp İsrail kabilelerinden üçünün bu yörede yaşadığı ve yirmi sekiz kavmin onlara vergi ödediği belirtilmiştir. Eldad 880 yılı dolaylarında İspanya'ya uğramış, ama Hazarya'yı ziyaret edip etmediğini açıkça belirtmemiştir. Hasday da Jozef'e yazdığı mektupta Eldad'a kısaca değinmiş ve sanki onu nasıl yorumlamak gerektiğini sormak istemiştir.

* Nuh'un üç oğlundan en büyüğü. Kutsal Kitap'a göre Araplar, Farslar onun soyundan türemiştir. –ed.n.

önemi yoktur. Bu satırların konumuz açısından en önemli yanı, Eski Ahit ifadelerinin Türk kabile geleneğiyle kaynaştırılma biçimidir.[29]

Soy tanımı bölümünden sonra Jozef, kısaca dedelerinin yaptığı bazı askeri fetihlere değinip, Tuna boylarına kadar olan bölgeyi nasıl ele geçirdiklerini anlatır, buradan Bulan'ın din değiştirmesine geçer ve bunu uzun uzadıya anlatır: "O günden sonra Tanrı ona güç verdi ve yardım etti. Bulan kendini ve adamlarını sünnet ettirdi, kendisine kuralları, on emri açıklayacak Yahudi bilgeleri getirtti." Bundan sonra yine bir süre askeri zaferlerle gururlanma bölümleri gelir, ama ardından önemli bir bölüm izler:

> Bu olaylardan sonra [Bulan'ın] torunlarından biri kral oldu. Adı Obediya idi. Cesur ve bilgili bir adamdı. Kuralları düzeltti, din kanunlarını gelenek ve uygulamaya göre güçlendirdi, sinagoglar, okullar yaptırdı, birçok İsrail bilgesini toplayıp onlara bol bol altın ve gümüş armağanlar vererek yirmi dört (kutsal) kitabı, ayrıca Mişna* Talmud'u** yorumlattı, duaların söylenme sırasını saptattı.

Bundan anlaşıldığına göre, Bulan'dan bir iki kuşak sonra bir din devrimi ya da reform eylemine girişilmiştir. (Artamonov'un sözünü ettiği hükümet darbesi de muhtemelen buna eşlik etmiştir.) Gerçekte Hazarların Yahudileşmesi adım adım olmuş gibi görünmektedir. Kral Bulan'ın, henüz melek kendisine gözükmeden *önce*, bü-

29 Bu sözler Hazarları Mecüc'lere benzetme eğilimini de akla getiriyor. Tekvin 2-3'te anlatılanlara bakılırsa, Mecüc, Togarma'nın hiç sevilmeyen amcasının adıdır.

* Talmud'un ilk bölümü. –ed.n.

** Dinsel yasaların yorumlamalarını ve bu yasalara göre yeni sorunların çözümlerini kapsayan derleme yapıt. İslamda nasıl Kuran'ın boşlukları peygamber sözleri olan hadislerle tamamlanmaya çalışılmışsa, Yahudilikte de yazılı olan Tora'nın (Tevrat) boşlukları ve yetersizlikleri Talmud adlı yapıtta derlenen yorumlar ve kıyaslamalarla tamamlanmaya çalışılmıştır. –ed.n.

yücüleri ve puta tapanları ülkeden kovduğunu zaten biliyoruz. Bundan sonra, "gerçek tanrı"yla Yahudi mi, Hristiyan mı, yoksa Müslüman mı olduğunu bilmeden *önce* kendi anlaşmasını yapmıştır. Böyle olunca, Bulan'ın ve çevresindekilerin Yahudiliği kabul etmesi de arada atılan adımlardan biri sayılabilir. Bu insanlar Yahudiliğin yalnızca kutsal kitaba dayanan ilkel bir halini kabul etmiş, Talmud'u, tüm haham literatürünü işin dışında bırakmış olabilirler. Eğer durum böyleydiyse bir bakıma Karaimlere benzedikleri söylenebilir. Karaim mezhebi de VIII. yüzyılda İran'da ortaya çıkmış, sonra bütün dünya Yahudileri arasında yayılmış, özellikle Küçük Hazarya'da (Kırım) rağbet görmüş bir Yahudilik türüdür. Dunlop ve birkaç başka yazara göre, Bulan ile Obediya arasında geçen süre boyunca, yani 740-800 yılları arasında, bu ülkede Karaim mezhebinin bir türü egemendi. Bildiğimiz anlamda "Rabbinik" Yahudilik, ancak Obediya'nın yaptığı dini reformla ortaya çıkmıştı. Bu nokta oldukça önemlidir, çünkü diğer taraftan Karaim mezhebi Hazarya topraklarında Hazarların sonuna kadar süregelmiştir. Hatta modern çağlarda bile, Türkçe konuşan (herhalde Hazar kökenli) Karaim Yahudilerinin köyleri bulunmaktadır (Bkz. V. Kısım/4).

Buna göre, Hazarların Yahudileşmesi, başlangıçta siyasi ihtiyaçlar yüzünden ortaya çıkmış, sonra adım adım gelişmiş bir süreçtir diyebiliriz. Yıllar geçtikçe bu din Hazarların zihinlerinin daha derinliklerine sinmiş, sonunda, devletin yıkılma sürecine girdiği dönemde Mesianizm düzeyine varmıştır. Dinlerine bağlılıkları, devletlerinin yıkılmasından sonra da sürmüş, ileride göreceğimiz gibi Rusya ve Polonya'da Hazar-Yahudisi kentleri oluşturmuşlardır.

6

Jozef, mektubunda Obediya'nın dinsel devrimini anlattıktan sonra, Obediya'dan sonra yerine geçen kralları sayar.

Onun oğlu Hezekiya, onun oğlu Menase, Obediya'nın kardeşi Hanukah, oğlu İshak, onun oğlu Menase, onun oğlu Nissi, onun oğlu Menahem, onun oğlu Benyamin, onun oğlu Aaron ve ben de Kutsal Aaron'un oğlu Jozef'im. Biz hepimiz kral oğullarıyız. Babalarımızın tahtına bir yabancının çıkmasına asla izin verilmemiştir.

Bundan sonra Jozef, Hasday'ın topografya konusunda sorduğu sorulara cevap vermeye çalışır. Ama anlaşılan, Jozef'in sarayında Arap coğrafyacılar seviyesinde yetkin kişiler yoktur. Mektupta, civar ülkelere ve uluslara yaptığı belirginlikten uzak atıflar, daha önce İbn Havkal, Mesûdî ve öteki Arap ve Acem tarihçilerinden öğrendiklerimize pek bir şey eklememektedir. Jozef, otuz yedi ulustan vergi topladığını söylemektedir. Bu sayı biraz şişkin gibi görünür. Ama Dunlop mektupta sayılan bu otuz yedi ulusun dokuzunun Hazar ülkesi içinde yaşayan kavimler olduğunu belirtmektedir. Geri kalan yirmi sekiz toplum ise, İbn Fadlân'ın verdiği sayıya uymaktadır. (Kendine bağlı yirmi sekiz kralın birer kızıyla evlenip, yirmi sekiz eş sahibi olan Hazar kağanını anlatırken, Arap gezgini de aynı sayı üstünde durmuştur.) Ayrıca gezgin Eldad ha-Dani'nin de yirmi sekiz toplumdan söz ettiği bir gerçektir. Bunlardan başka Dinyeper'in kuzeyinden Moskova'ya kadar olan topraklarda yaşayan birçok Slav kabilesinin de Hazarlara haraç ödediğini de az sonra göreceğiz.

Başka kaynaklardan duyduklarımız ne olursa olsun, Jozef bu mektubunda bir kraliyet hareminden söz etmemektedir. Yalnızca bir kraliçeden ve onun nedimeleriyle harem ağalarından söz eder. Anlattığına göre, bunlar, başkent İtil'in üç bölümünden birinde otururlar. İkincisinde İsrailler, İsmailler, Hıristiyanlar ve başka diller konuşan öteki kimseler oturur. "Üçüncü bölüm ise bir adadır. Orada ben, prenslerim, askerlerim ve bana bağlı

olan hizmetkârlarımla birlikte otururum...[30] Kış boyunca kentte yaşarız. Ama nisan geldiğinde yola çıkarız, herkes tarlasında, bahçesinde çalışmaya koyulur. Her klanın atalarından kalma toprakları vardır. Bir sevinç ve bayram havasında oralara gidilir. Oralarda hiçbir yabancının sesi duyulmaz, hiçbir düşman görünmez. O bölgeler pek yağış almaz, ama oraların birçok akarsuyu vardır. Bu akarsuların içinde büyük balıklar bulunur. Birçok da kaynak fışkırır. Toprağı verimlidir. Tarlalarından, bağlarından, meyve bahçelerinden zengin ürün alınır. Bütün bu bahçeler akarsularla sulanmaktadır... Tanrının da yardımıyla, barış içinde yaşamaktayım."

Bundan sonra gelen bölüm Mesih'in dünyaya dönüşüne aittir:

Gözlerimizi Kudüs ve Babil'in bilgelerine dikmiş beklemekteyiz. Gerçi oradan çok uzaklarda yaşıyoruz, ama yine de işlenmiş günahların çokluğu yüzünden yapılmış hesapların hep yanlış olduğunu duyduk ve bu hesabı yapmayı yalnızca Ebedi Güç'ün bildiğini, bizim hiçbir şey bilmediğimizi anladık. Bugün elimizde Daniel'in kehanetlerinden başka bir işaret yok. Yalnızca Ebedi Güç'ün kurtuluşumuzu hızlandırması için duacıyız...

Jozef'in mektubunun son paragrafı, Hasday'ın Hazar kağanının hizmetine girme önerisine verdiği karşılık niteliği taşımaktadır:

Yüzümü görmek dileğini seslendiriyorsun. Ben de senin güzel yüzünü, görkemini, bilgeliğini, büyüklüğünü görme özlemini duyuyorum. Umarım sözlerin gerçek olur, bir gün seni kucaklamak, sevgili dost yüzünü görmek bana kısmet olur. Ben sana bir baba olurum, sen de bana bir evlat. Halkım gelip seni öper, hepimiz senin isteklerine, senin akıllıca öğütlerine uygun davranırız.

30 İtil'in bu üç bölümlü tanımı, bilindiği gibi bazı Arap kaynaklarında da geçmektedir.

Jozef'in mektubunda bölge politikasına değinen ve anlamı pek de açık olmayan bir bölüm vardır:

> Tanrının yardımıyla nehrin (Volga'nın) ağzını tutuyor, Rus'un gemileriyle oradan geçip Arap topraklarını işgal etmesine izin vermiyorum... Onlarla (Ruslarla) çok sert savaşlar yapıyorum. Çünkü ben bıraksam, İsmail topraklarını ta Bağdat'a kadar yakıp yıkarlar.

Jozef burada Bağdat Halifeliği'ni Norman-Rus yağmacılarına karşı korur görünmektedir (bkz. III. Kısım). Kurtuba'daki Emevi halifeliği ile Bağdat'taki Abbasi halifeliği arasındaki acı düşmanlık dikkate alındığında, bu sözler bir taktik hatası gibi görünmektedir. Öte yandan Bizans'ın Hazarlara karşı güttüğü kararsız politika, Jozef'in İslamın savunucusu pozunda görünmesini ve iki halifelik arasındaki gerginliğe önem vermemesini de zorunlu kılmaktadır. Hiç olmazsa Hasday gibi tecrübeli bir diplomatın bu imayı anlayacağını umabiliriz.

Mektuplaşan bu iki kişi buluşmayı gerçekten planlamışlar mıdır, bilemeyiz. Ama planlamışlarsa bile, bu buluşmanın hiçbir zaman gerçekleşmediğini biliyoruz. Eğer aralarında daha başka mektuplar gidip gelmişse bile bunlar saklanamamıştır. "Hazar Yazışması"nın gerçekler açısından kapsamı pek zayıftır ve bize öteki kaynaklardan öğrendiklerimizin dışında pek az bilgi vermektedir. Bu yazılarda ilgimizi çeken şey, parça parça olaylar ve durumlara ışık tutması, sanki o çağı kaplayan yoğun sisin içinden tek tük yöreleri aydınlatmaya çalışan esrarlı bir projektör olmasıdır.

7

Öteki İbrani kaynakları arasında, şu anda Cambridge Üniversitesi Kitaplığı'nda oluşundan ötürü "Cambridge

Belgesi" adını almış bir belge de dikkati çekmektedir. Bu belge, geçen yüzyılın sonlarında "Kahire Genizası"nda, yani Kahire'nin çok eski bir sinagogunun büyük deposunda, Cambridge araştırmacısı Solomon Schechter tarafından bulunmuştur. Mektubun ya da mektup parçasının çok kötü durumda olması üzüntü vericidir. Başı ve sonu yoktur. Bu yüzden, yazıyı kimin yazdığı veya kime yazıldığı bilinememektedir. Kral Jozef'in o sıralarda yaşamakta olduğu bu satırlardan anlaşılmakta ve kendisinden "Efendim" diye söz edilmektedir. Hazarya'dan ise "vatanımız" diye söz edildiğini görüyoruz. Demek ki, en akla yakın açıklama, bu mektubun Jozef'in yaşadığı yıllarda sarayındaki Hazar Yahudilerinden biri tarafından yazılmış olduğudur, yani "Hazar Yazışması"yla aşağı yukarı aynı çağa aittir. Bazı uzmanlara göre, bu mektup da Hasday bin Şaprut'a yazılmış, Hasday'ın Konstantinopolis'ten başarısız dönen elçisi Isaac bar Nathan'a verilmiş, o da Kurtuba'ya götürmüştür. (Bu düşünceyi öne sürenler sonraları Yahudiler İspanya'dan çıkarıldığı sırada mektubun her nasılsa Kahire'ye gelmiş olduğunu savunmaktadırlar.) Ne olursa olsun, mektuptan edindiğimiz bilgiler, bize, bunun XI. yüzyıldan daha yeni olmadığını ve büyük bir olasılıkla X. yüzyılda ve kesinlikle Jozef devrinde yazıldığını göstermektedir.

Bu mektupta din değişiminin anlatıldığı bir efsane daha yer almaktadır. Yine de, bu adımın ilk ve en önemli nedeninin siyasi olduğu açıktır. Mektup, Alanların Hazarya'ya yaptığı bir saldırıdan söz eder. Bu saldırı Jozef'in babası Kutsal Aaron zamanında, Bizans'ın kışkırtmasıyla başlamıştır. Hiçbir Yunan ya da Arap kaynağı bize böyle bir savaştan söz etmemektedir. Ama Konstantinos Porfirogennetos'un *De Administrado Imperio* (947-950) adlı kitabında bu mektubu destekleyecek çok önemli bir paragraf bulunmaktadır:

Hazarya'ya gelince, onlarla kim, nasıl savaşabilir? Oğuzların onlarla savaşabildiğini, çünkü Hazarlara çok yakın yerde yaşadıklarını biliyorum. Tıpkı Oğuzlar gibi Alanların başkanı da onlarla savaşabilir. Çünkü Hazarya'nın dokuz iklimi (Kafkasların kuzeyinde kalan verimli topraklar) onlara yakındır. Yani Alanlar isterlerse Hazarya'ya saldırabilir, onlara büyük kayıplar verdirebilir, yaşamlarını güçleştirebilir.

Daha önce Jozef'in mektubundan Alanların yöneticisinin ona haraç ödediğini bilmekteyiz. Gerçekte ödeyip ödemediğinden kesinlikle emin olamayız, ama ne olursa olsun Hazar kağanına karşı beslediği duyguların Bulgar kralının duygularına benzemesi ihtimal dahilindedir. Konstantinos'un yazıları arasında, Alanları Hazarlara karşı kışkırtmayı amaçladığını ortaya koyan bu satırlar, İbn Fadlân'ın yolculuk amacının da buna benzediğini anımsatıyor. Anlaşılan, Bizans dostluğu Jozef zamanında çoktan tarihe karışmıştı. Ama bundan sonra çok daha değişik gelişmeler olacak, bunlar 1. Bölüm, III. Kısım'da incelenecektir.

8

"Hazar Yazışmaları"ndan bir yüzyıl sonra ve aşağı yukarı "Cambridge Belgesi"nin yazıldığı tarihlerde, Yehuda Halevi, ünlü kitabı *Kuzari*'yi *(Hazarlar)* yazdı. Halevi (1086-1141) İspanya'nın en büyük İbrani ozanı olarak tanınsa da, kitabını Arapça yazmış, sonradan İbraniceye çevirmiştir. Kitabın alt başlığı şöyledir: "Nefret Edilen Dini Savunan Kanıt ve Görüşler Kitabı."

Halevi bir Siyonisttir. Kudüs'e yaptığı bir hac seferi sırasında ölmüştür. Ölümünden bir yıl önce yazdığı *Kuzari*, Yahudi ulusunun tanrı ile öteki insanlar arasında tek aracı olduğunu savunan bir felsefe sunmaktadır. Tarihin akışı sonuna vardığı zaman bütün ulusların Yahudiliği kabul

edeceğini söylemekte, Hazarların bu dine geçişinin de bu kaçınılmaz olayın bir ön belirtisi, bir sembolü olduğunu öne sürmektedir.

Kitabın adına karşın Hazarların ülkesinden pek söz etmediği görülür. Orası, kitaba fon olarak kullanılmıştır. Din değiştirme olayına ilişkin yeni bir efsane sunulur. Yine kağan, yine melek, yine Yahudi bilgenin adları geçer. Kağan ile üç dinin temsilcileri arasındaki teolojik konuşmalar biraz daha felsefi olarak verilmiştir.

Ama kitapta gerçeklere değinen bir iki söz de yok değildir. Bu sözlerden ya Halevi'nin ünlü "Hazar Yazışması"nı (Hasday'ın ve Jozef'in mektuplarını) okumuş olduğu ya da Hazar ülkesi üstüne bilgi edinecek başka kaynaklara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitaptan öğrendiğimize göre, meleğin rüyada kendisine görünmesinden sonra Hazarların kağanı "rüyasının sırrını ordularının komutanına açar." Bu komutanın adı kitapta sık sık geçmektedir. Yine Hazarların çifte krallık sistemine, kağan ve beg sistemine atıf yapıldığı ortadadır. Halevi "tarihçelerden," "Hazar kitaplarından" söz eder. Bunlar herhalde Jozef'in de sözünü ettiği, "arşivlerimiz" olarak tanımladığı belgelerdir. Son olarak, Halevi'nin kitabının iki ayrı yerinde din değiştirme olayının "400 yıl önce" olduğunu ifade etmesi ilginçtir. "4500 yılında" (Yahudi takvimine göre) diye açıklama yapmaktadır. Bu tarih bize MS 740'ı işaret etmektedir ki, olayın en akla yakın tarihi de zaten budur. Bir genel değerlendirme de ortaçağ boyunca Yahudilerin böylesine ilgisini çekmiş bir kitabın içindeki gerçek bilgi oranının pek az olduğudur. Ama ortaçağ zihni gerçekten ziyade efsaneye ilgi duyan bir zihindi. O zamanın Yahudileri de coğrafi gerçeklerden çok, Mesih'in ne zaman geleceği konusuna ilgi duyuyorlardı. Arap tarih ve coğrafya bilginlerinin de gerçek ve hayal arasındaki uzaklıklara, tarihlere, sınırlara karşı biraz şövalyece bir tutum takındıkları ortadadır.

Aynı tutum, 1170-1185 tarihleri arasında Doğu Avrupa'yı ve Batı Asya'yı ziyaret etmiş olan Alman-Yahudi gezgin Ratisbon hahamı Petachia için de geçerlidir. Görünüşe göre *Sibuh Ha'olam* (Dünya Çevresinde Gezi) adlı gezi günlüğünü bir öğrencisi kaleme almıştır. Öğrenci kitabı ya notlardan derleyerek ya da dikte alarak oluşturmuştur. Kitapta haham, Kırım'ın kuzeyinde yaşayan Yahudi Hazarların ilkelliğini görünce nasıl büyük bir şaşkınlığa kapıldığını anlatmakta ve bu ilkelliği o insanların Karaimler gibi inançsız olmalarına yormaktadır:

Ve haham Petachia onlara sordu: "Neden bilgelerin [Talmud'u oluşturanların] sözlerine inanmıyorsunuz? Onlar da cevap verdi: "Çünkü babalarımız bize o sözleri öğretmedi." Hafta tatilinden önceki gece, ertesi gün yiyecekleri bütün ekmeği kesip hazırlıyorlar. Tatil günü bunu karanlıkta yiyorlar ve bütün gün aynı noktada oturup duruyorlar. Duaları yalnızca "mezmur"lardan oluşuyor.[31] [32]

Haham bu gördüklerine öylesine kızmıştır ki, sonradan Hazarya'nın tam ortasından geçmiş olduğu halde, bu konuda bize yalnızca yolculuğunun sekiz gün sürdüğünü ve bu sekiz gün boyunca kulaklarının hep "kadın ağlaması ve köpek havlaması" duyduğunu söylemekle yetinmiştir.[33]

Ama bu arada, Bağdat'tayken Hazar kralının gönderdiği elçileri gördüğünü, bu elçilerin Bağdat'a geliş nedeninin Mezopotamyalı, Mısırlı fakir Yahudi bilgeleri aramak olduğunu, çocuklarına Tevrat ve Talmud'u öğretmeleri için onları ülkelerine götürmeyi amaçladıklarını da anlatmaktadır.

---

31 Sebt gününü karanlıkta geçirmek, Karaimlerin çok iyi bilinen bir geleneğidir.

32 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957), III. Cilt, s. 201f.

33 Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 220.

Batılı Yahudi gezginlerin pek azı Volga boylarına yapılabilecek tehlikeli yolculuğu göze alabilmiştir, ancak bu gezginler uygar dünyanın büyük kentlerinin hepsinde Hazar Yahudileriyle karşılaştıklarını yazmaktadırlar. Haham Petachia onları Bağdat'ta görmüş, XII. yüzyılın başka ünlü bir gezgini olan Tudelalı Benjamin ise Konstantinopolis ve İskenderiye'de Hazar soylularıyla karşılaşmıştır. Yehuda Halevi'nin çağdaşı Abraham ben David, Toledo'da "onların soyundan gelenleri, bilgelerin öğrencisi" olarak tanıdığını anlatır.[34] Genel kanıya göre bunlar Hazar prensleridir. Ama insanın aklına ister istemez, Cambridge'te okumaya gönderilen genç raca'lar geliyor.

Yine de, doğunun sofu Yahudilerinin ileri gelenleri arasında Hazarlara karşı garip ve oldukça kötü bir tutumun geçerli olduğu ve bunun merkezinin de Bağdat'taki Talmud Akademisi olduğu bir gerçektir. Akademinin başındaki *Gaon* (İbranicede Ekselans), Yakındoğu'da ve Ortadoğu'da dağınık durumda yaşayan tüm Yahudilerin dini önderi durumundadır. *Exilarch* (Esir Prens) ise, bu az çok özerk toplumlara hükmeden dünyevi gücü elinde tutmaktadır. Dini önderler arasında en ünlülerden biri olan ve bize yığınla yazı bırakan Saadiah Gaon (882-942), bu yazılarında sık sık Hazarlara da değinmektedir. Hazarya'ya gidip oraya yerleşen bir Mezopotamya Yahudisi'nden söz eder, bunu da sanki her gün görülen doğal bir olaymış gibi anlatır. Hazar sarayına üstü kapalı olarak değinir. Başka bir yerde Kutsal Kitap'taki "Surlu Hiram" ifadesini açıklarken şöyle demektedir: "Hiram özel ad değildir. Bir soyluluk rütbesidir. Arapların yöneticisine halife, Hazarların kralına kağan denmesi gibi bir deyimdir."

Yani Hazarya gerek sözcük anlamıyla, gerekse mecazi anlamda "haritada kesinlikle varolan" bir ülkedir ve bu, Doğu Yahudiliğinin önde gelenleri için de böyledir. Ama

34 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 12.

aynı zamanda Hazarlara biraz kuşkuyla bakıldığı, gerek ırk açısından, gerek Karaimlere benzer bir inancı sürdürmelerinden kuşkulanıldığı için, Yahudi toplumuna kabul edilmedikleri ortadadır. XI. yüzyılda İbrani yazarlarından Japheth İbn Ali (kendisi de Karaim'dir), *mamzer* (piç) sözcüğünü açıklarken, örnek olarak Hazarları göstermiştir. Yahudi ırkından gelmedikleri halde Yahudi oldukları için bu deyimi onlara uygun görmüştür. Onunla çağdaş olan Jacop ben Reuben ise, Hazarlardan söz ederken aynı düşmanlığı bambaşka bir biçimde dile getirmektedir: "Çok iyi savaşçı olup, sürgün yaşamı sürmeyen ve Hıristiyanlara vergi ödemeyen tek ulus."

Hazarlarla ilgili ve bize kadar gelen İbrani kaynakları özetlersek, heves, kuşku ve şaşkınlık duyguları birbirine karışmıştır demek yanlış olmaz. Savaşçı bir Türk-Yahudileri ulusu, çağın hahamlarına "sünnet edilmiş efsanevi bir hayvan" kadar garip görünmüş olmalıdır. Binlerce yıldan beri dağınık yaşayan Yahudiler, bir krala, bir ülkeye sahip olma duygusunu çoktan unutmuştur. Mesih onlara kağandan çok daha gerçek bir kavram gibi görünmektedir.

Din değişimine ilişkin Arap ve Yahudi kaynaklarını bir yana bırakmadan önce, eldeki bir Hıristiyan kaynağın diğerlerinden daha eski olduğunu belirtmek gerekir. 864'ten daha eski bir tarihte Westfalia rahibi Akitanyalı Christian Druthmar, Latince olarak yazdığı *Expositio in Evangelium Mattel* adlı eserinde şöyle demektedir: "Bu gökkubbenin altında, hiçbir Hıristiyanın bulunmadığı yerlerde, adları Yecüc ve Mecüc olan insanlar yaşamaktadır. Bunlar Hun'dur. İçlerinden bir bölümü Gazari diye anılır ve Yahudi dinine inandıkları için sünnet edilmişlerdir." Bu cümle, Matta İncili 24:14'ü[35] yorumlarken konulmuşsa da, İncil'de yazılı olanlarla ilgisi bulunmayan bir konudur. Yazar bir daha da buna değinmez.

35 Göksel egemenliğin bu Müjdesi bütün uluslara tanıklık olmak üzere dünyanın her yerinde duyurulacak. İşte o zaman son gelecektir.

9

Druthmar'ın Hazarlarla ilgili kulaktan dolma bilgilerini kâğıda geçirmesi sırasında, ünlü bir Hıristiyan misyoneri de onları Hıristiyan yapmak amacıyla Bizans imparatoru tarafından Hazar topraklarına gönderilmiştir. Bu misyoner, "Slavların Havarisi" diye tanınan ve Kiril alfabesinin de mucidi olarak bilinen Aziz Kiril'in ta kendisidir. Ağabeyi Aziz Methodius'la birlikte, İmparator III. Mihail tarafından bu Hıristiyanlaştırma seferi için görevlendirilmişlerdir. Bu işe girişme yolunda imparatoru etkileyen kişi Patrik Photius'dur. (Herhalde Patrik Photius'un kendisi de Hazar soyundan gelmektedir. Çünkü bir keresinde imparatorun sinirlenerek ona "Hazar suratlı" diye bağırdığı bilinmektedir.)

Kiril'in Hıristiyanlaştırma girişimleri Doğu Avrupa'nın Slavları arasında başarıyla yürür, ama Hazarlar üzerinde aynı etkiyi yapmaz. Kiril, Hazar ülkesine Khersones ve Kırım üzerinden geçerek gelir. Khersones'te altı ay kalıp, kendisine görevinde gerekli olacak İbraniceyi öğrendiği bilinir. Daha sonra "Hazar Yolu"ndan, yani Don-Volga kanalından geçerek İtil'e varır, oradan Hazar Denizi kıyısı boyunca güneye inerek kağanla buluşmaya gider (buluşmanın nerede olduğu belirtilmemektedir). Bunu her zamanki teolojik tartışmalar izler, ama bu tartışmaların Hazar Yahudileri üzerinde pek büyük bir etkisi olmaz. *Vita Constantine*'de bile (Kiril'in yaşam hikâyesi) ancak misyonerin kağan üzerinde iyi bir izlenim bıraktığı, birkaç kişinin vaftizine yol açtığı ve iki yüz kadar Hıristiyan mahkûmun da kağan tarafından bir iyi niyet gösterisi olarak serbest bırakıldığı söylenmektedir ki, imparatorun bunca zahmete giren elçisi için kağanın bu kadar küçük bir nezaket göstermesi de olağandır.

Slav filolojisi üzerine eğilenler, bu hikâyeye ilginç bir ek getirmişlerdir. Onlara göre, Kiril yalnızca Kiril alfa-

besini düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda Glacolytic alfabeyi de düzenlemiştir. Baron'a göre bu ikinci alfabe, XVII. yüzyılda Hırvatistan'da kullanılmış olan bir alfabedir. İbrani alfabesinden en az on bir harf alınmıştır. Bu harflerin Slav dillerinin sesleri için kullanıldığı bilinmektedir (Bu on bir harf şunlardır: A, B, V, G, E, K, P, R, S, Ş, T.) Bu görüş, İbrani alfabesi sayesinde Hazarların komşuları arasında okuma yazma oranının arttığı söylentisine güç kazandırmaktadır.

III GERİLEME

1

D. Sinor'un[1] bize söylediğine göre, "Hazar İmparatorluğu'nun en parlak çağına varması VII. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır." Yani Bulan'ın din değiştirmesiyle Obediya'nın reformları arasında bir tarihe denk düşmektedir. Ama bu, Hazarların talihlerini Yahudiliklerine borçlu oldukları anlamına asla gelmez. Tersine, iktisadi ve askeri bakımdan çok güçlü oldukları için Yahudi olmayı göze alabilmişlerdir.

Bu güçlerinin canlı bir sembolü, Bizans İmparatoru Leon Hazar'dır. Bu imparator 775-780 yılları arasında Bizans'ı yöneten kişidir. Adı, annesinin saraya yeni bir moda getiren Prenses "Çiçek" olmasından ötürü öyle konmuştur. Bu evliliğin Hazarların Müslümanları Erdebil'de yenilgiye uğratmasından kısa bir süre sonra gerçekleştiğini biliyoruz. Bu olay, gerek Jozef'in mektubunda gerek öteki kaynaklarda geçmektedir. Dunlop'a göre bu askeri olayın, onu izleyen evlilikle ilişkisiz olduğu düşünülemez.[2]

Ne var ki, o çağa özgü gizli düzenler ve entrikalar içinde hanedanlar arası evliliklerin epeyce tehlikeli olduğunu biliyoruz. Bu olaylar çoğunlukla savaşların doğmasına yol açmış ya da hiç değilse savaşların doğması için özür olarak kullanılmıştır. Modayı ilk çıkaran Attila'dır. 450 yılında Attila'ya, Batı Roma İmparatoru III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria'dan bir mektup ve bir nişan yüzüğü

1 *Encyclopaedia Britannica*, "Hazarlar" maddesi, 1973.
2 Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 177.

geldiği rivayet edilir. Bu romantik ve hırslı prenses, Hun başbuğundan kendisini ölümden de beter bir yazgıdan kurtarmasını, yani yaşlı bir senatörle zorla evlendirilmesine engel olmasını dilemekte ve ona yüzüğünü göndermektedir. Attila bu mesajı alır almaz prensesi kendi nişanlısı saydığını ilan eder ve Batı Roma İmparatorluğu topraklarının yarısını da gelinin çeyizi olarak istediğini belirtir. Valentinianus bu isteği reddedince, Attila Galya'yı işgal eder.

Bu olayın benzerlerine Hazar tarihi boyunca sık sık rastlanmaktadır. Bulgar kralının, kızının kaçırılması üzerine nasıl köpürdüğünü ve halifeden kendisini Hazarlardan koruyacak bir kale yapmasını istediğini zaten görmüştük. Eğer Arap kaynaklarına inanırsak, VIII. yüzyılın sonunda, uzunca sürmüş bir barış döneminin ardından gelen son Hazar-Arap savaşının sebebi de buna benzeyen (ama ayrıntıları daha farklı) olaylardır.

Taberî göre, MS 798 yılında (bu tarih kesin değildir) Ermenistan valisi, ülkesinin Hazar sınırını sağlamlaştırmak amacıyla kağanın kızlarından biriyle evlenmeye karar verir. Bu vali, çok güçlü ve saygın bir aile olan Barmecide'lerdendir (bu ad akla *Binbir Gece Masalları*'nda sofrasına bir yoksulu davet edip, ona altın kapaklı boş tabaklar sunan prensi getirmektedir). Barmecide'nin talebi üzerine Hazar prensesi, yanındakiler ve çeyiziyle birlikte çok zengin bir kafile halinde yola çıkar. (Bkz. I. Kısım/10) Ama prenses doğum yaparken ölür, doğan bebeği de yaşamaz. Yanındakiler, Hazarya'ya döndüklerinde kağana prensesin zehirlenmiş olduğundan kuşkulandıklarını anlatırlar. Kağan hemen Ermenistan'ı işgal eder ve (iki Arap kaynağına göre)[3] 50.000 esir alır. Halife, Hazarların daha fazla ilerlemesine engel olmak için zindanlarından binlerce suçluyu çıkarıp silahlandırmak zorunda kalır.

3 Bar Hebraeus ve el-Menbici'den alıntılayan Dunlop: Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 181.

Arap kaynakları VIII. yüzyılda meydana gelen bir olaydan daha söz eder. Bu da, başarısız bir hanedan evliliğinin peşinden gelen Hazar işgaliyle ilgilidir. Ayrıca Gürcü tarihlerinde bu hikâyelerin en gaddarının anlatıldığını söylemek de gereklidir. Bu kez prenses başkası tarafından zehirlenmez, tersine kağanın yatağından kurtulmak için kendini öldürür. Ayrıntılar ve kesin tarihler bu hikâyede de bilinmediği gibi,[4] savaşların gerçek nedeni de belirtilmemiştir. Ama o tarihlerde takas edilen gelinlerin, zehirlenen kraliçelerin hikâyelerine sık sık rastlandığına göre, bu konunun insanların düş gücünü, hatta belki siyasi olayları da derinden etkilediğine kuşku yoktur.

2

VIII. yüzyıldan sonra Hazar-Arap savaşlarından bir daha söz edilmez. IX. yüzyıla girdiğimizde Hazarların otuz kırk yıllık bir barış döneminin tadını çıkarmakta olduklarını görüyoruz. Daha doğrusu, vakayınamelerde Hazarların adı geçmiyor demek yerinde olur. Tarihte, sessizlik her zaman iyi haber demektir. Ülkenin güney sınırları sakinleşmiş, halifeyle ilişkilerde bir çeşit saldırmazlık anlaşması sağlanmış, Bizans'la ilişkiler ise kesinlikle dostça bir havaya girmiştir.

Ama bu oldukça huzurlu dönemin ortasında, başka tehlikelere gebe yeni bir serüven yaşanır. 833 yılında ya da o yıl dolaylarında Hazar kağanıyla beg'i, Doğu Roma imparatoru Teofilos'a bir elçilik heyeti gönderip, Don Nehri'nin aşağısında bir kale yapabilecek kapasitede mimar ve usta talebinde bulunur, imparator bu isteğe hevesli bir karşılık verir. Karadeniz ve Azak Denizi üstünden Don ağzına hemen bir filo gönderir. İşte Sarkel'in öyküsü böyle başlar. Paha biçilmez arkeoloji hazinesi ve bize Ha-

4 Marquart, Dunlop ve Bury farklı tarihler verir.

zar tarihine ilişkin bilgi veren tek kalıntı olan ünlü kale, böyle oluşmuş ve Tsimlyansk baraj gölü altında kalıncaya kadar da varlığını sürdürmüştür. Konstantinos Porfirogennetos kalenin yapımını bize oldukça ayrıntılı bir biçimde verir. Bölgede hiç taş bulunmadığı için Sarkel'in tuğladan yapıldığını, tuğlaların özel olarak kurulmuş ocaklarda pişirildikten sonra kullanıldığını anlatır. Bunları anlatırken sonradan Sovyet arkeologlarının (site henüz gezilebilir durumdayken) farkına vardıkları bir noktayı belirtmeyi unutmuş gözükür. Burayı yapanlar Bizans işi mermer sütunlar da kullanmışlardır. Bu sütunlar VI. yüzyıldan kalmadır. Muhtelemen bir Bizans harabesinden kurtarılmış olan sütunlar imparatorluğun tutumluluğuna güzel bir örnek oluştururlar.[5]

Roma-Hazar işbirliğiyle bir kale kurmayı gerekli kılan muhtemel düşman, sahneye yeni çıkan korkunç, karşı konması güç bir gruptu. Batılılar bunlara Vikingler ya da Kuzeyliler [Norsemen] diyor, Doğulular ise Rhous, Rhos ya da Rus diye adlandırıyorlardı.

İki yüzyıl önce fütuhatçı Araplar bilinen dünyayı dev bir kıskaca alarak ilerlemiş, kıskacın bir kolu Pirenelere diğeri Kafkaslara uzanmıştı. Tarih, Viking çağında aynı olayı aynada tersine gösterir gibi davranmaktadır. Araplaın fetih savaşlarını başlatan akım, bilinen dünyanın güneyinden, Arabistan çöllerinden kopup ortaya çıkmıştır. Viking saldırıları ve fetihleriyse bilinen dünyanın en kuzeyinden, İskandinavya'dan kopup gelir. Araplar kara yoluyla kuzeye, Vikingler su yollarından güneye doğru ilerlemişlerdir. Araplar, hiç değilse kuramsal olarak, kutsal bir savaş yapmaktaydılar. Vikinglerin savaşları kutsallıktan pek uzak, korsanlık, baskın, yağmacılık savaşlarıydı. Ama yine de kurbanlar açısından sonuçlar birbirine çok benziyordu. Tarihçiler, Arap çölleri ya da İskandinavya

5 Bartha, A., *Hungarian Society in the 9th-10th Centuries*, Budapeşte, 1968, s. 27f.

gibi sakin görünüşlü yerleri birdenbire bir volkan haline getiren ekonomik, ekolojik ya da ideolojik nedenlere inandırıcı bir açıklama bulamamaktadır. Her iki patlamanın gücü de en çok iki yüzyıl içinde tükenmiş, ama yeryüzünün görünümü üzerinde silinmeyecek izler bırakmıştır. Ayrıca, zamanla her ikisi de vahşilik ve yıkıcılık düzeyinden üstün bir kültürel yaratıcılık düzeyine geçmiştir.

Sarkel'in Bizans-Hazar güç birliği sonucu yapıldığı yıllarda, Vikinglerin batı kolu Avrupa'nın belli başlı su yollarına sızmış ve İrlanda'nın yarısından çoğunu ele geçirmiş bulunuyordu. Bundan sonraki yıllarda İzlanda'yı kolonileştirip, Normandiya'yı ele geçirdiler. Paris'i, Almanya'yı, Ron Deltası'nı, Cenova Körfezi'ni defalarca yağmaladılar, İber Yarımadası'nı sık sık tedirgin edip Akdeniz ve Çanakkale yoluyla Konstantinopolis'e bile saldırdılar. Bu saldırının Dinyeper'den inip Karadeniz yoluyla gelen bir Rus saldırısıyla aynı zamanda olması da ilginçtir. Toynbee şunları söylemektedir:[6] "IX. yüzyıl Rusların, Hazarlara ve Doğu Roma İmparatorluğu'na baskı yaptığı bir dönemdir. İskandinavlar bu sıra durmaksızın yağmalıyor, fethediyor, kolonileştiriyor, güneyde Kuzey Afrika'ya, güneydoğuda Hazar Denizi'ne kadar uzanıyorlardı."

Batılıların dualarına arasına *"A furore Normannorum libera nos Domine"*[7] cümlesini sıkıştırmaları boşuna değildir. Konstantinopolis'in ejder başlı Viking gemilerine kalkan olması için Hazar dostluğuna ihtiyaç duyması da boşuna değildir; iki yüzyıl önce halifenin yeşil bayrağı karşısında aynı ihtiyacı duyduğu gibi. İlk saldırıyı yine Hazarlar göğüslemek zorunda kalmış, ama bu sefer en sonunda kendi başkentlerinin harabeye dönüşmesini seyretmek durumuna düşmüşlerdir.

6 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 547.

7 "Tanrı bizleri kuzeylilerin hışmından korusun."

Viking filolarının yolunu kestiği için Hazarlara şükran duyması gereken yalnızca Bizans değildir. Bu olaylar Jozef'in bir yüzyıl sonra Hasday'a yazdığı mektuptaki bazı bölümlerin anlamını daha da belirginleştirmiştir: "Tanrı'nın yardımıyla nehrin ağzını tutuyor, Rus'un gemileriyle geçip, Arap topraklarını işgal etmesine izin vermiyorum... Sert savaşlar yapıyorum."

3

Bizanslıların Rus diye adlandırdıkları Viking kolundan, Arap tarihçileri de "Varenj" (Vareg) diye söz etmektedir. Toynbee'ye göre Rus sözcüğünün nereden türediği konusunda en akla yakın tahmin, İsveççe "rodher" yani başıboş, serseri, korsan anlamına gelen sözcüğe dayanmaktadır.[8] "Varenj" sözcüğüne gelince, bu sözcük Araplar tarafından kullanıldığı gibi, ilk Rus tarihlerinde de İskandinavlardan ya da Kuzeylilerden söz edilirken geçmektedir. Baltık Denizi'ne de bu kaynaklarda Varenj Denizi dendiğini görüyoruz.[9] Gerçi burada söz konusu olan Vikingler, Doğu İsveç'ten gelenler olup, Batı Avrupa'yı işgal eden Norveçli ve Danimarkalılardan farklıdır ama yine de ilerleyişleri ortak nitelikler göstermektedir. Bir kere eylemleri mevsimlikti. Stratejik yerlerde bulunan adaları alıp orayı güçlü kaleler olarak kullanmak düşüncesindeydiler. Silah ve cephaneliklerini buralarda tutar, yakın topraklara saldırılarını oradan başlatırlardı. Zamanla bu üslerin niteliği değişti. Koşullar elverdikçe, buralar vahşi yağmaların merkezi ve zoraki bir ticaret yuvası olmaktan çıkıp onların yerleşim yerleri haline geldi ve zaptettikleri yörelerin

8 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 446n.

9 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 446; Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 422n.

yerli halkıyla ilişki kurmaya, sonra da onlarla karışmaya başladılar. Örneğin Vikinglerin İrlanda'ya sızması, önce Rechru (Lambay) Adası'nı ele geçirmeleriyle başlamıştır (ada Dublin Körfezi'ndedir). İngiltere'ye yapılan saldırı Thanet Adası'ndan, Avrupa kıtasına yapılan saldırılar ise Hollanda açıklarındaki Walcheren Adası'yla Loire yöresindeki Noirmoutier Adası'ndan çıkmıştır.

Kuzeyliler, Avrupa'nın doğu kesiminde de yine aynı sistemi uygulayarak ilerlemekteydiler. Baltık Denizi'ni ve Finlandiya Körfezi'ni geçtikten sonra Volkov Nehri'nden girerek St. Petersburg'un güneyindeki İlmen Gölü'ne gelmiş, orada isteklerine uygun bir ada bularak yerleşmişlerdir. Adanın adı Holmgard'dır ve ilk yerleşim yerlerini buraya kurmuşlardır. Sonradan bu yerleşim yeri gelişmiş, Novgorod kentine dönüşmüştür.[10] Bundan sonra büyük su yollarından geçerek güneye akınlar yapmış, Volga'dan Hazar Denizi'ne, Dinyeper'den Karadeniz'e inmişlerdir.

Volga yolu onları savaşçı ulusların, Bulgarlarla Hazarların topraklarına götürmüştür. İkinci yol ise, Hazar İmparatoru'na bağlı Slav kabilelerinin arasından geçmelerini gerektirmiştir. Bunlar arasında Kiev yöresindeki Polyanlar, Moskova'nın güneyindeki Viyatiçler, Dinyeper'in doğusundaki Radimişiler ve Derna Nehri üzerindeki Severyanlar sayılabilir.[11] Slavların ileri tarım yöntemlerini bildikleri ve Volga boyunda yaşayan Türk komşularına oranla daha çekingen yaradılışta kişiler oldukları sanılmaktadır. Bury'ye göre, "Slavlar, İskandinav yağmacılar için doğal kurban haline gelmişlerdir." Sonunda yağmacılar, akış biçiminin tehlikelerine rağmen, Dinyeper'i Volga'ya ve Don'a tercih eder olmuşlardır. Ku-

10 Gorki olarak yeniden adlandırılan Nijniy Novgodrad'la karıştırılmamalıdır.

11 Bu kabilelerin gerek adları, gerek yerleri, gerekse Hazarlara haraç veriyor olmaları konusunda, Konstantinos Porfirogennetos ile Rus tarihleri görüş birliği içindedir.

zeylilerin "Büyük Su Yolu" (*Austrvegr*) diye geçtikleri nehir Dinyeper olmuştu. Baltık'tan Karadeniz'e, dolayısıyla Konstantinopolis'e iniş yolu burasıydı. Nehir boyunda rastlanan çağlayanların birçoğuna, asıl Slavca adından başka bir de İskandinavca ad vermişlerdi. Konstantinos yazılarında büyük bir çalışkanlıkla her ikisini de not etmektedir. "*Baru-fors* (İskandinav dili), *Volnyi* (Slav dili) anlamı: Dalgalı Çağlayan."

Bu Varenj Rusları, Viking kardeşlerine göre daha farklı bir topluluktu. Korsanların, soyguncuların ve ahlaksız tüccarların özelliklerini bir arada bulunduruyorlardı. Kılıç ve baltayla zorladıkları kendi koşulları çerçevesinde ticaret yaparlardı. Kürk, kılıç ve değerli taşları altın karşılığında değiş tokuş ederlerdi, ama temel ticaret malları esirlerdi. O çağda yaşamış bir Arap tarihçisi bize şöyle söyler:

> Bu adada [Novgorod] 100.000 kişi bulunur. Bu adamlar sık sık gemileriyle Slavları yağmalamaya giderler. Esir aldıkları Slavları, Hazarlara ve Bulgarlara satarlar. [Mesûdî'nin anlattığı İtil esir pazarını anımsamamak elde değil.] Ekili toprakları yoktur. Tohum da kullanmazlar; yalnızca Slavlardan yağma ettikleriyle yaşıyorlar. Bir çocukları doğunca babası kılıcını çekip çocuğun önüne koyarak ona şöyle diyor: "Ne altınım ne de gümüşüm var. Sana bırakacak bir servetim de yok. Tek mirasım budur. Sen de bununla kendi rızkını çıkaracaksın."[12]

Modern bir tarihçi olan McEvedy de konuyu şöyle özetlemektedir:

> İzlanda'dan Türkistan sınırlarına, Konstantinopolis'ten Kutup Denizi'ne kadar yayılmış olan Viking-Varenj eylemleri inanılmaz bir canlılık ve ataklıktaydı. Bunca canlılığın yalnızca

12 İbn Rüste'nin daha önce (905 dolayları) anlattığı bir olayı 1050 dolaylarında yeniden anlatan Gardezi'den alıntılayan C. A. Macartney: C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, s. 213.

yağma amacıyla kullanılması üzücüdür. Kuzeyli kahramanlar, ancak yenemedikleri rakipleriyle ticaret yapmaya katlanırdı. Kan lekeli kahramanlık altınlarını, tekdüze bir ticaret kârına tercih ederlerdi.[13]

Yani başka bir deyişle, yaz mevsiminde nehirler boyunca güneye doğru inmekte olan Rus konvoyları hem ticari filolar hem de askeri armadalardan oluşuyordu. İki işlev bir arada yürüyordu. Yaklaşan filonun tüccarlarının ne zaman savaşçıya dönüşeceğini bilme olanağı yoktu. Filoların büyüklüğü de pek korkunçtu. Mesûdî, Volga'dan Hazar Denizi'ne giren bir Rus filosunun (912-13) "Her birinde 100 kişi bulunan tam 500 gemiden oluştuğunu" anlatmaktadır.[14] "Bu 50.000 kişinin 35.000'inin de yapılan savaşta öldüğü"nü de ekler.[15] Belki Mesûdî biraz abartıyor olabilir, ama pek de fazla abartamaz. Ruslar 860'lardaki ilk eylemlerinde bile, Karadeniz'i geçip sayısı tahminen 200-230'u bulan gemiyle Konstantinopolis önlerine gelmişlerdir.

Ne yapacağı bilinmeyen, sözlerine asla güvenilemeyeceği atasözü haline gelmiş olan bu korkunç işgalciler karşısında Bizans'ın ve Hazarların anlaşma yolları araması doğaldı. Sarkel kalesinin yapılmasından sonraki bir buçuk yüzyıl boyunca Ruslarla ticaret anlaşmaları yapılıp karşılıklı elçiler gönderildi, arkasından da kanlı savaşlar patlayıp durdu. Kuzeylilerin kişiliklerini değiştirmeleri, kendilerine sabit kentler kurmaları, esirleriyle ve vasallarıyla karışıp Slavlaşmaları ve sonunda Bizans'ın dinini kabul etmeleri epey yavaş oldu. Bu olaylar ancak X. yüzyılın sonlarında rayına oturmuş ve Rus deyiminin o günkü anlamı, yerini bugünkü anlamına bırakmıştır. İlk Rus prensleri ve soyluları hâlâ biraz Slavlaşmış İskan-

13 *The Penguin Atlas of Mediaeval History*, 1961, s. 58.

14 El-Mesûdî'den alıntılayan Dunlop: Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954.

15 Bkz. IV. Kısım/1.

dinav adları taşırlardı. Örneğin Hrörekr yerine Rurik, Helga yerine Oleg, İngvar yerine İgor, Helga yerine Olga gibi. Prens İgor-İngvar'ın 945 yılında Bizans'la imzaladığı ticaret antlaşmasında bazı arkadaşlarının adları da yazılıdır. Antlaşmadaki elli addan yalnız üçü Slav adıdır.[16] Ancak İngvar'la Helga'nın oğullarına Svyatoslav diye bir Slav adı koymalarından sonra, kaynaşma daha bir hız kazanmış, Varenjler kendi benliklerini, kuzeyden getirdikleri niteliklerini bırakarak Rus tarihini oluşturmaya koyulmuşlardır.

O vahşilik çağında bile vahşilikleriyle dikkati çeken bu insanları göz önünde canlandırmak kolay değildir. Tarihçiler genellikle taraflıdır. Kuzeylilerin eziyet ettiği ulusların çocuklarıdır. Madalyonun öteki yüzü hiç bilinmez. Hikâyeyi bir de İskandinavlardan dinleyebilen yoktur. Çünkü İskandinav edebiyatı Vikinglerden çok sonra gelişmiş, o güne kadar da bu eski olaylar bir efsane haline gelmiştir. Bununla birlikte İskandinav edebiyatında da atalarının savaştan hoşlandığı, savaşa girdiklerinde benliklerini bir ateşin kapladığı anlatılmaktadır. O duygunun *Berserksgang* diye bir adı bile vardır.

Arap tarihçileri bu insanlar karşısında öyle büyük bir şaşkınlığa uğramışlardır ki, yalnız birbirleriyle çelişkiye düşmeyip birkaç satır arayla kendi kendileriyle bile çelişkiye düşmeye başlamışlardır. Eski dostumuz İbn Fadlân Volga boylarında Bulgarların ülkesinde karşılaştığı Rusların pis ve ayıp alışkanlıklarından tam anlamıyla tiksinmektedir. Aşağıdaki satırlar, kitabında yukarıda aktardığımız Hazarlara değinen bölümden daha önce yer almaktadır:

Tanrının en pis kulları bunlar. Sabahları bir hizmetçi kız evin reisine bir leğen getiriyor. O, bu suyla yüzünü, saçlarını çal-

16 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 446.

kalayıp içine tükürüp burnunu sümkürüyor. Kız sonra bu leğeni ailenin ikinci kişisine götürüyor, o da aynı suda yıkanıyor. Bu işler, evdeki herkes o suya tükürüp, sümkürüp, yüzünü ve saçını yıkayıncaya kadar sürüp gidiyor.[17]

Bu anlatılanlara karşılık İbn Rüste, aşağı yukarı aynı yıllarda şöyle yazıyor: "Giyimleri ve görünüşleri temizdir." İbn Rüste bu konuda başka bir şey söylemiyor.[18]

İbn Fadlân, Rusların herkesin içinde çiftleşme ve doğal gereksinimlerini karşılama gibi huyları karşısında da şaşkınlığa düşüyor. Krallarının bile böyle davrandığını söylüyor. Oysa İbn Rüste ve Gardezi böyle iğrenç âdetlerden hiç söz etmiyor. Ne var ki, onların satırları da aynı derecede çelişkili ve kuşku verici. İbn Rüste şöyle yazıyor: "Konuklarına saygı gösteriyorlar. Kendilerine sığınan yabancılara iyi davranıyorlar. İçlerinden birinin böylelerine eziyet etmesine izin vermiyorlar. Kusur işleyen, eziyet eden çıkarsa, onu bulup aralarından hemen atıyorlar."[19]

Oysa bir iki paragraf sonra, Rus toplumunu bize bambaşka bir biçimde anlatıyor:

> Hiçbiri doğal gereksinimlerini görmeye tek başına gitmiyor. Yanına iki üç arkadaşını alıyor. Hepsi kılıçlarını alıp birlikte gidiyorlar. Çünkü aralarında güvensizlik, hilekârlık çok yaygın. Bir adamın birkaç kuruş serveti olmaya görsün, kendi kardeşi ya da arkadaşı bile onu öldürmeye kalkabiliyor.[20]

Ama iş savaşçı yeteneklerine gelince, kaynakların hepsi aynı görüşte birleşiyor:

---

17 Zeki Validi Togan, "Ibn Fadlans Reisebericht," *Abhnadlungen für die Kunde des Morgenlandes, Band 24, Nr. 3*, Leipzig, 1939, s. 85f.

18 İbn Rüste'den alıntılayan Macartney: Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, s. 214.

19 Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, s. 214.

20 İbn Rüste'den alıntılayan Macartney: Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, s. 215.

Bu insanlar çok ateşli ve cesur insanlar. Savaşmaya kalktıkları zaman karşılarında durmak olanaksız. Karşı gelen canından oluyor, kadınları yabancıların eline geçiyor, kendisi de ölmemişse esir ediliyor.[21]

4

Demek, o sıralarda Hazarların karşısına çıkan koşullar bunlardı.

Sarkel tam zamanında yapılmıştı. Bu sayede Rus filolarının Don'un güneyinde, Don-Volga kanalında, yani Hazar Geçidi'nde gidiş gelişlerini denetim altına alabildiler. Görünüşe bakılırsa Ruslar, buraya gelişlerinin ilk yüzyılında[22] akınlarını daha çok Bizans'a yöneltmiş bulunuyorlardı. Bunun nedeni de herhalde orada yağma edilecek daha değerli malların bulunmasıydı. Hazarlarla ilişkileri daha çok ticariydi. Sık sık çıkan çatışmalar ve çekişmeler önlenemiyordu. Bununla birlikte Hazarlar, Rus ticaret yollarını denetim altında tutmayı, Bizans'a ve Müslüman ülkelere gitmek üzere kendi ülkelerinden geçen bütün mallardan yüzde on vergi almayı başardılar.

Ayrıca kuzeyliler üzerinde çok büyük ölçüde kültürel etkileri oldu. Kuzeyliler, bütün hırçın davranışlarına karşın, karşılaştıkları kişilerden bir şeyler öğrenmek konusunda saf bir istek ve heves duyuyorlardı. Bu isteğin en belirgin örneklerinden biri, ilk Novgorod yöneticilerinin, krallarına kağan demeleridir. Bu durum hem Bizans hem de Arap kaynakları tarafından belirtilmektedir. Örneğin İbn Rüste, Novgorod'un bulunduğu adayı bize iyice tarif ettikten sonra şöyle demektedir: "Kağan Rus dedikleri bir kralları vardır." İbn Fadlân, Kağan Rus'un ordusunu yöneten ve onu temsil eden bir de komutanı olduğunu söy-

21 Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, ss. 214-215.

22 Yaklaşık olarak 830-930 arası.

lemektedir. Zeki Velidi bu konuda yaptığı yorumda, kuzeyin Germanik kavimlerinde daha önce böyle askeri yetki dağılımının hiç görülmediğini belirtir ve kralın özellikle en kahraman asker olması gerektiğine değinir. Velidi bu noktadan yola çıkarak, Rusların büyük bir olasılıkla Hazarların ikili yönetim sistemini uygulamaya çalıştıkları sonucuna varmaktadır. Bu olmayacak şey değildir. Çünkü o sırada çevrede yaşayan toplumlar arasında en zengin, kültürel bakımdan en ileri halk Hazar halkıdır. Ruslar da fetihlerinin başlangıç dönemlerinde onlarla sık sık karşı karşıya gelmiş, toprak yakınlığı nedeniyle ilişkileri olmuştur. Bu ilişkilerin epey yoğun olduğunu da düşünebiliriz. Çünkü İtil'de Rus tüccarlarının bir kolonisinin, Kiev'de de Hazar Yahudilerinin bir topluluğunun olduğunu bilmekteyiz.

Bu konuyla ilgili olarak, aradan bin yıl geçtikten sonra Hazarların tarihte oynadığı rolün ve kültürel değerlerinin izlerini silmek için Sovyet rejiminin elinden geleni yaptığını söylemek zorunda kalmak oldukça üzücüdür. 12 Ocak 1952 tarihli *The Times* gazetesinde şöyle bir haber çıkmıştır:

Eski Rus Kültürünü Küçümseyen
Sovyet Tarihçisi Yerildi

Pravda gazetesi yine bir Sovyet tarihçisini Rus halkının eski kültür ve gelişimini küçümsediği gerekçesiyle yermiştir. Söz konusu tarihçi, Profesör Artamonov'dur. SSCB Bilim Akademisi Tarih ve Felsefe Bölümü'ndeki bir konu sırasında, Artamonov, 1937 yılında yayımlanan kitabında savunduğu tezini yineleyerek, tarihi Kiev kentinin Hazar halkına çok şey borçlu olduğunu öne sürmüştür. Hazarları, Rusların hırçın saldırılarına kurban gitmiş ileri bir topluluk olarak göstermiştir.

Pravda, "Bütün bu sözlerin, tarihsel gerçeklerle hiçbir ilişkisi yoktur" demektedir. "Hazar Krallığı birçok kabilenin bir araya gelmesinden oluşmuş ilkel bir topluluktu ve Doğu Slavlarının kendi devletlerini kurması üzerinde hiçbir olumlu rol de oyna-

mış değildi. Eski kaynaklar, Doğu Slavlarının Hazarlardan çok önce de devletler kurduklarına tanıktır.

"Hazar Krallığı, eski Rus Devleti'nin kurulmasını hızlandırmak bir yana, doğu Slav kabilelerinin ilerlemesini de geciktirmiştir. Arkeologlarımızın bulguları, eski Rusya'nın kültürel açıdan gelişmişliğini kanıtlamaktadır. Hazar kültürünün üstünlüğünü ifade etmek, ancak tarihsel gerçekleri çarpıtmak ve görmezden gelmekle mümkündür. Hazar Krallığı'nı yüceltmek, Rus halkının gelişmesini her zaman küçümseyen burjuva tarihçilerinin hatalı görüş ve tutumlarından artakalmış bir davranıştır. Bu tutumun yanlışlığı ortadadır. Böyle bir düşünüş Sovyet 'historiografi'si tarafından asla kabul edilemez."

Daha önce sık sık atıfta bulunduğum Artamonov çeşitli dergilerde çıkan yazıları dışında, ilk kitabını 1937'de yayımladı. Bu kitapta Hazarların erken dönem tarihine değinilmektedir. Görünüşe göre, *Pravda*'nın tokadı indiği zaman, Artamonov'un en kapsamlı eseri olan *History of the Khazars* [Hazarların Tarihi] henüz hazırlık evresindedir. Sonuç olarak kitap ancak on yıl sonra, yani 1962'de yayımlanabilmiş ve kitabın sonuna sayfalar boyunca anlatılanları reddeden, daha doğrusu yazarın yaşamının ürününü reddeden bir iki paragraf eklenerek yayımlanmıştır. Bu paragraflar şöyledir:

Hazar Krallığı dağılmış, parçalanmış, çoğu başka toplumlara katılmış, küçük bir azınlığı ise İtil boyunda yerleşerek milliyetini yitirmiş, Yahudi dinine inanan asalak bir topluluk olup kalmıştır.

Ruslar, hiçbir zaman doğunun kültürünü küçümsemezler. Ama İtil Hazarları Ruslara hiçbir şey öğretmemiştir. Militan Hazar Yahudiliğine karşı öteki toplumların tutumu da aynıdır. Macarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Alanlar ve Polovstianlar gibi... İtil'in sömürü amaçlı eylemlerine karşı savaşmak zorunluluğu, gerek Oğuzların, gerek Slavların, Kiev'in altın tacı çevresinde birleşmesine yol açmış ve bu birleşme sonucu yalnızca Rus devlet sisteminin dev adımlarla gelişmesi değil, eski Rus kültürünün ilerlemesi de gerçekleşmiştir. Bu kültür her zaman için

örgündür. Hazarların etkisiyle hiçbir ilişkisi yoktur. Rus kültüründeki o önemsiz, tek tük Doğu etkilerini Rus-Hazar ilişkilerini incelerken genellikle göz önüne alsak da, bu etkiler, Rus kültürünün çekirdeğine sokulamamış, yüzeyde kalan, kısa ömürlü ve önemleri sınırlı niteliktedir. Rus kültür tarihinde bir "Hazar" dönemi yaratacak kadar önemli değildirler.

Parti'nin unutturma politikası, Sarkel kalıntılarının baraj gölü altında bırakılmasıyla tümüyle uygulanmış bulunmaktadır.

5

Yoğun ticaret ve bunun sayesinde gelişen kültürel alışveriş, Rusların yavaş yavaş Hazar İmparatorluğu içine sokulmalarına, kendilerine Slav tebaalar ve vasallar edinmelerine sebep oldu. 859 yılında, yani Sarkel'in inşasından 25 yıl kadar sonra yazılmış ilk Rus tarihlerinden birinde, "Slav halkın ödediği haraç Hazarlarla Baltık'tan gelen Varenjler arasında paylaşılmaktaydı," denilmektedir. Varenjlerin vergilendirdiği topluluklar arasında "Chudlar," "Kriviçiler" vb bulunmaktaydı. Yani kuzey yörelerinde yaşayan Slavlar onlara vergi veriyordu. Hazarlar ise Vyatiçler, Severyanlar gibi topluluklardan vergi almayı sürdürüyor ve en önemlisi, Kiev'in orta bölgesindeki Polyan'dan haraç alıyorlardı. Ama bu uzun sürmedi. Üç yıl sonra (eğer Rus yıllıklarındaki tarihe inanmak doğruysa) Dinyeper üzerindeki kilit kent olan Kiev, Hazarlardan Rusların eline geçti.

Bu olay kansız bir biçimde gerçekleşmiş olduğu halde, Rus tarihinde çok önemli bir dönüm noktası sayılmaktadır. Aynı kaynağa göre o sırada Novgorod'u yöneten yarı efsaneleşmiş Prens Rurik'tir. Bu prens, bütün Vikinglerin kuzeydeki Slav topluluklarının ve bazı Finlerin başıdır. Rurik'in adamlarından ikisi, Oskold ile Dir, Dinyeper

Nehri boyunca aşağı doğru inerken bir yer görmüş ve orayı beğenmişlerdir. Sorduklarında oranın Kiev olduğunu, Hazarlara haraç ödediklerini öğrenmişler ve ailelerini de getirerek o kente yerleşmişlerdir. Sonra yanlarına birçok Kuzeyliyi getirmiş, Rurik'in Novgorod'u yönetmesi gibi, onlar da çevredeki Slavları yönetmeye başlamıştır. Yirmi yıl kadar sonra Rurik'in oğlu Ogel (Helgi) gelip Oskold ile Dir'i öldürmüş, Kiev'i kendi topraklarına katmıştır.

Kiev, önem bakımından Novgorod'u çok gerilerde bırakmıştır. Kısa zamanda Varenjlerin başkenti, "Rus kentlerinin anası" sayılmış, kentin adını taşıyan prenslik ilk Rus devletinin çekirdeğini oluşturmuştur.

Jozef'in mektubu, Rusların Kiev'i ele geçirmesinden aşağı yukarı yüz yıl kadar sonra yazılmıştır. Mektupta kentin adı Hazar kentleri arasında sayılmamıştır. Bununla birlikte, o kentte de etkin bir Hazar-Yahudi topluluğu yaşamaktadır. İmparatorluk yıkıldıktan sonra, o yöne akan bir sürü göçmen de onlara katılmıştır. Rus tarihi sık sık *Zemlya Zhidovskaya*'dan, yani "Yahudiler Ülkesi"nden gelen kahramanlardan söz etmektedir. Kiev'deki "Hazarlar Kapısı" da bu eski yöneticilerin anılarını modern çağlara kadar taze tutmaya yaramıştır.

6

Şu anda IX. yüzyılın ikinci yarısına gelmiş bulunuyoruz. Rusların gelişme sürecini anlatmaya bir süre ara vererek bu sırada steplerde yaşayan insanların, özellikle Macarların durumuna bir göz atmak yerinde olacaktır kanısındayız. Bu olaylar, Rusların güçlenmesiyle gelişmiş, Hazarları ve Avrupa haritasını doğrudan doğruya etkileyen bir öneme sahip olmuştur.

Macarlar, Hazarların müttefiki ve anlaşıldığına göre onların istekli vasallarıdır. Bu durum, Hazar güneşinin

parlamasından başlayarak böylece sürüp gitmektedir. Macarların kökeninin ne olduğu, nerelerden geçerek geldikleri sorunu tarihçileri her zaman şaşırtmış, çaresizlik içinde bırakmıştır.[23] Macartney buna, "tarihin en karanlık bilmecelerinden biri," demektedir.[24] Kökleriyle ilgili tam olarak bildiğimiz tek şey, Finlerle akraba oldukları, dillerinin de Fin-Uygur dil grubuna girdiğidir. Aynı gruba, Uralların ormanlık yörelerinde yaşayan Vogullar ile Ostyaklar da girmektedir. Demek ki, başlangıçta Macarlar içinde yaşadıkları Slavlardan da Türklerden de ayrı bir topluluktur. Bu durum bugüne kadar etnik bir bilmece olagelmiştir. Modern Macaristan'ın öteki ülkelerden farklı olarak komşularıyla dil bağlantısı yoktur. Tek yakınları, kendilerinden pek uzakta yaşayan Finler gibi görünmektedir.

Hıristiyanlığın başlangıç dönemlerine uzanan bilinmeyen bir tarihte bu göçebe kavim Urallar yöresindeki yerinden batıya doğru kovalanmış, stepler arasından güneybatı doğrultusunda ilerlemiş, sonunda Don ve Kuban nehirleri arasına yerleşmiştir. Böylelikle, Hazarlarla onlar henüz güçlenmeden komşu olmuşlardır. Macarlar bir süre yarı-göçebe bir topluluğun federasyonu içinde yaşamışlardır. Bu topluluk, Onogurlar (On Ok ya da on kabile) olup, "Hungarian" sözcüğünün de "Onogur'un Slavlaşmış hali olduğu öne sürülmektedir.[25] "Macar" ise bu halkın kendini bildi bileli kendisine verdiği addır.

Daha önce de söylediğimiz gibi, VII. yüzyılın ortalarından IX yüzyıla kadar Macarlar Hazar egemenliği altında, Hazar İmparatorluğu'nun halkı arasında yaşamışlardır. Bu süre içinde bütün kavimler birbirleriyle kanlı çarpış-

23 Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, s. i.

24 *A.g.e.*, s. v.

25 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 419; Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, s. 176.

malar yaptıkları halde Macarlarla Hazarlar arasında bir tek çatışmanın bile kaydedilmemiş olması ilginçtir. Oysa her iki topluluk da sık sık uzak ya da yakın komşularıyla savaşa tutuşmuş kavimlerdir. Örneğin Volga Bulgarlarıyla, Tuna Bulgarlarıyla, Oğuzlarla, Peçeneklerle ve tabii Araplar ve Ruslarla. Rus ve Arap kaynaklarını genel olarak yorumlayan Toynbee, bu süre içinde Macarların çernezyom bölgesindeki Slavlardan, Finlerden ve kendi bölgelerinin kuzeylerinde kalan yerlerde yaşayanlardan Hazarlar adına "vergi topladıklarını" öne sürmektedir. Macar adının bu tarihte kullanıldığına işaret eden kanıtlar, kuzey Rusya'nın bu bölgesindeki yer isimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu yerler muhtemelen eski Macar garnizonu ve ileri karakollarıdır.[26] Yani Macarlar, Slav komşularından daha güçlü ve üstündür. Toynbee bu konuda yaptığı yorumda, "Hazarlar, Macarları bu vergi işinde aracı olarak kullanıyorlardı. Öte yandan, Macarların da bu aracılığı kendileri için kârlı hale getirdiklerine kuşku yok," demektedir.[27]

Sahneye Rusların çıkması, bu kârlı düzeni kökünden değiştirmiştir. Sarkel'in kuruluş yıllarında Macarların sürekli olarak Don Nehri'nin karşı kıyısına (batı kıyısına) doğru kaydıkları dikkati çekmektedir. 830 yılından sonra Macar halkının büyük kısmı Don ile Dinyeper arasında yerleşmiş gözükür. Bu yöreye sonradan Lebedia adı verilmiştir. Bu yavaş göçün nedenleri, tarihçiler arasında sıkça tartışılmaktadır. Toynbee'nin bunu açıklayış biçimi, yorumların hem en yenisi hem de akla en yakın olanıdır:

Macarların Don Nehri'nin batısına geçmek için Hazar efendilerinden izin almış olduklarını düşünmek gerekir... Daha önce bu stepler Hazarlara aitti. Macarlar da Hazarların egemenliği

26 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, NewYork ve Toronto, 1973, s. 418.

27 *A.g.e.*, s. 454.

altında olduklarına göre, bu Hazar toprağına onların izni olmadan gelip yerleşmeleri pek olağan gözükmemektedir... Öte yandan, Hazarların oraya yerleşmek için Macarlara izin vermekle kalmayıp, onların oraya yerleşmesini kendi çıkarları açısından özellikle istedikleri sonucuna da varabiliriz. Emirleri altındaki toplulukları bir yerden kaldırıp başka bir yere yerleştirmek, göçebe imparatorlukların öteden beri uyguladığı bir yöntemdir. Bu yeni yerleşim yerinde Macarlar, Rusların güneydoğuya ve güneye ilerleyişlerini Hazarlar hesabına denetleyebilecek duruma gelmiş bulunuyordu. Macarları Don Nehri'nin batısına yerleştirmek ve Sarkel Kalesi'ni Don Nehri'nin doğu kıyısına kurmak aynı planın parçası olabilir.[28]

7

Bu yeni ayarlama, yarım yüzyıl kadar iyi işledi. Bu süre içinde Macarlarla Hazarlar arasındaki ilişkiler daha da yakınlaştı ve özellikle iki olay, Macar ulusu üzerinde bir daha silinmeyecek izler bıraktı. Bunlardan birincisi, Hazarların Macarlara bir kral vermesi oldu. Bu kral, ilk Macar hanedanını kurdu. İkincisi ise Hazar kabilelerinin Macarlar arasına karışıp onların etnik özelliğini büyük ölçüde değiştirmesidir.

Birinci olay, Konstantinos'un *De Administrando*'sunda anlatılmakta, verdiği adlar, Macar Vakayinamesi'nde (XI. yüzyıl) bağımsız olarak geçtiği için doğrulanmış sayılmaktadır. Konstantinos bize, Macarların eskiden –yani Hazarlar işe karışmadan önce– bir kralları bulunmadığını, yalnızca kabile reislerinin olduğunu söylemektedir. Bunlardan en ünlüsü Lebedias'tır. (Lebedia sonradan onun anısına adlandırılmıştır.)

Macarlar yedi gruptan oluşurdu. O sırada bir yöneticileri yoktu. Ne kendilerinden biri ne de bir yabancı. Yalnızca ka-

28 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973.

bile reisleri vardı. Bunların en önemlisi, yukarıda adı geçen Lebedias'tı... Hazarya'nın yöneticisi olan kağan, Macarların cesareti ve askeri yardımları karşılığında Lebedias adındaki bu adama soylu bir Hazar kadınını eş olarak verdi, o kadının ona çocuklar vermesini istedi. Ama Lebedias her nasılsa o Hazar kadınından bir aile sahibi olamadı.

Böylelikle hanedanlar arası evliliklerden biri daha başarısızlığa uğramış oluyordu. Ama kağan, Lebedias'ın ve kabilelerinin Hazar Krallığı'na olan bağlarını güçlendirmekte kararlıydı:

Aradan bir süre geçtikten sonra, Hazarya'nın yöneticisi olan kağan, Macarlara haber gönderip birinci başkanlarını istetti. Lebedias, Hazar kağanının huzuruna çıktı ve kendisini niçin çağırttığını sordu. Kağan da ona şöyle söyledi: "Seni şu nedenle çağırttık. Soylusun, akıllısın, cesursun, Macarların birinci adamısın. Bu yüzden seni kendi ırkının yöneticisi olarak yükseltiyoruz. Bizim yasalarımıza ve düzenimize uyarak onları sen yönetecek sin."

Ama anlaşılan Lebedias çok onurlu bir kimseydi. Şükran duyduğunu belirttikten sonra, kendisine sunulan bu kukla krallık önerisini reddetti ve bu onurun, kabile reislerinden Almus'a ya da Almus'un oğlu Arpad'a verilmesinin daha uygun olacağını söyledi. Bu konuşmadan "memnun kalan" kağan, Lebedias'ı yanına adamlar katarak geri yolladı. Macar halkı kendilerine kral olarak Arpad'ı seçti. Arpad'ın tahta çıkma töreni "Hazar geleneğine göre yapıldı. Yeni kralı, kalkanları üzerine oturtup havaya kaldırdılar. Ama Arpad'dan önce Macarların hiçbir zaman kralı olmamıştı. Bugüne kadar Macar kralları hep onun soyundan gelmiştir."

Konstantinos'un "bugün" dediği tarih, MS 950'dir. Yani tahta çıkma olayından yüz yıl sonradır. Arpad, Macarları Macaristan'ın fethinde yönetmiş olan kraldır. Hanedanlığı 1301'e kadar tahtta kalmıştır. Macar çocuklarının oku-

la başlar başlamaz öğrendiği ilk adlardan biri onunkidir. Tarihin nice sayfasında Hazarların parmak izini görmek mümkündür.

8

Az önce sözü edilen ikinci Hazar etkisi ise Macarların ulusal özelliği bakımından daha da önemli sayılmaktadır. Konstantinos'un bize söylediğine göre[29] bilinmeyen bir tarihte Hazar ulusunun bir bölümü yöneticilerine karşı ayaklanmıştı (*apostasia*). İsyancılar üç kabileden oluşuyor, Kavar (ya da Kabar) diye anılıyordu. Hazarlarla soydaştılar. Baştakiler onları yendi, isyancıların kimi öldürüldü, kimi de ülkeden kaçarak Macarlarla birlikte yaşamaya başladı. Birbirleriyle dost oldular. Macarlara Hazarların dilini öğrettiler. Kabarlar, bugün de Hazarcanın aynı lehçesini konuşurlar ama Macarların dilini de bilirler. Savaşta daha becerikli oldukları, sekiz kabilenin (yedi Macar kabilesi, bir de Kabarlar) en yiğidi ve savaşta önderi oldukları için Macar kabilelerinin ilki olarak seçildiler. Kavarları oluşturan (orijinal) üç kabilenin tek bir lideri bulunur.

Konstantinos her bilgiyi noksansız vermek amacıyla bundan sonraki bölüme "Kavar ve Macar kabilelerinin listesini vererek başlar. İlk başta Hazarlardan ayrılan ilk kabile gelir, yukarıda sözü edilen Kavarlar..."[30] Kendisine "Macar" diyen kabile ancak üçüncü sırayı alabilmektedir.

Görünüşe göre, Macarlara Hazarlardan mecazi anlamda, hatta belki de gerçek anlamda kan nakli yapılmıştır. Bu durum, onları birkaç yönden etkilemiş bulunmaktadır. Bizi ilk şaşırtan nokta, X. yüzyılın ortasına kadar

29 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando*, Washington DC, 1967, 39. ve 40. bölümler.

30 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 426.

Macaristan'da Macar ve Hazar dillerinin bir arada kullanılmasıdır. Modern tarihçilerin birçoğu bu nokta üzerinde yorumlar yapmaktadır. Örneğin Bury şöyle demektedir: "Bugünkü Macarcanın karışık niteliğinin ve Macarların etnik kökenleri konusunda birbirinden çok ayrı iki tezin bulunmasının nedeni de yine budur."[31] Toynbee[32] ise "Macarlar çoktan beri çift dil kullanmıyorlar, ama devletlerinin ilk günlerinde kullanıyorlardı," diyor. "Bunun böyle olduğu Hazarların dili olan Türkçenin Çuvaş lehçesinden alınmış iki yüz kadar sözcüğün tanıklığıyla doğrulanmaktadır." (Bkz. I. Kısım/3).

Macarlar da Ruslar gibi Hazarların çifte krallık sisteminin bir çeşidini kabullenmiş bulunmaktaydı. Gardezi şöyle yazıyor: "...Önderleri 20.000 atlıyla yola çıkar. Ona Kanda (Macarcada Kende) derler. Bu, büyük krallarının adıdır. Ama gerçekte yönetici durumunda olan kişi 'Jula'dır. Macarlar Jula ne emrederse onu yapar." Macaristan'ın ilk Julalarının Kabarlar olduğunu düşünmek için pek çok neden vardır.[33]

Ayrıca, Macarların önderi durumuna gelen bu Kabar grupları arasından bir bölümünün de Yahudi dininden olduğunu ya da hiç değilse Yahudileşmekte olan bir dine bağlı bulunduğunu düşünmek de pek olağandır.[34] Artamonov ve Bartha'nın öne sürdüğü gibi[35] Kabarların isyanı belki de Obediya'nın reform girişimine karşı olmuş olabilir. Yahudi kanunları, sıkı perhizler, Talmud eğitimi, pırıl pırıl zırhlı bu step savaşçılarına belki biraz fazla gelmiştir. Eğer Yahudi geleneklerine inanıyorlarsa, o zaman dinleri, ortodoks Yahudilikten çok, bir çeşit çöl İb-

31 Bury, J. B., *A History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 426.
32 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 427.
33 Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, s. 127ff.
34 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, III. Cilt, s. 211f., 332.
35 Bartha, A., *Hungarian Society in the 9th-10th Centuries*, Budapeşte, 1968, ss. 99, 113.

raniliğine benziyor demektir. Hatta bu insanlar, Karaim mezhebinden bile olabilir. Bu yüzden, öteki Yahudiler tarafından inançsız olarak nitelendiriliyor olabilirler. Ama bütün bunlar yalnızca düşünceden ibarettir.

9

Hazarlarla Macarlar arasındaki yakın işbirliği MS 896 tarihinde, Macarlar steplere veda edip Karpat Dağları'nı aşarak son vatanlarına yerleşince sona erdi. Bu göçün nedenleri üzerinde çeşitli görüşler vardır. Bu görüşlerden hiç değilse biri oldukça kapsamlıdır.

IX. yüzyılın sonlarına doğru yeni bir göçebe kavim daha ortaya çıkıp kovalamaca oyununa katılmıştı. Bunlar Peçeneklerdi.[36] Bu Türk kabilesiyle ilgili bütün bildiklerimiz, Konstantinos'un şu birkaç cümlesinden ibarettir: *"Bunlar, çok aç gözlü barbarlar olup, para karşılığı öteki barbarlarla ve Ruslarla savaştırılabilirler."* Yaşadıkları yer Volga ile Ural Dağları arasındaydı. Hazarların egemenliği altındaydılar. İbn Rüste'ye göre[37] Hazarlar her yıl onlara saldırır, haraçlarını zorla alırlardı.

IX. yüzyılın sonlarına doğru Peçeneklerin başına pek sık rastlanan bir felaket geldi. Doğudaki komşuları (İbn Fadlân'ın hiç sevmediği) Oğuzlar tarafından vatanlarından sürüldüler. Oğuzlar da Orta Asya dağlarından kopup batıya yönelen, ardı arkası gelmez Türk kabilelerinden biriydi. Peçenekler kovalanınca Hazarya'ya yerleşmek istediler, ama Hazarlar onları geri püskürttü.[38] Peçenekler batıya doğru yollarına devam ettiler, Don Nehri'ni geçip Macarların topraklarını ele geçirdiler. Macarlar da bu

36 "Paccinak" ya da Macarcada olduğu gibi "Besenyök."

37 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 105.

38 Konstantinos'un "Hazarlar ve Oğuzlar, Peçeneklerle savaştı" (Bury, s. 424) biçimindeki ifadeleri, belki de bu olayların yorumudur.

yüzden daha batıya kayarak Dinyeper ile Sereth nehirleri arasındaki bölgeye yerleşmek zorunda kaldılar. Buraya *Etel-Köz*, yani "iki nehir arası," adını verdiler. 889 yılında oraya yerleştiler, ama 896'da Peçenekler yeniden saldırdı. Bu kez Tuna Bulgarlarıyla işbirliği yapmışlardı. Macarlar da bunun üzerine, bugün Macaristan'ın bulunduğu bölgeye çekilerek oraya yerleştiler.

Macarların doğu steplerinden ayrılışının kısa hikâyesi bu olsa gerektir. Bu olay aynı zamanda Hazar-Macar ilişkilerinin de sonunu noktalamaktadır. Ayrıntılar üzerinde görüş birliği yoktur. Bazı tarihçiler[39] inatla Macarların Peçenekler karşısında yalnızca bir kez yenilgiye uğradığını, iki kez yenilmediğini savunur, *Etel-Köz*'ün Lebedia'nın ikinci adı olduğunu öne sürerler. Ama biz bu tartışmaları konunun uzmanlarına bırakabiliriz. Bizi daha çok ilgilendiren nokta, Macarların bütün o büyük savaşçı ünlerine rağmen, birçok yerden geri çekilmek zorunda kalmalarıdır. Hinkmar Rheims vakayinamesinden öğrendiğimize göre[40] 862 yılında Macarlar, Doğu Frank İmparatorluğu'nun topraklarını yağmalamışlardı. Bu, bir yüzyıl boyunca Avrupa'yı titretecek vahşi saldırıların ilkiydi. Öte yandan, Slavların havarisi Aziz Kiril'in 860 yılında bir Macar grubuyla karşılaşmasının korku verici hikâyesini de bilmekteyiz. Hazarya yolunda ilerleyen aziz, bir gün dua etmekteyken Macarlar "kurtlar gibi uluyarak" *(luporum more ululantes)* saldırır. Azizi bu güç durumdan ancak kutsallığı kurtarmıştır.[41] Başka bir kaynağa göre[42] Macarlarla Kabarlar 881 yılında Franklarla anlaşmazlığa düşerler. Konstantinos'un anlattığına göre bundan on yıl kadar sonra Macarlar, Simeon'a (Tuna

39 Macartney, Guillemain.

40 Alıntılayan Macartney: Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, s. 71.

41 *A.g.e.*,

42 *The Annals of Admont*'tan alıntılayan Macartney: Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930 s. 76.

Bulgarlarına) savaş ilan etmiş, onu büyük bir yenilgiye uğratarak Preslav'a kadar ilerlemiş, Simeon'u Mundraga adında bir kaleye kapattıktan sonra geri dönmüşlerdir.[43]

İnsan, onların bunca atak ve cengâverce davranışlarını, Don Nehri'nden peş peşe geri çekilerek bugünkü Macaristan'a gelmeleriyle nasıl bağdaştırabilir? Özellikle bu olayların aşağı yukarı aynı çağ içinde yer alması nasıl açıklanabilir? Herhalde bunun tek cevabı, Konstantinos'un az önce not ettiğimiz satırlarından sonraki paragrafta bulunmaktadır:

...Ama Bulgarların kralı Simeon, Yunanlıların imparatoruyla barış yapıp güvenliğini sağladıktan sonra, Peçeneklere haber gönderdi. Ve onlarla Macarlara karşı savaşıp onları yok etme üstüne bir anlaşmaya vardı. Macarlar bir sefere çıktığı sıra Simeon'la Peçenekler onların yurdunu basarak, geride kalan az sayıdaki nöbetçiyi kovaladılar, ailelerini öldürdüler. Macarlar döndüklerinde yurtlarını öyle yıkılmış ve harap olmuş görünce, bugünkü yaşadıkları yere çekildiler, oraya [bugünkü Macaristan] yerleştiler.

Yani anlaşılan, yurda ve ailelere saldırıldığında, ordunun büyük bölümü savaşa gitmiş bulunuyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz tarihi kaynaklara bakıldığında, Macar ordularının sık sık böyle akınlara gittiği doğrulanmış oluyor. Bu seferler sırasında yurtlarını iyice savunmasız bırakmış olmaları olasılığı vardır. Bu tehlikeyi, Hazarların ve barışsever Slav kabilelerinin arasında yaşadıkları sürece göze almak kolaydı. Ama ortaya toprağa susamış Peçeneklerin çıkması bu durumu büyük ölçüde değiştirmiştir. Belki Konstantinos'un anlattığı olay, buna benzer bir dizi olayın en sonuncusudur. Ama bu olay, Macarlara, dağların gerisinde, akınlar sırasında tanıdıkları yerlerde kendilerine daha güvenli bir vatan edinme kararını verdirmiş olabilir.

43 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Washington DC, 1967, 40. Bölüm.

Bu tezi kuvvetlendiren başka bir düşünce daha vardır. Macarlar akıncılık alışkanlığını IX. yüzyılın ikinci yarısında edinmiş gibi görünmektedir. Bu dönem, Hazarlardan kan nakli yaptıkları zamana rastlamaktadır. Bu karışım onların hem yararına hem de zararına olmuş olabilir. Kabarlar "daha savaşçı ve daha yiğit" kişiler oldukları için baş kabile durumuna gelince, herhalde serüvenci ruhlarını Macarlara da aşılamışlardır. Böylelikle Macarlar, kısa zamanda Avrupa'nın kabûsu hâline gelerek Hunlardan boşalan yere geçmişlerdir. Kabarlar, Macarlara aynı zamanda tarihin başlangıcından beri her Türk toplumu tarafından uygulanan (Hunların, Avarların, Türklerin Peçeneklerin ve Kumanların da bildiği) savaş taktiğini öğretmiştir. Bu taktiğe göre, hafif süvariler sahte bir kaçışa geçip, arkalarına ok atarak kaçar, sonra kanatlar iki yandan kurtlar gibi uluyarak bastırınca, kaçanlar da geri dönüp kovalayanları kuşatırlar.[44]

IX ve X. yüzyıllarda bu taktik, Macarlar tarafından Almanya topraklarında Balkanlar'da, İtalya ve hatta Fransa'da büyük başarıyla uygulandı. Ama sıra Peçeneklere geldiğinde pek işe yaramadı çünkü Peçenekler de aynı taktikleri uyguluyor ve onlar da Macarlar kadar korkunç biçimde uluyabiliyordu.

Böyle olunca, tarihin kalleşliğini bir kez daha gösterdiği ortaya çıkıyor. Hazarlar dolaylı olarak Macar devletinin kurulmasını sağlarken, bu arada, kendilerinin sisler içine karışıp yok oldukları anlaşılıyor. Macartney buna benzer bir düşünce sistemi uygulayarak Hazar kan naklinin etkileri konusunda daha da ileri sonuçlara varabiliyor:

Macar ulusunun çoğunluğu, Fin-Uygur ırkından olanlardı. Bunlar barışçı ruhlu, tarımla uğraşan kişilerdi. Tuna'nın batı yamacındaki topraklara yerleşmiş yaşıyorlardı. Alföld

44 Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, s. 123.

Ovası'nda ise, göçebe bir topluluk olan Kabarlar yaşamaktaydı. Kabarlar gerçek Türklerdi. Hayvan yetiştiriyor, ata biniyor, dövüşüyorlardı. Ordunun ve ulusun güçlü bir unsuruydular. İşte Konstantinos'un zamanında "Macar kabilelerinin ilki" diye onurlu bir yer kazanan ırk bunlardı. Bence, steplerden gelerek Slavlara ve Ruslara saldıranlar, daha çok Kabarlardı. 895 yılında Bulgar savaşına önderlik edenler de yine onlardı. Bundan sonra gelen yarım yüzyıl boyunca Avrupa'nın büyük korkusunu oluşturanlar gerçekte Kabarlardı.[45]

Bununla birlikte, Macarlar, etnik kimliklerini korumayı yine de bildiler. "Altmış yıl süren aralıksız akınların ve savaşların acısını çekmek yine Kabarlara düştü. Sayıları bu savaşlar nedeniyle bir hayli azaldı. Öte yandan gerçek Macarlar, onlara oranla daha barış içinde bir yaşam sürebildikleri için sayıca arttılar."[46] Çift dil dönemi bittikten sonra, Germen ve Slav dilleri konuşan toplumların ortasında yaşadıkları halde, kendi Fin kökenli dillerini korumayı başardılar. Oysa komşuları olan Tuna Bulgarları kendi dilleri olan Türk dilini tümüyle yitirmişlerdir ve bugün bir Slav lehçesi konuşmaktadırlar.

Bununla birlikte, Kabar etkisi Macaristan'da kendini hissettirmeyi sürdürdü. Hazar-Macar ilişkisine gelince, aralarına Karpat Dağları girdikten sonra bile, bu ilişkinin tümüyle sona erdiği söylenemez. Vasilliev'e göre[47] X. yüzyılda Macar Dükü Taksony, bilinmeyen sayıda bir grup Hazar'ı kendi topraklarında yaşamaya çağırmıştı. Bu göçmenler arasında çok sayıda Hazar Yahudisinin de bulunması pek olağandır. Gerek Kabarların, gerek daha sonra gelen bu göçmenlerin, yanlarında büyük ün yapmış bazı mahir ustaları getirmiş oldukları düşünülebilir.

45 Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, s. 122.

46 *A.g.e.*, s. 123.

47 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton,1954, s. 262.

Bu ustalar, Macarlara kendi sanatlarını öğretmiş olabilir (Bkz. 1. Bölüm, I. Kısım/13).

Yeni yurtlarına yerleşebilmek için Macarların daha önce burada yaşayanları yerlerinden çıkarmaları gerekiyordu. Orada daha önce oturanlar ise, Moravyalılar ile Tuna Bulgarlarıydı. Onlar yaşadıkları bölgeyi terk ederek bugün yaşadıkları yerlere göçtüler. Öteki Slav komşuları, yani Sırplar ve Hırvatlar zaten az çok yerlerindeydi. Yani ta uzaktan başlayıp buraya kadar etki yapan zincirleme tepkime gibi, Ural Dağları'ndan gelen Oğuzların Peçenekleri kovalaması, Peçeneklerin Macarları kovalaması, Macarların Bulgarları ve Moravyalıları yerlerinden etmesiyle modern çağın Orta Avrupa haritası da yavaş yavaş biçimlenmeye başlamış oldu. O güne kadar durmadan renk değiştiren görünüm artık durulma yoluna girmekteydi.

10

Şimdi Rusların güç kazanması hikâyesine bıraktığımız yerden devam edebiliriz. Bıraktığımız yer, Kiev'in MS 862 yılı dolaylarında Rurik'in adamları tarafından kansız bir şekilde ele geçirilişiydi. Aynı tarih, Macarların da Peçenekler tarafından batıya doğru sürüldüğü döneme rastlamaktadır. Bu durum, Hazarların batı kanadını bir savunma kalkanından yoksun bırakmaktadır. Rusların Kiev'i nasıl böyle kolayca alabildiğinin bir açıklaması da burada gizli olabilir.

Ama Hazar askeri gücünün zayıflaması, Bizanslıları da tehlikeyle karşı karşıya getirmiş oluyordu. Kiev'e yerleşme tarihine yakın zamanlarda Rus gemileri Dinyeper'den aşağı inmiş, Karadeniz'i geçmiş, Konstantinopolis'e saldırmıştı. Bury bu olayı çok renkli bir biçimde anlatmaktadır:

MS 860 yılının Haziran ayında imparator (III. Mihail) bütün kuvvetleriyle Sarazenlerin üstüne yürüyordu. Kendisini çok

şaşırtan haber kulağına ulaştığı zaman Konstantinopolis'ten epey uzaklaşmış bulunmaktaydı. Gelen haberde imparatorun derhal ve son hızla Konstantinopolis'e dönmesi gerektiği belirtiliyor, Rus'un iki yüz kadar gemiyle Euxine'i [Karadeniz] geçip Boğaziçi'ne girdiği, Boğaz kıyılarındaki manastır ve köyleri yağmalayıp, Adalar'a çıktığı anlatılıyordu. Kent halkı apansız karşılarına çıkan bu tehlike karşısında paniğe kapılmıştı. Genellikle kent yakınlarında bulunan askerler [Tagmata] o sıra imparatorla birlikte çok uzaklardaydı, donanma da limanda değildi. Çevre köyleri talan edip bitiren barbarlar, şimdi de kente saldırmaya hazırlanıyorlardı. Bu kriz sırasında... Bilge Patrik Photius duruma bir çare düşündü, kentlilerin, moralini yükseltme görevini üstlendi. Dünya kentlerinin kraliçesi olan bu imparatorluk başkentinin, böyle barbar bir topluluğun elinde oyuncak olamayacağını söyledi. Patrik, daha önce de çeşitli olaylarda başvurulmuş olan kilise büyüsüne yöneldiğinde, kentlilerin avunmaktan ziyade etkilendiğini söylemek yerinde olur. Meryem Ana'nın değerli elbisesi ortaya çıkarıldı ve kentin surları önünde dolaştırıldı. Elbisenin deniz sularına batırılmış olduğu, hemen bir fırtına çıkaracağı söyleniyordu. Fırtına falan çıkmadı ama az sonra Ruslar kendiliğinden çekilmeye başladılar. Kent halkı arasında bu kurtuluşu kutsal bakirenin gücüne yormayanlar herhalde oldukça azınlıktaydı.[48]

Burada, işe biraz tat kazandırmak için İmparatorluk başkentini mahvolmaktan kurtaran Patrik Photius'un Aziz Kiril'i Hıristiyanlaştırma seferine gönderen "Hazar Yüzlü"den başkası olmadığını eklemek yerinde olur. Rusların çekilmesine gelince, bunun nedeni o sıra çarçabuk geri dönen Yunan ordu ve donanması olsa gerek. Ama yine de, o ızdırap verici bekleyiş günlerinde kent halkına güvenini kazandıranın Hazar Yüzlü olduğu bir gerçektir.

Toynbee de bu olay üzerine bir iki ilginç söz söylemiştir. Ona göre, "Belki de 860 yılında Ruslar, Konstantinopolis'i

48 Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 419f.

almaya hiç olmadıkları kadar yakındı."[49] Ayrıca Toynbee, birçok Rus tarihçisinin öne sürdüğü görüşe katılarak, Dinyeper ve Karadeniz yoluyla gelen bu kuzey saldırısının, Akdeniz ve Çanakkale yoluyla gelmekte olan bir Batı Viking saldırısıyla aynı zamana denk düşürülmeye çalışıldığını savunmaktadır:

> Vasiliev, Paszkievcz ve Vernadsky'ye göre, Marmara Denizi'ne iki yandan giren bu filolar, yalnızca aynı zamana rastlamakla kalmayıp birbirleriyle ilişkilidir de. Bu uzmanlar, söz konusu büyük stratejik planı yaratan beynin kimin beyni olduğu konusunda da tahmin yürütmektedir. Onlara göre, Novgorod'lu Rurik ile Jutland'lı Rurik aynı insandır.[50]

Bu durum, Hazarların ne tür bir düşmanla boy ölçüşmek zorunda kaldığı konusunda bize daha iyi bir açıklama verebiliyor. Zaten Bizanslılar da bunu anlamakta gecikmemiş, ara sıra, başka çare kalmayınca savaşarak, geri kalan zamanlarda ödün verip dindar bir umutla Rusların bir gün Hıristiyan olmalarını bekleyerek ikili politika gütmeye başlamışlardı. Hazarlara gelince, Bizans'ın gözünde onlar hâlâ önemli dost sayılıyorlardı, ama çıkacak ilk uygun (ya da uygunsuz) fırsatta gözden çıkarılacaklardı.

11

Bundan sonra gelen iki yüzyıl boyunca Bizans-Rus ilişkileri silahlı çatışmalar ve dostluk antlaşmaları arasında dalgalandı durdu. Konstantinopolis'in 860 yılında kuşatılması sonrasında 907, 941, 944, 969, 971 yıllarında savaşlar patladı, barış antlaşmaları da sırasıyla 838, 839, 861, 911, 945, 957 ve 971 yıllarında yapıldı. Bu yarı gizli

49 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 448.
50 *A.g.e.*, s. 447.

antlaşmalarda ne yazdığı konusunda bildiklerimiz pek azdır, ama bu kadarı bile oynananın pek karışık bir oyun olduğunu anlamaya yetmektedir. Konstantinopolis'e yapılan saldırıdan birkaç yıl sonra, Rus'un elçiler göndererek vaftiz isteğini imparatora bildirdiği, yine Patrik Photius tarafından anlatmaktadır. Bury'nin yorumuna göre: "Rus yerleşim yerlerinden kaçının ya da hangilerinin bu elçilik heyeti tarafından temsil edildiğini bilme olanağımız yoktur. Amaçları herhalde geçmiş saldırının izlerini silmek, belki de kentte kalan esirleri geri almaktı. Gerçi birtakım Rusların Hıristiyan olmayı kabul ettiği kesindir, ama bu düşünüş pek verimli topraklar üstünde tohumlanmamış olmalı, çünkü bundan sonra yüzyıl boyunca bir daha Rusların Hıristiyanlığıyla ilgili tek sözcük işitmiyoruz. Oysa 860-866 yılları arasında imzalanan antlaşmalar muhtemelen daha farklı sonuçlar doğurdu."[51]

Bu sonuçları saymaya, Bizans donanmasına İskandinav askerler alınması olayını not ederek başlayalım. 902 yılında Bizans donanmasında tam yedi yüz İskandinav denizcisi bulunmaktaydı. Bir başka gelişme, ünlü "Varenj alayı"nın kurulmasıdır. Bu alay, seçilmiş Ruslardan ve başka Kuzeyli paralı askerlerden kurulmuştu. Aralarında İngilizler bile vardı. 945 ve 972 antlaşmalarında Kiev'deki Rus Prensliği, Bizans İmparatoru'na istediği zaman asker verme yükümlülüğünü kabul ediyordu.[52] Konstantinos Porfirogennetos'un zamanında, yani X. yüzyılın ortalarında, Boğaziçi'nde Rus gemileri görmek olağan bir durumdu. Bu gemiler artık kente saldırmak amacıyla değil, mallarını satmak amacıyla geliyorlardı. Ticaret oldukça dikkatli biçimde planlanmıştı ve silahlı çatışmaların başgösterdiği zamanların dışında iyi uygulanıyordu. Rus tarihçilerine göre 907 ve 911 tarihli antlaşmalarda

51 Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 422.
52 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 448.

Rus konukların Konstantinopolis kentine yalnızca bir tek kapıdan ve en çok ellişer kişilik topluluklar halinde girebilecekleri, başlarında da subayların bulunacağı kararlaştırılmıştı. Kentte bulundukları süre içinde onlara istedikleri kadar tahıl verilecek, bundan başka, altı aylık gereksinimlerini karşılayacak malzemeler de aydan aya teslim edilecekti. Bu malzemeler arasında ekmek, şarap, et, balık, meyve olacak, gerekirse banyolardan yararlanabileceklerdi. Bütün alışverişlerin usulüne uygun ve düzenli biçimde yapılmasını sağlamak amacıyla, karaborsa mal satanlar bir elleri kesilerek cezalandırılacaktı. Bu arada Hıristiyanlaştırma çabaları da ihmal edilmiyordu, çünkü gün be gün güçlenen Ruslarla barış içinde yaşamanın tek yolu, onları er ya da geç kendi dinlerinin nüfuzu altına almaktı.

Yine de işler kolay yürümüyordu. Rus yıllıklarına göre Kiev Prensi Oleg, 911 antlaşmasını imzaladığı zaman, "[Bizans'ı birlikte yöneten] İmparator Leon ile İmparator Alexander antlaşmaya sadık kalacaklarına yemin edip haçı öpmüş, sonra Oleg'in de aynı biçimde yemin etmesini istemişlerdi. Rusların kendi dinine göre Oleg silahı üstüne yemin etmiş, inandığı tanrı olan Perun'un ve sığır tanrısı olan Volos'un adını söylemiş, antlaşmayı böyle onaylamıştı."[53]

Yarım yüzyıl, birkaç savaş ve antlaşma sonrasında Kutsal Kilise'nin zaferi de gözle görülecek derecede yaklaşmıştı. 957 yılında Kiev Prensesi Olga (Prens İgor'un dul eşi) Konstantinopolis'e yaptığı resmi ziyaret sırasında vaftiz edilmişti. (Yola çıkarken vaftiz edilmiş olduğu ortaya atılmışsa da, bu konu biraz tartışmalıdır.)

Olga'nın onuruna verilen şölenler, düzenlenen şenlikler *De Caerimoniis'de* enine boyuna anlatılır, ancak konuk kadının, taht odasında sergilenen kocaman mekanik

53 *İlk Rus Yıllıkları*, s. 65.

oyuncaklara, örneğin korkunç gürültüler çıkaran içi saman dolu aslanlara nasıl tepki gösterdiğini bilmiyoruz. (Bizans'ın bir başka seçkin konuğu olan Patrik Liutprand, ziyareti sırasında soğukkanlılığını korumayı başardığını, çünkü daha önceden taht odasında kendisini ne gibi sürprizlerin beklediği konusunda uyarıldığını söylemiştir.) Bu tür konuklar, Bizans'ın protokol görevlisi (bu görevli Konstantinos'tan başkası değildir) için oldukça büyük dert olsa gerek, çünkü Olga, bir kadın hükümdar olmakla kalmayıp, maiyeti de kadınlardan oluşuyordu. Bu yüzden erkek diplomatlar ve danışmanlar seksen iki kişilik bir topluluk halinde "Rus delegasyonunun arkasında yürümek zorunda kalıyorlardı."[54-55]

Şölenden hemen önce, Bizans-Rus ilişkilerinin ne derece nazik durumda olduğunu ortaya koyan küçük bir hadise yaşandı. Bizans sarayının kadınları salona girdiklerinde hemen imparator ailesinin önünde yere kapanıp onları selamlayarak protokol gereğini yerine getirirler. Fakat Olga ayakta kalır, "başını çok az, ama fark edilebilecek kadar eğerek selam verir. Onun bu davranışına karşılık ağzının payı verilir ve Olga tıpkı Müslüman resmi konuklara yapıldığı gibi ayrı bir masaya oturtulur."[56]

Rus yıllıkları bu resmi ziyareti çok daha farklı, çok daha ince işlenmiş bir biçimde anlatırlar. Epey hassas bir konu olan vaftiz konusu açıldığında Olga, Konstantinos'a eğer kendisini vaftiz etmek istiyorsa, bu işi bizzat yapması gerektiğini söyler. Aksi takdirde vaftiz olmayı kabul etmeyeceğini belirtir. İmparator razı olur ve Patrik'ten Olga'ya dinin gereklerini öğretmesini ister.

---

54 Dokuzu Olga'nın akrabası, yirmisi diplomat, kırk üçü ticari danış man, biri papaz, ikisi çevirmen, altısı diplomatların hizmetkârları, biri de Olga'nın özel çevirmeniydi.

55 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 504.

56 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973,

Patrik, konuğa duaları, oruçları, sadaka vermeyi, bekaretin kutsallığını uzun uzun anlatır, Olga da başını öne eğip bütün bunları kabul eder...

Vaftizden sonra imparator, Olga'yı yanına çağırtıp ona karısı olmasını istediğini söyler. Ama Olga buna şöyle karşılık verir: "Beni kendiniz vaftiz ettikten, kızım diye çağırdıktan sonra, benimle nasıl evlenebilirsiniz? Hıristiyanlar arasında böyle bir şey yasak ve günahtır. Bunu sizin de bilmeniz gerekir." O zaman imparatorun ona "Olga, sen benden daha baskın çıktın," dediği rivayet edilir.[57]

Olga Kiev'e dönünce Konstantinos ona bir mesaj gönderir: "Ben sana armağanlar verdiğim zaman, sen de bana yurdundan balmumu, esir, kürk göndereceğini, askeri yardım yollayacağını söylemiş, söz vermiştin," der. Olga elçilere cevap olarak, "Eğer imparator da Poçayna'da benim Boğaziçi'nde kaldığım kadar uzun süre kalırsa, o zaman istediğini yaparım," diyerek elçileri geri yollar.[58]

Bu Olga-Helga herhalde yaman bir İskandinav amazonu idi. Daha önce de belirtildiği gibi, kendisi Prens İgor'un dul eşidir. İgor'un da, Rurik'in oğlu olduğu söylenmektedir. Rus tarihleri İgor'u açgözlü, budala, zalim bir yönetici olarak tanımlar. 941 yılında Bizans'a büyük bir donanmayla saldırmış, "Esir aldığı insanların kimini kesmiş, kimini hedef gibi asıp üstüne ok atmış, kiminin elini ayağını bağladıktan sonra kafasına demir çiviler çakmış, kutsal kiliselerin birçoğunu da ateşe vermiştir."[59] Sonunda Bizans donanmasının attığı Rum ateşi sayesinde uzaklaştırılabilmiştir. "Gemilerine düşen yanar topları görünce, Ruslar kendilerini şaşkınlık içinde denize atmış, kurtulanlar yurtlarına dönüp orada Bizanslıların yıldırımları silah olarak kullandığını, bu yüzden Ruslа-

57 *İlk Rus Yıllıkları*, s. 82.
58 *İlk Rus Yıllıkları*, s. 83.
59 *A.g.e.*, s. 72.

rın orayı asla alamayacağını anlatmışlardır."[60] Bu olayı, dört yıl sonra yeni bir antlaşma izler. Denizci bir ulus olan Ruslar, Rum ateşini görünce, Bizans'a saldıran öteki uluslardan daha fazla etkilenmişlerdir. Bu "göklerden gelen yıldırım" Doğu kilisesinin büyük reklam aracı olarak kullanılmıştır. Ama bununla birlikte, o tarihte Ruslar din değiştirmeye henüz hazır değildir.

945 yılında İgor, aşırı yüksek bir haraca bağladığı Slav ulusu Derevliyanlar tarafından öldürülünce, Olga dul kalmış ve Kiev tahtına oturmuştur. Yönetimine önce Derevliyanlardan öç alarak başlamış, kendisine gönderilen barış elçilerini diri diri yaktırmış, bundan sonra gelen soylular heyetini hamama kapatıp diri diri yaktırmış, daha sonra bir katliama girişmiş, en sonunda da Derevliyanların başkentini yakıp yıkarak yerle bir etmiştir. Olga'nın kana susamışlığı gerçekten de vaftizine kadar dinmek bilmemiştir. Yıllıklar o günden sonra bu kadının değiştiğini, Hıristiyan Rusya'nın öncüsü haline geldiğini anlatmaktadır. "Güneş doğmadan önce şafağın sökmesi gibi, Hırıstiyan Rusya'nın öncüsü. Geceleri mehtap gibi parlıyor, inançsızlar arasında balçıktaki bir inci gibi ışık saçıyordu." Çok sonra, Ortodoks kilisesinin ilk Rus azizesi ilan edilmiştir.

12

Olga'nın vaftizi ve Konstantinos'un sarayına yaptığı resmi ziyaretle ilgili koparılan bütün patırtı bir yana, Bizans kilisesiyle Ruslar arasındaki fırtınalar bu olayla son bulmamıştır. Olga'nın oğlu Svyatoslav yeniden putperestliğe dönmüş, annesinin sözlerini hiç dinlememiştir. Derhal

60 Toynbee, bir an bile duraksamadan Bizanslıların bu ünlü silahına "napalm" adını yakıştırır. Ateş topları, bilinmeyen bir kimyasal birleşimdir. Belki de damıtılmış gaz yağı olan madde suya değer değmez ateşlenmekte, suyla asla söndürülememektedir.

büyük bir ordu toplamış, "leopar gibi çevik adımlarla" peş peşe seferlere çıkmış[61] bu arada bir kez Hazarlarla, bir kez de Bizanslılarla savaşmıştır. Ancak 988 yılında Svyatoslav'ın oğlu Aziz Vladimir'in zamanında, Ruslar Ortadoks mezhebini kesin olarak kabul etmişlerdir. Bu tarih Macarların, Polonyalıların, İskandinavlar ile İzlandalıların da Katolik dinini kabul ettiği yıllara rastlamaktadır. Dünyayı parçalara ayıran farklı dini yapılar yavaş yavaş biçimlenmeye başlamıştır. Bu sırada Yahudi Hazarlar, yanlış yüzyılda yaşıyormuş gibi bir görünüme bürünmüşlerdir. Konstantinopolis ile Kiev arasındaki güçlenen yakınlaşma, inişli çıkışlı olmasına rağmen, İtil'in önemini azaltmaya başlamıştır. Rus-Bizans ticaret yolları üzerinde, gelip geçen her mala yüzde on vergi uygulayan Hazarların varlığı, hem Bizans hazinesine, hem Rus tüccar-savaşçılara ağır gelmeye başlamıştır.

Bizans'ın bu eski müttefiklerine karşı tavrının ne kadar değiştiğini ortaya koyan bir olay da Khersones'in Ruslara teslim olmasıdır. Yüzyıllardan beri Bizanslılarla Hazarlar, bu önemli Kırım limanının kimin elinde kalması gerektiği konusunda bir türlü anlaşamıyor, bu yüzden ara sıra ciddi biçimde çatışıyorlardı. Oysa 987 yılında Vladimir bu kenti işgal ettiğinde, Bizanslılar itiraz bile etmediler. Çünkü Bury'nin de ifade ettiği gibi, "Artık büyük bir güç haline gelmeye başlayan Rus devletiyle sürekli bir barış ve dostluk sağlayabilmek için bu fedakârlık fazla büyük bir kayıp sayılmazdı."[62]

Evet, belki Khersones'in gözden çıkarılması yerinde bir davranıştı, ama Hazar dostluğunun feda edilmesi, uzun vadede isabetsiz bir karar oldu.

61 *İlk Rus Yıllıkları*, s. 84.

62 Bury, J. B., *A History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 418.

IV YIKILIŞ

1

IX ve X. yüzyıllardaki Rus-Bizans ilişkilerini tartışırken iki kaynaktan bol bol bilgi verme olanağına sahip bulunmaktaydım. Bunlardan biri Konstantinos'un *De Administrando'su*, ikincisi de İlk Rus Yıllıkları'dır (Ana Rus Vakayinamesi). Ama konu aynı dönemdeki Rus-Hazar ilişkilerine gelince ne yazık ki elde böyle kaynaklar bulunmamaktadır. İtil arşivlerinin, eğer gerçekten vardıysa, artık yerlerinde yeller esmektedir. Hazar İmparatorluğu'nun son yüzyıllık tarihi için yine Arap tarihçi ve coğrafyacılarının kopuk, dolaylı ipuçlarına başvurmak zorunda kalmaktayız.

Söz konusu dönem, 862 civarında Rusların Kiev'i ele geçirmesinden 965 civarında İtil'in Svyatoslav tarafından yıkılmasına kadar olan süredir. Kiev'in yitirilmesinden sonra Macarların bugünkü Macaristan topraklarına doğru çekilmesiyle, Hazar İmparatorluğu'nun batı yörelerindeki (Kırım'ın bazı bölgeleri dışında) denetimin kağanın elinden çıkmış olduğunu biliyoruz. Böylece Kiev Prensi de bundan böyle rahatlıkla Dinyeper kıyılarındaki Slav kabilelerine "Hazarlara beş kuruş bile vermeyin!" diye feryat etme olanağına kavuşmuş bulunuyordu.[1]

Hazarlar belki de batı bölgelerindeki egemenliklerini yitirmeye razıydılar. Öte yandan, doğu sınırlarında da gittikçe artan bir Rus baskısı vardı. Volga yoluyla Hazar Denizi'ne inen Ruslar, doğu sınırlarına ulaşmıştı. Hazar Denizi'nin güney kıyılarında bulunan Azerbaycan, Gilan,

1 *İlk Rus Yıllıkları*, s. 84.

Şirvan, Taberistan, Gürcistan gibi topraklar Viking filoları için gerek yağma, gerek Müslüman halifeyle ticaret yapma açısından epeyce çekici hedeflerdi. Ama Hazar Denizi'ne inebilmek için geçmek zorunda oldukları İtil Yolu ve Volga Deltası Hazar denetimindeydi; Kiev'in Hazarlar elinde olduğu sıralarda, Karadeniz çıkışını onların denetlemesi gibi. Üstelik bu "denetim" sözcüğünün anlamı da, her geminin geçişi için Rusların izin almak zorunda kalması ve yüzde on vergiyi ödemesi demekti ki, bu durum hem onurlarına hem de keselerine ağır gelen bir darbe sayılmaya başlamıştı.

Bu dönemde tehlikeli "idare-i maslahat" politikası güdüldü. Ruslar gümrüğü ödeyerek Hazar Denizi'ne çıktılar ve o kıyılarda yaşayanlarla ticaret yaptılar. Ama bu ticaret, daha önce de gördüğümüz gibi kolaylıkla bir yağma haline gelebiliyordu. 864-884 yılları arasında[2] bir ara Rus filolarından biri Taberistan'daki Abaskun'a saldırdı ve yenildi. 910 yılında oraya geri dönerek kenti yakıp yıktılar, çevreyi yağmaladılar, birçok Müslümanı da esir ederek sattılar. Bu durum Hazarları pek utandırmış olmalı, çünkü o sırada halifeyle dostça ilişkilerini sürdürmekteydiler. Öte yandan, ordularında paralı Müslüman askerlerinin varlığını da biliyoruz. Üç yıl sonra, yani 913 yılında işler kızıştı ve silahlı çatışmaya dönüştü ve tam bir kıyımla sonuçlandı.

III. Kısım/3'te sözü edilen bu büyük olay bize Mesûdî tarafından ayrıntılı bir biçimde tarif edilmektedir. Rus yıllıkları ise bu konuyu sessizce geçer. Mesûdî'ye göre, Hicri 300 yılında (MS 912-913) her birinde 100 kişi bulunan 500 Rus gemisi Hazar topraklarına yaklaşmaktaydı:

> Rus gemileri Hazarların boğaza koyduğu nöbetçilerin önüne gelince... Hazar kağanına mektup gönderdiler ve nehirden geçip

2 Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 238.

Hazarların denizine girmek için ondan izin istediler... Buna karşılık kıyılarda yaşayanlardan elde edecekleri kazancın yarısını ona vereceklerini belirttiler. Kağan izin verince, nehre girerek İtil'den geçtiler ve nehrin Hazar Denizi'yle birleştiği yere geldiler. Burada körfez çok genişliyor, derinleşiyordu. Rus gemileri yayıldı. Gilan'a, Gürcistan'a, Taberistan'a, Abaskun'a ve Bakü'ye ayrı ayrı gruplar halinde saldırdı... Ruslar çok kan döktüler, kadınları ve çocukları öldürdüler, malları yağmaladılar ve her şeyi yaktılar...[3]

Bu olaylar sırasında Rusların kıyıya üç gün uzaklıkta olan Erdebil kentini bile yağmalamış olmaları ilginçtir. Bölge halkı ilk şaşkınlığın etkisinden kurtulunca silaha sarılmış, Ruslar da hemen klasik stratejilerini uygulayarak oradan uzaklaşmış, Bakü dolaylarındaki adalara çekilmişlerdir. Yerliler küçük teknelerle onları tedirgin etmeye çalışır.

Rus, bu kez onlara saldırdı, binlerce Müslüman öldürüldü ya da boğuldu. Rus bu denizde aylarca kaldı... Yeterli ganimeti topladıktan sonra ya da bu işten bıktıklarında Hazar Nehri'nin ağzına doğru yola çıktılar, Hazar kağanına haber göndererek, daha önce varılmış anlaşmaya göre elde ettiklerinin yarısını ona yolladılar... Arsiyalılar [Hazar ordusundaki Müslüman paralı askerler] ve Hazarya'da yaşayan öteki Müslümanlar Rus'un yaptıklarını öğrenince, Hazar kağanına, "Bırak bunların ağzının payını biz verelim," diye yakardılar. "Onlar Müslümanların, din kardeşlerimizin topraklarını yağmaladılar, kan döküp kadın ve çocukları esir ettiler, " dediler. Kağan onların bu isteğine karşı duramadı. Ruslara haber gönderip, Müslümanların onlarla savaşmakta kararlı olduklarını bildirdi.

Hazar Müslümanları toplanıp Ruslara aramaya koyuldu. O sıra Ruslar, nehrin aşağı bölgelerine doğru inmekteydi [Kara yoluyla İtil'den Volga ağzına doğru]. İki ordu birbirini görünce Ruslar gemilerden inip savaş düzenine geçtiler, Müslümanlarla dövüşmeye hazırlandılar. Müslümanların arasında İtil'de ya-

3 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 210.

şayan bazı Hıristiyanlar da vardı. Bu yüzden sayıları 15.000'i buluyordu. Atları ve malzemeleri de vardı. Savaş üç gün sürdü. Tanrı Müslümanlara yardım etti. Ruslar kılıçtan geçirildi. Kimi öldü, kimi de boğuldu. Hazar Nehri kıyılarında 30.000 kadar Rus cesedi vardı...[4]

Beş bin Rus kurtulmuştu, ama bunlar da, Burtalar ve Bulgarlar tarafından öldürüldüler.

Rusların 912-913 yıllarında Hazar Denizi'ne yaptığı saldırıyı Mesûdî bize işte böyle anlatmaktadır. Tabii bu anlatım taraflıdır. Hazar kağanı bu hikâyede ikiyüzlü bir kalleş gibi görünmektedir. Önce Rus yağmacılarının işbirlikçisi olmakta, sonra Ruslara yapılacak bir saldırıya izin vermekte ve aynı zamanda emri altındaki Müslümanların kuracağı tuzağa karşı Rusları uyarmaktadır. Mesûdî bize Bulgarların bile Müslüman olduğunu söylemektedir. Oysa Bulgarları on yıl sonra ziyaret eden İbn Fadlân'dan bu halkın henüz din değiştirmekten uzak olduğunu öğreniyoruz. Ama ne kadar dini yandaşlık etkisinde olursa olsun, Mesûdî Hazar yöneticilerinin karşı karşıya kaldığı ikilem ya da ikilemlerle ilgili bir görüş verebilmektedir. Hazarlar, Hazar Denizi kıyılarında yaşayan insanların uğradıkları zararlara fazla üzülmemiş olabilirler. Ne de olsa, yaşadıkları çağ duygusal bir çağ değildir. Ama ya Rus, Kiev'i ve Dinyeper'i ele geçirdikten sonra Volga'da da ayak basacak sağlam bir yer bulursa? Ayrıca, Hazar kıyılarına yapılacak ikinci bir saldırı halifeyi de öfkelendirebilirdi. Halife belki öfkesini kendinden çok uzaktaki Ruslara değil, yanı başında olan masum, yani neredeyse masum Hazarlara yöneltecekti.

Halifeyle ilişkiler barış içindeydi ama yine de hassas ilişkilerdi. Bunu, İbn Fadlân'ın anlattıklarından da anlıyoruz. Mesûdî'nin söz ettiği Rus baskını 912-913'te

4 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 211-12.

gerçekleşmiştir. İbn Fadlân'ın Bulgarları ziyareti ise 921-922 tarihine rastlamaktadır. O, bu olayı şöyle anlatır:[5]

Bu kentin (İtil) Müslümanlarının cuma günleri dua ettikleri büyük bir camileri var. Eskiden bu caminin yüksek bir minaresi ve birkaç müezzini bulunuyormuş. Hicri 310 yılında (MS 922) Hazar kağanına, Dar al-Babunuj'daki [Müslüman topraklarında, yeri tam bilinemeyen bir kent] bir sinagogu Müslümanların yıktığı söylenince o da minarenin yıkılması ve müezzinlerin öldürülmesi için emir vermiş. Ve demiş ki, "Eğer İslam topraklarında bir tek sinagogu bile ayakta bırakmayacaklarından korkmasam, camiyi de yıktırırdım."

Bu olay, stratejik bir uzak görüşlülüğün varlığını, misillemelerin durumu daha da kötüye götürmesinden çekinildiğini gösteren iyi bir örnektir. Ayrıca bu olay, Hazar yöneticilerinin dünyanın başka yörelerinde yaşayan Yahudilerin kaderi konusunda da sorumluluk duyduklarını göstermektedir.

2

Mesûdî, 912-913 Rus baskınının hikâyesine şu sözlerle son vermektedir: "O yıldan sonra Rus bir daha bu yörelerde buna benzer bir eyleme girişmemiştir." Ne rastlantıdır ki, Mesûdî'nin bu satırları yazdığı 943 yılı, Rusların daha büyük bir donanmayla Hazar Denizi'ne ikinci kez geldiği yıl olmuştur. Ancak, Mesûdî bunun böyle olacağını bilemezdi. 913 faciasından sonra otuz yıl boyunca Ruslar bu bölgeye sokulmamışlardı. Anlaşılan artık kendilerini bir deneme daha yapabilecek kadar güçlü görüyorlardı. İgor'un Bizans'a yaptığı saldırıyla bu girişimin, arada bir iki yıl fark olsa bile, aşağı yukarı aynı zamana rastlaması ilginçtir.

5 Alıntılayan Zeki Velidi: Zeki Validi Togan, A., "İbn Fadlan's Reisebericht," *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Band 24, Nr. 3,* Leipzig,1939.

Bu ikinci saldırı sırasında Ruslar, Hazar Denizi'nde bir üs kazanmayı başardılar. Bardha kentini alıp bir yıl boyunca ellerinde tuttular. Sonunda Ruslar arasında salgın hastalık çıktı, Azerbaycanlılar da geri kalanları kaçırmayı başardılar. Arap kaynakları, yağmada Hazarların pay aldığından ya da savaşta katkıları olduğundan söz etmez. Ama Jozef yıllar sonra Hasday'a yazdığı mektupta şöyle der: "Nehrin ağzını tutuyor, gemileriyle Arap topraklarını yağma etmeye gelen Rus'u aşağıya bırakmıyorum... Onlarla zorlu savaşlar yapıyorum."[6]

Bu olayda Hazar ordusu savaşa katıldı mı katılmadı mı bilemeyiz, ama birkaç yıl sonra Ruslara artık Hazar Denizi'ne inme izni vermemeyi kararlaştırdıklarını, 943'ten itibaren de Rusların Hazar Denizi'nde olay çıkardığını bir daha duymadığımızı belirtmek yerinde olur.

Bu ani karar, belki de Hazarların içinde yaşayan Müslümanların etkisiyle alınmıştı ve Hazarları Ruslarla zorlu savaşlara sürükleyen nedenlerden biri olmuştu. Ama bu konuya değinen tek kaynak Jozef'in yazdığı mektuptur. Bu çatışmalar zorlu savaştan çok, küçük çatışmalar niteliğinde de olabilir. İçlerinden yalnız 965 olayı Rus tarihlerine geçmiştir. Bu da, Hazar İmparatorluğu'nun parçalanmasına yol açan olaydır.

3

Bu savaşta Rusların önderi, İgor ile Olga'nın oğlu olan Kiev prensi Svyatoslav'dı. Daha önce Svyatoslav'ın "adımını leopar gibi hafif" attığını görmüş, "birçok savaş yaptığı-

6 Aynı mektubun uzun versiyonunda (Bkz. III. Ek), kopya eden kişi tarafından eklenmiş başka bir cümle vardır: "Onlara bir saat izin verseydim, Bağdat'a kadar Arapların bütün ülkesini yakıp yıkarlardı..." Ruslar Hazar'da bir saat değil, bir yıl kaldıklarından, bu oldukça boş bir övünme gibi görünüyor. Gerçi bunun geçmişe değil, geleceğe gönderme yaptığını kabul edersek, bunun pek de "boş" olduğu söylenemez.

nı" okumuştuk. Gerçekte, tüm yaşamı savaşlarla geçmişti denilebilir. Annesinin sürekli üstelemesine rağmen vaftiz olmayı kabul etmemiş, çünkü bunun "kendisini adamlarının gözünde gülünç düşüreceğine" inanmıştı. İlk Rus Yıllıkları bize onunla ilgili başka şeyler de söylemektedir. Örneğin "sefere çıktığında yanına ne araba ne de eşya alır. Yiyeceği eti asla haşlamaz. Av ya da sığır etinden ince dilimler keser, kömür ateşi üzerinde kızarttıktan sonra yer. Çadırı da yoktur. Atın eyerini altına serip öylece uyur. Yanındaki adamlar da öyle yaparlar."[7] Düşmana saldırılarını baskın biçiminde yapmaktan hoşlanmaz, önceden haber gönderip "Üstünüze geliyorum," diye onları uyardıktan sonra saldırır.

Hazarlarla olan savaşa yıllıklarda pek kısa yer ayrılmıştır:

> Svyatoslav, Oka'ya ve Volga'ya gitti. Viyatiçlerle (bugünkü Moskova'nın güneyinde yaşayan bir Slav kabilesi) karşılaşınca, onlara "Kime vergi veriyorsunuz?" diye sordu. Hazarlara her saban payı için bir gümüş verdiklerini söylediler. Hazarlar bu olup bitenleri duyunca, başlarında prensleri olan kağanla birlikte Svyatoslav'ı bulmaya çıktılar. Ordular karşı karşıya geldi. Savaşta Svyatoslav, Hazarları yendi ve onların kenti Biela Viezha'yı aldı.[8]

Biela Viezha, Beyaz Şato anlamına gelmektedir ve Sarkel'in Slavcasıdır. Yani söz konusu kent, Hazarların Don Nehri üzerindeki ünlü kalesidir. Ama burada dikkati çeken bir nokta, Rus tarihlerinde başkent İtil'in yıkılışıyla ilgili tek satırın bile bulunmayışıdır. Bu konuya daha sonra yeniden değineceğiz.

Vakayiname, bundan sonra Svyatoslav'ın Yasianları ve Karugianları (Osetler ve Çerkezler) da ortadan kaldırdığını, Tuna Bulgarlarını yendiğini, ama Bizans'a yenildiğini,

7 *İlk Rus Yıllıkları.*
8 *İlk Rus Yıllıkları*, s. 84.

sonra Kiev'e dönerken yolda bir Peçenek topluluğu tarafından öldürüldüğünü anlatmaktadır. "Başını kestiler, kafatasını fincan yapıp altınla kaplayarak içinden içki içtiler."[9]

Bazı tarihçiler, Svyatoslav'ın zaferini Hazarya'nın sonu olarak değerlendirmektedir. Oysa az sonra göreceğimiz gibi bu görüş doğru olamaz. Sarkel'in 965 yılında yok edilmesi gerçi Hazar İmparatorluğu'nun sonu olmuştur, ama Hazar devletinin sonunu getirmiş değildir. Tıpkı 1918 tarihinin Avusturya İmparatorluğu'nun sonu oluşu, ama Avusturya ulusunun sonu olmayışı gibi. Çok dağınık yaşayan (Moskova civarına kadar yayıldıklarını görmüştük) Slav kabilelerinin denetimi artık Hazarların elinden çıkmış bulunuyordu. Yine de Kafkaslar, Don ve Volga arasındaki esas Hazarya yerli yerindeydi. Hazar Denizi'ne iniş yolu Ruslar için yine kapalıydı. Bu yolu zorladıklarına ilişkin bir kayıt da yoktur. Toynbee'nin üstüne basa basa yinelediği gibi, "Ruslar, Hazar Bozkır İmparatorluğu'nu yıkmayı başardılar, ama gerçek anlamda ele geçirdikleri tek yer Taman Yarımadası'ndaki (Kırım'ın karşısı) Tmutarakan'dı ki bu kazanç pek önemsiz sayılır. Moskovalıların Volga Nehri'ni Rusya adına gerçek anlamda ele geçirmesi ve bu nehrin Hazar Denizi'ne açılan ağzının denetimini kazanmaları ancak XVI. yüzyılın sonlarında olmuştur."[10]

4

Svyatoslav'ın ölümünden sonra oğulları arasında taht kavgası başladı ve sonunda en büyük oğul olan Vladimir hepsini yenip tahta çıkmayı başardı. O da önceleri, babası gibi putperestti, daha sonra büyükannesi Olga gibi günahlarından pişmanlık duyarak vaftiz olmayı kabul etti

9 *İlk Rus Yıllıkları*, s. 90.

10 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 451.

ve yine onun gibi aziz ilan edildi. Yine de Aziz Vladimir'in, gençliğinde Aziz Augustinus gibi düşündüğünü kabul etmek gerekir: "Tanrım beni günahsız yap... Ama hemen değil." Rus vakayinamesi bu konuda hayli sert bir tutum takınıyor:

> Vladimir'in kadınlara karşı şehvet duyguları çok güçlüydü. Vişgorod'da üç yüz, Belgorod'da üç yüz, Berestovo'da da iki yüz metresi vardı. Günahlarının sonu gelmiyor, evli kadınları hile ile baştan çıkarıp genç kızlara düşkünlük gösteriyordu. Çünkü, o da Hazreti Süleyman gibiydi. Hazreti Süleyman'ın da yedi yüz karısı ve üç yüz metresi olduğu söylenir. Akıllıydı, ama sonu kötü oldu. Oysa Vladimir, önceleri kandırılmış olsa da sonradan kurtuluşu buldu. Tanrı büyüktür, gücünün ve aklının sonu yoktur.[11]

Olga'nın 947 yılındaki vaftizi, Rusların genel havasını pek değiştirememiş, hatta kendi oğlunu bile etkileyememişti. Oysa Vladimir'in 989 yılında vaftiz olması, dünya tarihinde kalıcı bir iz bırakacaktı.

Vaftiz öncesinde birtakım diplomatik manevralar ve teolojik tartışmalar yapıldı. Bu tartışmalar, dört dinin temsilcileri arasında yapılan tartışmalardı ve bir bakıma, Hazarların Yahudi dinini kabulünden önce gerçekleşen görüşmelere benziyordu. Rus vakayinamesinde bu olayları anlatan satırlar, akla Kral Bulan'ın beyin takımını getirmektedir, ama sonuç daha farklıdır.

Bu kez yarışmaya üç değil, dört aday katılmaktadır. Çünkü X. yüzyılda Latin kilisesiyle Bizans kilisesinin ayrılığı artık daha da belirginleşmiştir. (Bu ayrım XI. yüzyılda resmileşir.)

Rus vakayinamesi, Vladimir'in din değiştirmesini anlatmadan önce, Volga Bulgarlarına karşı kazandığı zaferden ve bunu izleyen dostluk antlaşmasından söz eder. Bulgarlar, "dostluğumuz taşlar yüzünceye, sonsuzlar bu

11 *İlk Rus Yıllıkları* s. 94.

tıncaya kadar sürsün," derler. Vladimir bundan sonra Kiev'e döner, Bulgarlar da peşinden onu Müslüman yapmak amacıyla bir heyet gönderirler. Bu kişiler ona cennetin güzelliğini, orada nasıl her erkeğe yetmiş güzel kadın verileceğini anlatırlar. Vladimir bu sözleri çok hoşlanarak dinler, ama söz domuz yememeye, şarap içmemeye gelince daha fazlasını dinlemek bile istemez. "İçmek Rusların zevkidir. O zevk olmadan yaşayamayız," der.[12]

Bundan sonra Katolik inancına bağlı Germen bir grup gelir. İnançlarını anlatırken, insanın kuvvetine göre perhiz yapması gereğine geldiklerinde, Vladimir şöyle cevap verir: "Artık gidebilirsiniz... Atalarımız böyle bir ilkeyi hiç kabul etmemiştir."[13]

Üçüncüsü Hazar Yahudilerinin heyetidir. En büyük başarısızlığı bunlar tadar. Vladimir onlara, neden Kudüs'ü kendilerinin yönetmediğini sorar. Onlar da, "Tanrı atalarımıza kızmıştı ve günahlarımıza karşılık bizleri Hıristiyanların arasına serpiştirdi," diye karşılık verirler. O zaman prens, "Siz tanrının eliyle dağıtılmışken, nasıl başkalarına inancınızı öğretmeyi umabiliyorsunuz? Bizim de aynı kadere boyun eğmemizi mi bekliyorsunuz?" der.

Dördüncü ve son heyet, Bizanslılar tarafından gönderilendir. Sözlerine Müslümanları kötüleyerek başlarlar. Onların herkesten fazla lanetlenmiş olduklarını, tanrının ateş yağdırdığı Sodom ve Gomora'nın halkı kadar günahkâr olduklarını söylerler... "Çünkü dışkılarını ıslatıp, ağızlarına suyunu alır, sakallarını onunla sıvazlarlar. Vladimir bunu duyunca yere tükürüp 'Bu çok kötü bir şey!' diye bağırır.[14]

Bizanslı bundan sonra Yahudileri tanrıyı çarmıha germekle suçlar; Katolikleri ise ayinleri değiştirmeye çalışmak gibi çok daha hafif bir suçla lekeler. Bu girişlerden son-

12 *İlk Rus Yıllıkları*, s. 97.
13 *A.g.e.*, s. 97.
14 *İlk Rus Yıllıkları*, s. 98

ra Eski ve Yeni Ahitleri dünyanın yaratılışından başlayıp sonuna kadar anlatır. Ama o sözünün sonuna vardığında Vladimir ancak yarı yarıya ikna olmuş durumdadır. Vaftiz olması için ısrar edilince, "Biraz daha beklemek istiyorum" der. Bundan sonra kendi adamlarından "bilge ve güvenilir on kişiyi seçerek," çeşitli ülkelerdeki inançları incelemek üzere yola çıkarır. Zamanı gelince bu heyet, ona "Bizans ibadetinin öteki ülkelerdeki ibadetten çok daha güzel olduğunu, onları seyrederken kendilerinin dünyada mı yoksa cennete mi bulunduğunu bilmediklerini" söylerler.

Vladimir hâlâ kararsızdır. Rus yıllıkları olayları şöyle aktarır:

"Aradan bir yıl geçtikten sonra, 988 yılında Vladimir ordusunun başına geçip bir Bizans kenti olan Khersones'e doğru ilerler..."[15] (Bu önemli Kırım limanının hakimiyeti konusunda Hazarlarla Bizanslıların yıllardan beri bir türlü anlaşamadığını zaten bilmekteyiz.) Cesur Khersonesliler teslim olmaya yanaşmazlar. Vladimir'in askerleri kentin surlarına doğru dehlizler kazar, ama Khersonesliler de "surun altında bir tünel kazıp çıkan toprağı çalarak kentin içine taşır, oraya yığarlar." O sırada bir hain, Rus kampına okla mesaj gönderir. Bu mesajda şunlar yazılıdır:

"Arkanızda, doğuya doğru kaynaklar göreceksiniz. Oradan borularla su gelir. Kazıp boruları kesin." Vladimir bu haberi alınca gözlerini gökyüzüne kaldırıp, eğer umutları doğru çıkarsa vaftiz olacağını söyler.[16]

Kentin suyunu kesmeyi başarır, bunun üzerine de, Khersones teslim olur. O zaman Vladimir andını unutarak Bizans'ın ortak imparatorları Basileios ve Konstantin'e mesaj gönderir ve onlara, "Ünlü kentinizi ele geçirdim. Bir de bekâr kız kardeşiniz olduğunu duydum. Eğer onu bana eş olarak vermezseniz, sizin kentinize de Khersones'e yaptığımı yaparım," der.

15 *İlk Rus Yıllıkları*, s. 111.
16 *A.g.e.*, s. 112.

İmparatorlar cevap olarak, "Vaftiz olursan kardeşimizi sana eş olarak veririz. O zaman, tanrının krallığı içinde sen de hak sahibi olursun ve din kardeşi oluruz," derler.

Ve olaylar böyle son bulur. Vladimir nihayet vaftiz olmayı kabul eder ve Bizans prensesi Anna ile evlenir. Birkaç yıl sonra Bizans Ortodoks mezhebi yalnızca yöneticilerin değil, tüm Rus halkının resmi dini haline gelir ve 1037'den bu yana Rus Kilisesi Konstantinopolis'teki patrik tarafından yönetilir.

5

Bu olay Bizans diplomasisinin kazandığı beklenmedik ve büyük zaferi simgelemektedir. Vernadsky, "tarih okumayı böylesine ilginç kılan o inanılmaz rastlantılardan biri" demektedir. "Rus prenslerinin Ortodoksluk yerine öteki iki dinden [Yahudilik ya da Müslümanlık] birini seçmesi halinde olayların nasıl gelişeceğini düşünmek çok ilginçtir... Herhalde bu dinlerden birinin seçilmesi Rusya'nın gelecekteki kültürel ve siyasi gelişmesini çok büyük ölçüde etkilerdi. İslamiyetin kabulü Rusya'yı Arap kültürünün, yani Asya-Mısır kültürünün çemberi içine alırdı. Germenlerin önerdiği Katolikliğin kabulü ise, Rusya'yı Latin-Avrupa kültürü içine katardı. Yahudi dini ile Ortodoks Hıristiyanlık arasında bir din seçmekle Ruslar, hem Avrupa'da hem de Asya'da bir kültürel özgürlük kazanmış olacaklardı."[17]

Ama Rusların özgürlük kadar, belki ondan daha çok, yeni müttefiklere gereksinimleri vardı. Doğu Roma İmparatorluğu bütün çürümüşlüğüne rğmen, yine de parçalanmakta olan Hazar İmparatorluğu'na oranla hem güç hem de kültür ve ticaret bakımından daha üstün bir dost du-

17 Vernadsky, G., *Kievan Russia*, Vernadsky ve Karpovich, *A History of Russia*, New Haven, 1948, II. cilt, s. 29, 33.

rumundaydı. Bu kararda Bizans devlet adamlarının diplomatik yeteneklerinin, yüz yılı aşkın bir süre bu konuda direnmelerinin payı da büyüktür. Rus vakayinamesinin bize Vladimir'in vaftiz olmaya nasıl karar verdiğini böyle saf bir biçimde, üstünkörü anlatması karardan önce gerçekleşmiş olacak diplomatik manevralarla ilgili bilgi edinmemizi olanaksız kılmıştır. Herhalde Khersones, bu karar için Bizans'ın ödediği bedellerden biridir. Prenses Anna'nın gelin olarak verilmesi gibi... Ama yine de bu kararın yarattığı sonuçlar arasında en önemlisi, Ruslara karşı geçerli olan Bizans-Hazar ittifakının sona erip, yerini Bizans-Rus ittifakına bırakmasıdır. Bu yeni ittifak, kuşkusuz, Hazarlara karşıdır. Birkaç yıl sonra, 1016'da Bizans-Rus birleşik orduları Hazarya'yı işgal etmiş, kağanı yenmiş ve ülkeyi yönetimleri altına almıştır (Bkz. IV. Kısım/8).

Yine de Hazarlara karşı soğukluğun, daha önce gördüğümüz gibi, Konstantinos Porfirogennetos zamanından beri var olduğunu bilmekteyiz. Bu tarih, Vladimir'in vaftizinden elli yıl öncesine rastlar. Konstantinos'un "Hazarlarla kimler, nasıl savaşabilir?" başlıklı düşüncelerini daha önce (II. Kısım/7) okumuştuk. O satırları aşağıdaki ifadeler izlemektedir:

> Eğer Alania'nın yöneticisi Hazarlarla barış istemez de Roma İmparatoru'nun dostluğunu daha değerli bulursa ve Hazarlar imparatorla dost kalmak istemezlerse, Alanların Hazarlara büyük zararı dokunabilir. Yollarına pusu kurabilir, onları Sarkel'e giderken, "dokuz bölge"ye giderken ya da Khersones'e giderken vurabilirler... Kara Bulgarlar [Volga Bulgarları] da Hazarlarla savaşabilecek durumdadır.[18]

Toynbee yukarıdaki bölümü alıntıladıktan sonra bize şu dokunaklı sözleri söylemektedir:

18 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando*, Washington DC, 1967, Bölüm 10-12.

Eğer Konstantinos Porfirogennetos'un Doğu Roma İmparatorluğu dışişlerini nasıl yönettiğine dair yazdığı bu el kitabı, Hazar kağanının ya da yardımcılarının eline geçseydi, herhalde bundan çok alınırlardı. O günlerde Hazarya'nın dünyanın en barışsever ülkelerinden biri olduğunu, daha önce savaşçı bir kavim olmuşlarsa bile, silahlarını hiçbir zaman Doğu Roma İmparatorluğu'na çevirmediklerini söylerlerdi. Gerçekte de, bu iki büyük devlet hiçbir zaman birbiriyle ciddi biçimde savaşa girmezmiş, tersine Hazarlar sık sık Doğu Roma İmparatorluğu'nun düşmanlarıyla, o imparatorluğun yararına savaşmak zorunda kalmışlardır. Doğu Roma İmparatorluğu, Pers Sasani İmparatoru'nun saldırılarına ve Müslüman Araplara karşı durabilmiş olmasını da Hazarlara borçludur... Arapların bundan sonraki saldırıları da Kafkaslar'da Hazarlar tarafından yenilgiye uğratıldığı için zararsız hale gelmiştir. Bizans ile Hazarların dostluğu, iki hanedan evliliğiyle de simgelenmiştir. O halde, Konstantinos'un komşularını Hazarlara saldırtmaktan ne gibi bir çıkarı olabilir.[19]

Toynbee'nin bu karşılıksız kalmaya mahkûm sorusuna karşılık ancak bir tek şey söylenebilir: O da bu devletin *Realpolitik* uygulama eğilimidir. Çünkü yaşadıkları çağ, duygusal bir çağ değildir. Bizim çağımız da duygusal değildir.

6

Ama her şey bir yana, bu politikanın dar görüşlü bir politika olduğu kanıtlanmıştır.

Bir kez daha Bury'nin satırlarına göz atalım:

İmparatorluğun güttüğü siyasetin ilk ilkesi, Hazarlarla olan barışın sürdürülmesidir. Bunun nedeni, Hazar topraklarının coğrafi konumudur. Hazarlar Dinyeper ile Kafkaslar arasındaki bölgede yaşamaktadır. VII. yüzyılda Herakleios'un Perslere karşı Hazarlardan yardım istemesiyle başlayarak, X. yüzyılda

19 Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, 1973, s. 508.

İtil'in zayıflamasına kadar, imparatorların politikası her zaman bu olmuştur. Kağanın, barbar komşularını denetim altında tutması imparatorun yararınadır.[20]

Bu "denetim," artık Hazar kağanının elinden çıkıp, Rus kağanının, yani Kiev prensinin eline geçmektedir. Ama her nasılsa, bu yeni kurgu iyi işlemez. Hazarlar bozkırlarda yaşayan bir Türk kabilesidir. Dalga dalga kopup gelen Türk ve Arap işgalcileriyle başa çıkabilecek kişilerdir. Bulgarları, Burtaları, Peçenekleri, Oğuzları ve başkalarını boyundurukları altına almayı bilmişlerdir. Ruslar ve onların egemenliğinde bulunan Slav kabileler ise bozkırların göçebe savaşçılarıyla ve onların gerilla taktikleriyle başa çıkabilecek yetenekte değildir.[21] Sürekli, göçebe baskısıyla yaşamak zorunda kalan Rusların kuvvet merkezi zamanla güney steplerinden kuzey ormanlarına doğru kaymış, Galiçya, Novgorod ve Moskova'ya doğru uzaklaşmaya başlamıştır. Bizanslılar başlangıçta bu politikayı tercih ederken İtil'den boşalan yeri Kiev'in dolduracağını varsaymışlardır. Bu durumda ticaret merkezi olarak kalacak olan Doğu Roma İmparatorluğu, yeni bir paravana sahip olacaktır. Oysa Kiev, çok kısa süre içinde, hızla gerilemeye başlamıştır. Bu olay, Rus tarihinde birinci bölümün sonudur. Bunu, büyük bir karışıklık dönemi, bir sürü prensliğin birbiriyle sonu gelmez savaşları izler.

Doğan kuvvet boşluğuna yeni yeni göçebe dalgaları doluşmaya başlar. Daha doğrusu, eskiden tanıdığımız Oğuzların yeni bir kolu çıkagelmiştir. Bu Oğuzlar İbn Fadlân'ın ziyaret etmek zorunda kaldığı göçebe kavimler arasında en çok nefret çekenlerdir. Rus vakayinamesinin "pagan ve tanrısız düşmanlar" diye tarif ettiği yeni gelenlere Ruslar "Polovtsiler" derken, Bizanslılar onları "Kuman," Macarlar

20 Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912, s. 414.

21 Zamanın en ünlü kahramanlık destanında Rusların Oğuzlara karşı yaptığı savaş anlatılmaktadır.

"Kun," Türkler ise "Kıpçak" diye adlandırmaktadır. Bu insanlar, XIII. yüzyıla dek Macaristan'a kadar uzanan toprakları yönetmiş, ancak Moğol istilası sonucu ellerinden kaçırmışlardır.[22] Bizanslılarla da birçok savaş yapmışlardır. Yine Oğuzların başka bir kolu olan Selçuklar (bu ad hanedan sülalesinden gelir), çok büyük bir Bizans ordusunu 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda yenmiş ve İmparator IV. Romanos Diogenes'i esir almışlardır. Bu olaydan sonra Bizanslılar, Türklerin Anadolu'nun denetimini ele geçirmelerine engel olamamışlardır. Bugün Türkiye toprakları olan o yöreler, o sırada Bizans İmparatorluğu'nun anavatanı sayılmaktaydı.

İnsanın aklına, eğer Bizans üç yüz yıllık geleneksel politikasını değiştirmeseydi, yine Müslüman, Türk ve Viking akınlarını önlemekte Hazarlara dayanmayı sürdürseydi, acaba tarih nasıl biçim alırdı diye sormak geliyor. Nasıl bir biçim alırsa alsın, imparatorluğun güttüğü *Realpolitik*'in hiç de gerçekçi bir politika olmadığı açıkça kanıtlanmış bulunuyor.

7

Kumanların yönetiminde geçen iki yüz yıldan sonra sıra Moğol istilasına gelmiş bulunmaktadır. Bu istilayla doğu stepleri bir kez daha karanlıklara gömülmüş ve Hazar tarihinin son bölümleri, başlangıç bölümlerinden daha gölgeli hale gelmiştir.

Hazar devletinin son günlerinden söz eden kaynaklar hemen hemen yalnızca Müslüman kaynaklardır. Ama az sonra göreceğimiz gibi bu kaynaklarda geçen her ad, her tarih, her coğrafî yer tartışmaya ve yoruma açıktır. Gerçeklere susayan tarihçiler bu karanlık kırıntılara aç tazılar gibi saldırmıştır.

22 Kumanların Moğollardan kaçan dikkate diğer bir koluna 1241'de Macaristan tarafından sığınma hakkı verildi. Bu kol, zamanla ülke nüfusuyla kaynaştı. "Kun" Macaristan'da hâlâ sık rastlanan bir soyadıdır.

Bu söylenenlerin ışığında, Hazarların gücüne son veren olayın Svyatoslav'ın zaferi olmayıp Vladimir'in din değiştirmesi olduğu sonucuna da varılabilir. XIX. yüzyıl tarihçilerinin Hazarların sonu saydıkları bu son zafer gerçekte ne kadar önemlidir?[23] Ana Rus Vakayinamesi'nin Sarkel'in yıkılmasına değindiğini, ama başkent İtil'in ortadan kalkışına hiç değinmediğini biliyoruz. İtil'in yıkıldığını, yağmalandığını, tümüyle ortadan kaldırıldığını ise birçok Arap kaynağından öğreniyoruz. Bu kaynaklar bu konuda göz ardı edilemeyecek kadar ısrarlıdır. Ne var ki, kentin ne zaman ve kimler tarafından yok edildiği açıkça belli değildir. İbn Havkal bu konudaki en belli başlı kaynaklardan biridir. Görünüşe göre, Hazaran ile İtil'in iki ayrı kent olduğuna inanmaktadır. Oysa biz, bu adların aynı kentin parçaları için kullanıldığını bilmekteyiz. İbn Havkal, Hazaran, Samandar ve İtil'in Ruslar tarafından tümüyle yok edildiğini söylemekte, ancak olaya verdiği tarih, Rus vakayinamesinin Sarkel'in yıkılışı için verdiği tarihi tutmamaktadır. İbn Havkal, Sarkel'in yıkılışına hiç değinmez. Bu durumda Marquart, belki de İtil'in Svyatoslav'ın emrindeki Ruslar tarafından yıkılmadığını, onların yalnızca Sarkel'e kadar geldiğini, İtil'e gelenlerin yeni bir Viking dalgası olabileceğini öne sürmektedir. İşleri daha da karıştıran bir ayrıntı, İbn Miskeveyh adlı ikinci bir Arap tarihçisinin 965 yılında Hazarlara Türklerin saldırdığını söylemesidir. Belki de, Barthold'un dediği gibi yazar "Türk" deyimini "Rus" deyimi yerine kullanmıştır. Belki de gelenler bir Peçenek grubudur. Bu varsayımları ne kadar zorlarsak zorlayalım, İtil'i kimin yıktığını belki de hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz.

Kentin ne ölçüde tahrip edildiği de bilinmemektedir. Ana kaynak olan İbn Havkal önce İtil'in tümüyle "imha edildiği"nden söz etmekte, ama birkaç yıl sonra da "Haza-

23 XIX. yüzyıl tarihçileri Fraehn'in 1882 yılında *Rus Akademisinin Anıları*'nda kurduğu geleneği izler.

ran hâlâ Rus ticaret merkezlerinden biri olarak kullanılıyor," demektedir. "Tümüyle imha" deyiminin biraz abartılı kullanılmış olması mümkündür çünkü aynı yazar, Volga Bulgarlarının başkenti olan Bulghar kentinin de tümüyle imha edildiğini söylemiştir. Oysa Rusların Bulghar'a verdiği zarar pek de büyük olamaz. Çünkü elimize 976-977 yıllarında o kentte basılmış paralar geçmektedir. Bu tarih, Svyatoslav'ın saldırısından on yıl kadar sonradır. XII. yüzyılda ise, Bulghar'ın hâlâ çok önemli bir kent olduğunu biliyoruz. Dunlop bu konuda şunları yazmaktadır:

> Rusların X. yüzyılda Hazarya'yı yok ettiği yolundaki yazıların tümünün kaynağının İbn Havkal olduğuna kuşku yoktur... İbn Havkal ayrıca, Volga boylarındaki Bulgarların da imha edildiğini yazmaktadır. Oysa XIII. yüzyıldaki Moğol saldırıları sırasında Bulghar'ın bir refah toplumunu barındırmakta olduğunu çok iyi biliyoruz. Acaba Hazarya'nın imhası da bunun gibi geçici bir olay mıdır?[24]

Herhalde öyledir. Hazaran-İtil ve öteki Hazar kentleri genellikle çadırlardan, ahşap evlerden ve kerpiçten yapılmış yuvarlak yapılardan kurulu kentlerdir. Bunlar, çok kolay imha edildiği gibi çok kolay da onarılabilir. Kentte tuğladan yapılan, yalnızca kral sarayı ile resmi yapılardır.

Yine de verilen zarar oldukça büyük olmalı. Çünkü birçok Arap tarihçisi, o sıralarda halkın kenti terk edip Hazar kıyılarına ya da adalarına geçtiğinden söz etmektedir. İbn Havkal, İtil Hazarlarının Bakü açıklarındaki bir adaya geçtiğini, ama daha sonra Şirvan'ın Müslim Şah'ının yardımıyla Hazaran'a geri döndüklerini yazmaktadır. Bu da olabilir, çünkü Şirvan halkının topraklarını daha önce yağmalayan Ruslara sevgi beslemesi beklenemez. İbn Miskeveyh ve Mukaddesî gibi başka Arap tarihçileri de Hazarların bu göçünden ve daha sonra Müslümanlar yar-

24 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s.245.

dımıyla Hazaran'a geri dönüşlerinden söz etmektedirler. İbn Miskeveyh'e göre bu yardım karşılığında kağan dışında Hazarların tümü İslam dinini kabullenmişlerdir. Mukaddesî ise başka şeyler söylemektedir. O, Rus saldırısından söz etmez. Yalnızca Hazar kenti halkının deniz kıyısına inip İslamiyeti kabul ederek geri döndüğünü anlatır. Bu sözlerin inanılırlığını bozan bir diğer nokta da, yazarın Bulghar kentini Hazar Denizi'ne İtil'den daha yakın olarak tanımlamasıdır ki, bu da Londra'nın Glasgow'dan daha kuzeyde olduğunu söylemekten farksızdır.[25]

Bu kaynakların bütün karmaşıklığı ve taraflılığı bir yana bazı gerçekleri dile getirdiklerini düşünmek doğaldır. Saldırının psikolojik etkisi, deniz kıyısına kaçış, Müslümanların yardımına başvurma zorunluluğu, Hazarya'daki Müslüman topluluğuna devlet işlerinde daha büyük söz hakkı verilmesine yol açmış olabilir. Daha önce Mervân'la yapılan benzer bir anlaşma da unutulmamalıdır. O olayda kağanın kendi inancını değiştirmesi de söz konusudur. Yine de, o bile Hazar tarihinde fazla iz bırakamamıştır.

Bîrunî* adlı başka bir Arap yazar ise (1048'de ölmüştür), yaşadığı çağda İtil'in bir yıkıntı halinde olduğunu, daha doğrusu bir kez daha yıkıntı haline geldiğini yazmaktadır.[26] Kent daha sonra onarılmış ve Saksin adını almıştır.[27] XII. yüzyıl ortalarına kadar olan tarihlerde Saksin "Volga üzerinde büyük bir kent olup Türkistan'da bile benzeri

25 Bununla birlikte Barthold adlı bir uzman onu dünyanın en büyük coğrafyacılarından biri olarak nitelemektedir. Dunlop'un alıntısı (1954), s. 245

* Bîrunî (Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî) çok yönlü bir bilgin olan Bîrunî'nin matematik, astronomi, tıp, trigonometri, fizik, doğabilim, eczacılık, jeodezi, yerbilim, sosyoloji, tarih, coğrafya, felsefe, etnoloji, dinler tarihi ve dilbilim konularında yüzden fazla kitabı vardır. Batı dünyasında Alibaron olarak tanınır. . ed.n.

26 Zeki Validi Togan, A., "İbn Fadlan's Reisebericht", *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Band 24, Nr. 3*, Leipzig, 1939, s. 206.

27 Saksin'in Hazaran-İtil'le aynı kent olması ya da hiç değilse bu kentten pek uzak olmaması, adının ise daha önceki Sarisshin'den gelmesi muhtemeldir (Minorsky'den alıntılayan Dunlop, s. 248)

yoktur,"[28] diye anlatılmaktadır. Bir kaynağa göre, kent sonradan sel baskınlarıyla yok olmuş, Moğol işgali sırasında Batu Han kendi başkentini bu yöreye kurmuştur.[29]

965 felaketine ilişkin Rus ve Arap tarihlerinin bize söylediklerini özetlemeye çalışırsak, İtil'in Ruslar ya da daha başka saldırganlar tarafından bilinmeyen bir ölçüde harap edildiği, sonradan yeniden onarıldığı sonucunu çıkarabiliriz. Bu felaketten Hazar Devleti'nin oldukça zayıflamış sıyrıldığını da anlamak güç değildir. Yine de, küçülmüş sınırları içinde, bu devletin en az iki yüzyıl daha yaşadığını, yani XII. yüzyıl ortalarına kadar varlığını koruduğunu biliyoruz. Ömrü bundan da uzun, XIII. yüzyıl ortalarına kadar sürmüş de olabilir.

8

965 yılından sonra Hazarlardan söz eden, Araplar dışında kalan tek kaynak bir İspanyol Yahudisi olan ve Büyük Otto'ya elçi olarak gönderilen İbrahim İbn Yakub'un notlarıdır. Bu notların 973 yılında yazılmış olması gerekmektedir. Bunlarda yazar, Hazarya'nın hâlâ zengin bir ülke olduğunu belirtmektedir.[30] Tarih sırasına göre onu izleyen kaynak, İlk Rus Yıllıkları'dır. Yahudilerin 986 yılında Hazarya'dan Kiev'e geldiğini, Vladimir'i kendi dinlerine çekmeye çalışıp başarısızlığa uğradıklarını anlatmaktadır.

XI. yüzyıla girdiğimizde, daha önce de değindiğimiz Hazarya'ya yönelik 1016 tarihli Bizans-Rus ortak saldırısı karşımıza çıkmaktadır. Bu olayda ülke bir kez daha yenilgiye uğrar. Bunları öğrendiğimiz kaynak, epeyce güvenilirdir. Olayı bize anlatan, XII. yüzyıl Bizans vakanüvisle-

28 Ahmed Tusi'den (XII. yüzyıl) alıntılayan Zeki Velidi, s. 205.
29 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 249.
30 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, IV. Cilt, s. 174.

rinden Kedrenos'tur.[31] Hazarya'ya saldırmak için herhalde oldukça büyük bir kuvvet gerekmektedir; çünkü Kedrenos, büyük bir Bizans donanmasının, Rus ordusunun desteğiyle yola çıktığını söyler. Anlaşılan, Hazarların belki başka Türk boylarından, belki Yahudi dininden gelen bir dokuz canlılığı vardır. Kedrenos, bu olayda yenilgiye uğrayan Hazar önderinin adını da Georgius Tzul olarak vermektedir. Georgius bir Hıristiyan adıdır. Daha önceki kaynaklardan da bildiğimize göre, kağanın ordusunda hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar da bulunmaktadır.

Bundan sonra Hazarların adı Rus yıllıklarında 1023 olayını anlatırken geçmektedir. Prens Mstislav'ın kardeşi Prens Yaroslav üzerine yürürken Hazarlar ve Kasoglardan kurulu bir ordu götürdüğü söylenmektedir.[32] Mstislav, kısa ömürlü Tmutarakan Devleti'nin yöneticisidir. Bu devletin başkenti Tamatarkha (şimdiki Taman) adlı Hazar kentidir ve Kerç'in doğusuna düşmektedir. Daha önce belirtildiği gibi 965 zaferinden sonra Rusların işgal ettiği tek Hazar bölgesi burasıdır. Buna göre Mstislav'ın ordusundaki Hazarlar, bölge halkı arasından Rus prensinin çekip topladığı askerler olabilir.

Yedi yıl sonra (1030'da) bir Hazar ordusunun bir Kürt ordusunu püskürttüğünü, saldırganların 10.000'ini öldürüp silahlarını ele geçirdiğini okumaktayız. Eğer bu satırları da olduğu gibi kabul edersek, bu yıllarda Hazarların varlığını pekâlâ sürdürdüğünü ve hatta canlılığını da koruduğunu kabul etmek zorunda kalırız. Ama bu olay bize yalnızca bir tek Arap kaynağı tarafından, (İbn al-Atir XII. yüzyıl) anlatıldığı için pek de güvenilir sayılmamaktadır.

Kronolojik kayıtlar arasında bize ışık tutacak olayları arayıp dururken, birden karşımıza adı az duyulmuş Hı-

31 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 251.
32 Kasoglar ya da Hashaklar, Hazar egemenliği altında yaşayan Kafkasyalı bir kabiledir ve belki de Kazakların atalarıdır.

ristiyan azizi Eustratius'un hikâyesi çıkmaktadır. 1100 yılı dolaylarında bu aziz, Kırım'da Khersones kentinde mahkûmdur. Yahudi efendisi kendisine kötü davranmakta, ona geleneksel "hamursuz" yemekleri yedirmektedir.[33] Gerçi bu hikâyenin gerçekliğine inanmak pek yerinde olmayabilir (çünkü çarmıha gerildiğinde onun on beş gün canlı kaldığı da söylenmektedir), ama bundan bizim için ilginç bir nokta belli olmaktadır, o da, o sıralarda kentte nüfuzlu bir Yahudi nüfusun varlığıdır. Üstelik Khersones kentinde... Oysa Khersones, Hıristiyanların yönetiminde bir kenttir. Bizanslıların bir türlü Hazarlara vermek istemediği, sonradan Vladimir tarafından fethedilen ve 990 dolaylarında yeniden Bizanslılara geri verilen kenttir.

Yahudiler, Tmutarakan'da da aynı derecede güçlüdürler. 1079 yılındaki olayları sıralarken Rus yıllıklarında yine bazı karanlık satırlar göze çarpar. "[Tmutarakanlı] Hazarlar, Ogel'i esir alıp gemiye bindirerek Tsargad'a [Konstantinopolis] yollar." Anlaşılan, Bizanslılar yeni bir entrika peşindedir. Bir Rus prensini rakiplerine karşı koruma çabası içindedirler. Bununla birlikte, eğer Hazarlar bir Rus prensini esir edip dışarıya kaçırabiliyorlarsa, o kentte oldukça güçlü durumda oldukları düşünülebilir. Aradan dört yıl geçtikten sonra Oleg, Bizanslılarla anlaşmaya varır, yeniden Tmutarakan'a dönmesine izin verilir. Döndüğünde, kardeşinin ölümüne yol açan ve kendisine yönelik planlar yapan Hazarları öldürtür. Oleg'in kardeşi Roman, gerçekte Oleg'in yakalandığı yıl, Kıpçak-Kumanlar tarafından öldürülmüştür. Bu cinayeti planlayanlar da acaba Hazarlar mıdır? Yoksa, Bizanslıların Hazarlarla Rusları birbirine düşürmeye yönelik kurnaz oyunlarının kurbanı mı olmuşlardır? Ne olursa olsun, XI. yüzyılın sonlarına yaklaştığımız bu yıllarda Hazarların hâlâ sahnede oldukları bir gerçektir.

33 *Kievo Perhershii Paterik*'ten alıntılayan Baron: Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, IV. Cilt, s. 192.

Birkaç yıl sonrası için (1106 dolayları), Rus yıllıkları daha değişik olaylar anlatmaktadır. Polovtsi, yani Kumanlar, Kiev'in batısındaki Zaretsk'e saldırırlar. Rus prensi, saldırganları izlemek üzere üç komutanın yönetiminde bir ordu yollar. Bu komutanlar Yan, Putyata ve "Hazar İvan"dır. Rus yıllıklarında Hazar adının son geçişi bu olaydadır ve kitap da zaten on yıl sonra, 1116'da kesilmektedir.

Ama XII. yüzyılın ikinci yarısında iki Acem şairi Hâkânî (1105-1190) ve daha ünlü olan Nizamî (1141-1203), kendi yaşadıkları yıllarda Şirvan'ın Hazar-Rus ortak kuvvetlerince işgal edildiğini söylemektedir. Gerçi bu kişiler şairdir, ama ömürlerini Kafkasya yöresinde çeşitli memuriyetlerde geçirdikleri ve Kafkas kabilelerini iyi tanıdıkları için sözlerini ciddiye almak gerekir. Hâkânî, "Derbend Hazarları"ndan söz etmektedir. Derbend, Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki topraklarda bulunan bir geçittir. Bilindiği gibi, Hazarlar VII. yüzyılda buradan geçerek Gürcistan'ı sık sık yağmalamıştır. Sonraları durmuş oturmuş bir devlet kuran Hazarlar, son yıllarda acaba yeni baştan eski göçebelik âdetlerine mi dönmüşlerdir?

Bu Acem kaynaklarından sonra, hatta belki de önce, ünlü Yahudi gezgini Regensburg hahamı Petrachia'nın kısa ve aksi notları gelir. Daha önce (II/8) bu gezginin, Hazar Yahudilerinin Talmud eğitiminden yoksun olmasına çok hırslandığını, hatta Hazar ülkesini bir baştan bir başa katettiği halde kulağına yalnız köpek havlamasıyla kadın ağlaması seslerinin geldiğini yazdığını görmüştük. Bu sözler, gezginin bu insanlardan hoşlanmadığının belirtisi midir; yoksa Kuman saldırısından yeni kurtulan yörelerin geçici koşullarını mı yansıtmaktadır? Gezinin tarihi 1170 ile 1185 arasına rastlamaktadır. Bu sıralarda steplerin en güçlü hakimi ise Kumanlardır.

XIII. yüzyıla girdiğimizde karanlığın daha da yoğunlaştığını görüyoruz. Ama hiç değilse çok inanılır bir tanığın yaptığı bir atıf elimizdedir. Hazarların bir ulus olarak

son kez anılmaları 1245-1247 tarihlerine rastlamaktadır. Bu sıralarda Moğollar, Kumarları çoktan Avrasya'dan çıkarmış, tarihte gelmiş geçmiş en büyük göçebe imparatorluğunu, sınırları Macaristan'dan Çin'e kadar uzanan o koca imparatorluğu kurmuş bulunmaktadır.

1245 yılında Papa İnnocentius, Cengiz Han'ın torunu olan ve Moğol İmparatorluğu'nun batı bölgelerini yöneten Batu Han'a elçiler göndererek, olanakları araştırmak ve bu yeni oluşan gücün büyüklüğünü ölçmek ister. Misyoner heyetinin başı, altmış yaşındaki Papaz Joannes de Plano Carpini'dir. Bu papaz, Aziz Francis d'Assisi'yle aynı dönemde yaşamış olmasının yanı sıra, tecrübeli bir gezgin, bir kilise diplomatı ve hiyerarşide yükselmiş bir din adamıdır. Elçilik heyeti 1245 yılının Paskalya günü Köln kentinden yola çıkar, Almanya topraklarını geçer, Dinyeper'i ve Don'u aşar, yola çıktığından bir yıl sonra da Batu Han'ın oturduğu, Altın Orda Devleti'nin Volga üzerindeki başkentine varır. Bu kentin adı Saray-Batu, Saksin yani İtil'dir.

Yolculuk bitip ülkesine döndüğü zaman Carpini ünlü *Historica Mongolorum* adlı eserini yazmıştır. Bu eserde zengin tarihi, etnografik ve askeri bilgilerden başka, ziyaret ettiği bölgelerde yaşayan toplumların bir listesi de bulunmaktadır. Kafkasların kuzey yöresinde yaşayan halkları sıralayan bu listede yazar, Alanlar ve Çerkezlerden başka, "Yahudi dinine inanan Hazarlar"ı da saymaktadır. Az önce de söylediğimiz gibi, perde büsbütün kapanmadan önce Hazarlara bir ulus olarak yapılan son atıf budur.

Bununla birlikte Hazar adının anılardan silinmesi için epey zaman gerekmiştir. Cenevizli ve Venedikli tüccarlar Kırım'dan hep "Gazarya" diye söz etmektedirler. Bu sözcük, XVI. yüzyıldaki İtalyan belgelerinde de geçmektedir, ama o çağda, artık bir coğrafi terimden ve silinmiş bir ulusun bıraktığı bir yadigârdan başka bir şey değildir.

9

Siyasi güçleri tükendikten sonra bile Yahudi Hazarlar, birçok toplum üzerinde ve en umulmadık yerlerde etki ve izler bırakmayı sürdürmüşlerdir.

Bunlar arasında, Müslüman Türkiye'nin gerçek kurucuları olarak nitelendirebileceğimiz Selçuklular başta gelir. X. yüzyılın sonlarına doğru, yine Oğuzların bir kolu olan bu topluluk güneye, Buhara dolaylarına inmiş, kısa zamanda buradan Bizans topraklarına ilerleyip Anadolu'yu kolonileştirmeye hazırlanmıştır. Bu ulus, bizim konumuza doğrudan doğruya girmese de konumuzla çok önemli bir ilişkisi vardır, çünkü Büyük Selçuklu hanedanının Hazarlarla içli dışlı olduğu bilinmektedir. Bu Hazar yakınlığını bize anlatan Ebü'l Ferec (Bar Hebraeus) (1226-1286), Suriyeli bilge ve yazarların en büyüklerinden biridir. Adından anlaşılacağı gibi Yahudi asıllı olmakla birlikte, sonradan Hıristiyanlığı kabul etmiş, yirmi yaşındayken piskoposluğa atanmıştır.

Bar Hebraeus'un anlattığına göre, Selçuk'un babası Dukak Bey (Temür Yalıg), Hazar kağanının ordusunda komutandır. Onun ölümünden sonra hanedan sülalesinin kurucusu olan Selçuk, kağanın sarayında büyütülmüştür. Selçuk dik başlı bir gençtir. Kağanla konuşurken kafa tutar gibi davranmaktadır. Hatun, yani kraliçe bu işten hiç hoşlanmaz. Bunun sonucu olarak Selçuk saraydan uzaklaşır ya da uzaklaştırılır.[34]

Bu kaynakla aynı zamanlarda yazılmış başka bir kaynak da Kemaleddin İbn ül-Adim'in *Tarih-i Haleb* adlı eseridir, burada yine Selçuk'un babasının Hazar Türklerinin önde gelenlerinden biri olduğu söylenmektedir.[35] İbn Hassûl adlı tarihçi ise[36] Selçuk'un, kılıcını çekip Hazar

34 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 260.

35 Alıntılayan Zeki Velidi, s. 143.

36 *A.g.e.*, s. xxvii.

kağanına vurduğunu ve elindeki gürzle onu dövdüğünü anlatmaktadır. (Burada insan ister istemez İbn Fadlân'ın satırlarını düşünüyor ve Oğuz Türklerinin Hazarlara karşı ikircikli tutumlarını anımsıyor.)

Böylelikle Hazarlarla Selçuklu sülalesinin kurucuları arasında yakın ilişkiler olduğu, sonradan bu yakınlığın bozulduğu belli olmaktadır. Bunun nedeni belki de Selçukluların İslam dinini kabul etmesidir. Oysa bu sırada Kuman ve öteki Oğuz boyları putperest kalmışlardır. Ne olursa olsun, uzaklaşmadan sonra bile, Hazar etkisi bir zaman sürmüş olmalı ki, Selçuk'un dört oğlundan biri Yahudilere özgü bir ad olan İsrail* adını taşımaktadır. Torunlarından biri ise Davut'tur (David).** Genellikle pek ihtiyatlı bir yazar olan Dunlop şöyle demektedir:

> Yukarıda söylenenlerin ışığında bu adların önde gelen Oğuz aileleriyle Hazarlar arasındaki ilişkinin sonucu olduğu düşünülebilir. Kazvini'nin*** Oğulların tapınağı diye anlattığı yer, pekâlâ bir sinagog olabilir.[37]

Burada Artamonov'a dayanarak, Yahudi adlarının Oğuzların bir başka kolu olan Kumanlarda da kullanıldığını söylemek yerinde olur. Kuman prensi Kobiak'ın oğullarının adları İzak ile Daniel'dir.

---

* Selçuk'un söz konusu oğlunun genel kabul gören adı Arslan Yabgu'dur. Selçuk'un oğullarının Tevrat isimleri taşıması türlü iddialara neden olmuştur. Örneğin Zekeriya Kazvini, Sultan Sancar'a ayaklanan Oğuzları Hıristiyan (Nasara) sayar, Barthold da bu görüşü destekler. Bu kanı Zeki Velidi'nin tenkidi sonucu değişir.

** Davut, tarih kitaplarında daha çok Kulan Arslan olarak geçer ve 2. Kılıç Arslan'ın (1092-1107) kardeşidir. –ed.n.

*** Burada sözü edilen Kazvini'nin, Zekeriya Kazvini mi yoksa Hamdullah Kazvini mi olduğu belli değildir. Zekeriya Kazvini daha çok *Aşar ul-bilad* adlı çalışması ile bilinir, Hamdullah Kazvini ise *Nükhet ül-kulüb* adlı eserini "maliye nazırı" sıfatıyla kaleme alır ve bu eser genellikle "çok kifayetsiz ve eksik bilgiye sahip" bulunur. (Koestler, bazı yer ve özel adları, yararlandığı kaynaklardaki yazımına sadık kalarak kullanmış, gerekçesini ise Ek I'de açıklamıştır.) –ed.n.

37 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 261.

10

Tarihçilerin elindeki kaynaklar tükendiğinde, efsaneler ve folklor zaman zaman onlara yararlı ışık tutmaktadır.

İlk Rus Yıllıkları'nı derleyenler rahiplerdir. İçi dini düşüncelerle, Kutsal Kitap'tan alınma satırlarla doludur. Bundan başka, yine kilise literatürüne dayanmakla birlikte Kiev döneminin de kendine özgü bir literatürü vardır. *Bilina* adıyla bilinen kahramanlık destanlarından, halk şarkılarından oluşan, yarı efsaneleşmiş kahraman prenslerin serüvenlerini anlatan bu literatür içinde, İgor'un Kumanlara yenik düşmesine ilişkin bölüme daha önce de değinmiştik. *Bilina*, sözlü bir gelenek halinde kuşaktan kuşağa geçmekte ve Vernadsky'nin dediğine bakılırsa, XX. yüzyılın başlarında bile Kuzey Rusya'nın ıssız köşelerinde hâlâ köylüler tarafından söylenmektedir.[38]

Rus yıllıklarının tersine, bu epiklerde Hazar adı geçmemekte, Hazar ülkesi diye bir ülkeden söz edilmemektedir. Bunun yerine destanlar "Yahudiler Ülkesi"ne (*Zemlya Jidovskaya*) değinip durmaktadır. Sık sık Yahudi kahramanlardan (*Jidovin Bogatir*), onların stepleri nasıl yönettiğinden, Rus prenslerinin ordularını nasıl bozguna uğrattığından söz etmektedir. Destana bakılırsa, bu kahramanlardan biri de "*Zemlya Jidovskaya*'dan gelen Sorochin Dağı eteklerindeki Tsetsar steplerine yerleşen dev bir Yahudidir. Vladimir'in komutanı İlya Murometz'in cesareti Vladimir'in ordusunu Yahudilerden kurtarmıştır."[39] Bu hikâyenin birçok değişik anlatımı vardır. Tsetsar'ın ve Sorochin Dağı'nın nerede olduğu konusu ise, tarihçiler için eğlenceli yeni bir oyun yaratmıştır. Ama Poliak'ın da ifade ettiği gibi bizi asıl ilgilendiren nokta, Hazarların bu son dönemlerinde Rus halkının gözünde "Yahudi devlet"

38 Vernadsky, G., *Ancient Russia*, Vernadsky ve Karpovich, *A History of Russia*, New Haven, 1943, I. cilt, s. 44.

39 Poliak, A. N., *Khazaria-The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, VII. Bölüm.

olması ve ordusunun da "Yahudiler ordusu" görünümüne bürünmesidir.[40] Rusların hoşuna giden bu görüş, Arap tarihçilerin üstüne basa basa yinelediği bazı noktaları, örneğin Hazar ordusunda çok sayıda paralı Müslüman asker bulunması yolundaki sözlerini, İtil kentinde (kaç sinagog olduğuna hiç aldırmaksızın) kaç cami bulunduğunu inatla sayışlarını görmezden gelmektedir.

Ortaçağda Batılı Yahudiler arasında dolaşan efsaneler de Rusların *bilina*sına uygunluk göstermektedir. Poliak şöyle demektedir: "Yahudi halk efsaneleri, Hazar Krallığı'nı hiç anmaz. Ama onun yerine 'Kızıl Yahudiler Krallığı'nı anar." Baron'un eserinde ise şu satırlara rastlıyoruz:

> Başka ülkelerin Yahudileri, bağımsız bir Yahudi devletinin bulunmasından onur duyuyorlardı. Halkın hayal gücü burada çok verimli alanlar bulmuştu. Nasıl İncil kafalı Slav epikleri, Hazarlardan söz etmektense, sık sık "Yahudiler" deyimini kullanıyorsa, batılı Yahudiler de duydukları romantik hikâyelerden sonra "Kızıl Yahudiler"le ilgili efsanelere saplanıp kalmışlardı. Bunun bir nedeni de bazı Hazarların Moğol pigmentasyonu taşıması olabilir.[41]

11

Hazarlarla ilgili olan yarı efsane, yarı tarihsel bir folklor daha modern çağlara ulaşmıştır. Bu hikâye, Benjamin Disraeli'yi öylesine etkilemiştir ki, *Alroy'un Harikûlade Hikâyesi* adlı tarihi aşk romanına konu olarak bu hikâyeyi almıştır.

XII. yüzyılda Hazarya'da bir Mesih hareketi baş göstermiştir. Bu bir çeşit Yahudi din seferine ya da haçlı seferine benzemektedir. Bu mesih hareketinin amacı, Filistin'i silah gücüyle fethetmektir. Hareketi başlatan, Solomon ben Duji (Ruhi ya da Roy) adlı bir Hazar Yahudisidir. Oğ-

40 Poliak, A. N., *Khazaria-The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, VII. Bölüm.

41 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, III. Cilt, s. 204.

lu Menahem ile Filistinli bir kâtip de kendisine yardımcı olmuşlardır. "Yakındaki ve uzaktaki tüm Yahudilere mektuplar yazmışlar, çevrelerindeki ülkelere haber salmışlardır. Artık, Tanrının İsrail'i toplama zamanının geldiğini, kendi halkını her yandan Kudüs'e toplayacağını, kutsal kente getireceğini, Solomon ben Duji'nin Elijah, oğlunun da mesih olduğunu bildirmişlerdir."[42]

Bu çağrıların hedefi herhalde Ortadoğu'da yaşayan Yahudilerdir. Ancak çağrılar pek de etki yapmışa benzemez, çünkü bundan sonraki olay ancak yirmi yıl sonra gelişir. Genç Menahem, David al-Roy adını almış, mesih kişiliğini benimsemiştir. Gerçi hareket Hazarya'da başlar ama merkezi kısa zamanda Kürdistan'a geçer. David burada büyük bir ordu toplar. Orduya orada yaşayan Yahudileri alır, sonra da Hazarlarla destekler. Bu orduyla Musul'un kuzeydoğusunda stratejik bir kale olan Amadie'yi ele geçirir. Niyetinin buradan Edessa'ya geçmek, çarpışarak Suriye içinden ilerleyip Kutsal Topraklara girmek olduğu sanılmaktadır.

Gerçekte bu atılım, bugün gözümüze göründüğü kadar Don Kişotvari olmayabilir. O dönemde farklı Müslüman toplulukları arasında sık sık silahlı çatışmalar olduğu bilinmektedir. Haçlı Seferleri sonucunda ele geçen üsler de artık zayıflamaya başlamıştır. Ayrıca, bazı Müslüman komutanlar, Hıristiyan haçlılara karşı bir Yahudi seferini hoş karşılamış olabilir.

Ortadoğu'daki Yahudiler arasında David'in mesihliğinin epey bir heyecan yarattığına kuşku yoktur. Ulaklarından biri Bağdat'a geldiğinde oralı Yahudilere belirli bir gecede evlerinin yassı damlarına çıkıp beklemelerini, çünkü o gece damlarından alınıp bulutların üzerinden mesihin yanına uçurulacaklarını söylemiştir. O gece, çok

42 Bu hareketi anlatan esas kaynaklar Yahudi gezgin Tudelalı Benjamin'in notları (Bkz. II. Kısım/8) ile Arap yazarı Yahya el-Mağribi'nin dönemin ca satırlarıdır. Bundan başka Kahire'de ele geçen iki İbrani elyazması da (Bkz. II. Kısım/7) bu olaya değinmektedir. Bu kitapta Baron'un dik katli yorumu esas kabul edilmiştir.

sayıda Yahudi geceyi damların üzerinde geçirmiş, mucizevi uçuşu bekleyerek sabahlamıştır.

Ama Bağdat'taki haham hiyerarşisi, yetkililerin hıncından korktuğu için olacak, bu uydurma mesihe karşı çıkmış, onu toplum dışına itmekle korkutmaya çalışmıştır. David al-Roy bir gece uyurken öldürülmüş ve hikâye böylece noktalanmıştır. Onu öldürenin kendi kayınbabası olduğu ve bu işi birisinden para aldığı için yaptığı da söylenmektedir.

Anısı uzun süre yaşamış, olaydan yirmi yıl sonra Tudelalı Benjamin, İran'dan geçerken orada yaşayanların önderlerinden hâlâ sevgiyle söz ettiklerini görmüştür. Ama hikâye bitse bile, inanç devam etmiştir. Bir kurama göre, bugünkü İsrail bayrağını oluşturan altı köşeli Davud yıldızı, ilk kez David al-Roy'un seferinde ortaya çıkmış ve zamanla ulusal bir simge haline gelmiştir. Baron'a göre, "Daha önce dekoratif bir motif ya da bir uğur işareti olan bu altı köşeli yıldızın, Yahudilerin ana milli-dini simgesi olma yolundaki gelişimi bu olayla başlar. Başlangıçta Süleyman mührüyle birlikte kullanılan bu simge, XIII. yüzyıldan itibaren Germen mistik ve etik yazılarında David'e atfedilmiş ve 1527 yılında Prag'da Yahudi bayrağında kendini göstermiştir."[43]

Baron bu konuya değinirken, al-Roy ile altı köşeli yıldız arasındaki ilişkinin hâlâ kesinlikten uzak olduğunu, kanıt beklediğini söylemektedir. Ancak Baron'un Hazarya ile ilgili bölümüne son veren satırlarını doğru kabul etmekten daha doğal bir şey olamaz:

> Gerek bin yılın yarısı kadar süren yaşamı sırasında, gerekse yıkılmasından sonra Doğu Avrupa topluluklarındaki etkileri nedeniyle, Yahudi devletçiliğinin bu dikkate değer denemesi, Yahudilik tarihi üzerinde başka hiçbir olayın yaratmadığı kadar büyük etkiler yaratmıştır.

43 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, III. Cilt.

2. Bölüm

Hazarların Mirası

V GÖÇLER

1

Bundan önceki sayfalarda açıklanan kanıtlar, XIX. yüzyıl tarihçilerinin görüşlerinin tersine, Hazarların 965 yılında Ruslar tarafından yenildikten sonra yalnızca imparatorluklarını yitirdiğini, daha küçük sınırlar içinde de olsa bağımsızlıklarını ve inançlarını sürdürerek XIII. yüzyıl ortalarına kadar vardıklarını göstermektedir. Hatta ilk dönemlerinden kalma vahşiliklerinin bazılarını da yeniden edinmişlerdir. Baron şöyle yazmaktadır:

> Genel olarak küçülmüş bulunan Hazar Krallığı, yaşamaya devam etti. XIII. yüzyıl ortalarına kadar bütün saldırılara karşı az çok etkili bir savunma yapmayı başardı ve ancak o zaman, Cengiz Han'ın başlattığı büyük istilaya kurban gitti. O zaman bile inatla karşı koydu ve ancak bütün komşuları teslim olduktan sonra boyun eğdi. Halkının büyük bölümü Altın Orda Devleti içinde eridi. Altın Orda Devleti de başkentini Hazar toprakları üzerinde kurmuştu. Ama Hazarlar, gerek Moğol istilasından önce, gerek sonra, dik başlı Slav topraklarına pek çok göçmen gönderdiler ve sonunda Doğu Avrupa'nın en büyük Yahudi merkezlerini oluşturmakta rol oynadılar.[1]

Bugün söz konusu bölgeler Yahudilerin sayıca en kalabalık olduğu ve kültürel açıdan egemen nüfusun bulunduğu alanlardır.

Baron'un sözünü ettiği "göçmenler," gerçekte Hazar Devleti'nin Moğollar tarafından yıkılmasından çok önce göç etmeye başlamıştı. Eskiçağ Yahudilerinin Kudüs'ün

1 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, III. Cilt, s. 206.

imhasından önce dağılmaya başlamaları gibi. Ürdün Nehri kıyılarının Sami kabileleriyle Volga'nın Türk-Hazar kabileleri etnik açıdan elbette birbirlerinden oldukça farklıydı. Ama hiç değilse aralarında çok önemli bir ortak nokta vardı. Her iki topluluk da doğuyla batıyı, güneyle kuzeyi birbirine bağlayan önemli ticaret yollarının kesiştiği yerlerde yaşıyordu. Bu durum her iki topluluğu da tüccar topluluklar olmaya, çok seyahat etmeye, düşman propagandasının yakıştırdığı gibi "köksüz kozmopolitler" olmaya itmişti. Ama, öte yandan, kendilerine özgü dinleri onları yakınlaştırıyor, toplumlarını oluşturmaya, kendi okullarını, tapınaklarını, mahallelerini kurmaya itiyordu. Yerleştikleri her ülke ya da kentteki ilk gettolar böyle kendi talepleri doğrultusunda oluşturulmuştu. Yolculuk tutkusu ile getto mentalitesinin bu ender karışımı, içlerindeki Mesih umudunu besliyor, seçilmiş ırk olma övüncünü kamçılıyordu. İşte bu nitelikler, hem eskiçağ hem de ortaçağ Yahudilerinde ortaktı. Birinci grubun kökeninin Sam'e, ikincisinin Yafes'e dayanması bu gerçeği değiştirmiyordu.

2

Bu gelişme, "Macaristan'da Hazar Diaspora"sı diye adlandırabileceğimiz harekette çok daha açıkça görülebilmektedir.

Hazar Devleti'nin yıkılmasından çok önce, Kabarlar dediğimiz birkaç Hazar boyunun Macarlara katılarak Macaristan'a göçtüğünü zaten bilmekteyiz. Bundan sonra, X. yüzyılda Macar soylularından Dük Taksony ikinci bir grup Hazar kafilesini kendi topraklarına yerleşmeye çağırmıştır (Bkz. III. Kısım/9). İki yüz yıl sonra Bizans tarihçisi John Cinnamus, Dalmaçya'da 1154 yılında Macar ordusu içinde Yahudi dinini uygulayan birliklerin

çarpıştığını yazmaktadır.[2] Belki Macaristan'da eski Roma çağlarından kalma birkaç gerçek Yahudinin yaşadığı düşünülebilir. Ama, yine de, günümüz Yahudi kalabalığının büyük bölümünü, Macar tarihinin ilk sayfalarında böylesine önemli bir rol oynayan Kabar-Hazar gruplarının oluşturduğu da kuşku götürmez bir gerçektir. Yalnız Konstantinus'un söylediği gibi ülke başlangıçta iki resmi dile sahip olmakla kalmamış, aynı zamanda Hazar sisteminin bir benzeri olan bir çifte yönetim sistemi de uygulamıştır. Bu sisteme göre, kral kendi yetkilerini ordularının komutanıyla paylaşmaktadır. Bu başkomutana jula ya da gyula adı verilir ki, bu da bugüne kadar Macaristan'da çok kullanılan bir addır. Bu sistem X. yüzyıl sonlarına kadar sürmüş, Aziz Stephen'ın Katolik dinini benimsemesi ve buna başkaldıran gyulayı yenmesiyle son bulmuştur. Açıkça belli olduğu gibi, bu gyula "kendi inancından gururlanan ve Hıristiyan olmaya yanaşmayan bir Hazar"dır.[3]

Bu olay çifte yönetim sistemine son vermiştir ama Hazar Yahudilerinin Macar toplumu üzerindeki etkilerine son vermiş değildir. Bu etkilerin bir örneği, Magna Carta'nın Macaristan'daki örneği sayılabilecek olan "Altın Boğa"da ortaya çıkmaktadır. Bu yasa, 1222 yılında Kral II. Endre (Andrew) tarafından çıkarılmış olup Yahudilerin para basma, vergi toplama gibi işleri yürütmesini ve kraliyet tuz tekelinin denetimini ellerinde tutmasını yasaklamıştır. Bundan anlaşıldığına göre, bu yasadan önce birçok Yahudi bu önemli görevleri elinde bulundurmakta, hatta daha üst düzeylere de çıkabilmekteydi. Kral Endre'nin hazine gelirleri sorumlusu Kont Teka da Hazar kökenli bir Yahudiydi. Zengin bir toprak sahibi, aynı zamanda dâhi bir maliyeci ve diplomattı. İmzası o çağın

2 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews,* New York, 1957, III. Cilt, s. 212.

3 *Anonimi Gesta Hungarorum*'dan alıntılayan Macartney: C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century,* Cambridge, 1930, s. 188f.

birçok barış antlaşmasında ve mali anlaşmasında görülmektedir. Bu antlaşmalara bir örnek, Avusturya Kralı II. Leopold'un Macar kralına 2000 mark ödeme yükümlülüğünü belgeleyen antlaşmadır. Bu durum insana ister istemez, İspanya'da Kurtuba Halifesi'nin sarayında buna benzer bir görevde bulunan başka bir Yahudiyi, Hasday Bin Şaprut'u anımsatmaktadır. Batı Avrupa'daki Filistin Diasporasını Doğu Avrupa'daki Hazar Diasporasıyla karşılaştırmak, aralarındaki paralleliği gözümüzde biraz daha belirginleştirebilir

Burada belirtilmesi gereken bir diğer nokta da Kral II. Endre'nin ülke soylularının zorlamasıyla Altın Boğa'yı imzalamakla birlikte, Teka'yı görevinde tutmayı sürdürmesidir. Kont Teka daha on bir yıl görevini mutluluk içinde sürdürmüştür. Ancak o zaman, papanın krala yaptığı baskı, Teka'ya artık istifa edip Avusturya'ya geçmenin akıllıca bir davranış olduğunu göstermiş, oraya vardığında da sevgiyle karşılanmıştır. Sonradan, Kral II. Endre'nin oğlu Kral IV. Bela, Teka'nın yeniden yurduna dönmesi için papadan izin almış, Teka dönmüş ve Moğol işgali sırasında ölmüştür.[4-5]

3

Böylelikle, ortaçağda gerek sayı, gerek toplumsal hakimiyet açısından üstün gözüken Macar Yahudilerinin Hazar kökenleri inandırıcı bir şekilde belgelenmiş gibidir. Eskiden beri var olan Hazar-Macar yakınlığı nedeniyle Macaristan'ın durumunun bir istisna olduğu da düşünülebilir. Ama gerçekte Hazarların Macaristan'a sokulması Avrasya steplerinden batıya, Doğu ve Orta Avrupa'ya

4 Hazar literatüründe her nedense ihmal edilmiş olan Teka olayına dikkatimizi çeken Bayan St. G. Saunders'a şükranlarımı sunarım.

5 *The Universal Jewish Encyclopedia*, "Teka" maddesi.

toplu geçişin yalnızca bir parçasını oluşturmaktadır. Macaristan'a insan yollayan tek ulus Hazarlar değildir. Macarları Don dolaylarından, Karpatlar üzerinden bugünkü yerlerine kovalayan Peçenekler de peşlerinden Kumanlar geldiğinde Macar topraklarına yerleşmek için izin istemek zorunda kalmışlar, Kumanlar da Moğollar gelince aynı zorunluluğa düşmüşlerdir. Macar Kralı Bela "Yanlarında köleleriyle birlikte" 40.000 kadar Kuman'a Macar topraklarına yerleşme izni vermiştir.[6]

Batıya doğru akıp duran bu hareket, barış dönemlerinde yalnızca bir dalgadan ibaret sayılabilirse de zaman zaman bir çığ halini almıştı. Özellikle Moğollar sahnede belirdiğinde olay, peşinden toprak kaymalarını getiren bir depreme dönüşmüştü. "Yeryüzünün efendisi Cengiz Han" adını alan Başbuğ Timuçin öteki kentlere örnek olsun diye kendisine karşı koyan kentlerde yaşayanları tek kişi bırakmamacasına öldürmüş, savaş esirlerini ilerleyen birliklerin önünde canlı kalkan olarak kullanmış, Volga Deltası'ndaki sulama şebekesini mahvetmiş, Hazarlara bol pirinç ve başka ürünler veren verimli toprakları, kıraç araziler (Rusçada *dikoyeh pole*) haline getirmiş, "üzerinde bir tek çiftçi yaşamayan, içinden yalnızca paralı askerlerin ve kaçan insanların geçtiği uçsuz bucaksız alanlar yaratmıştı."[7]

1347-1348 tarihlerine rastlayan veba salgını da Kafkaslarla Don ve Volga arasındaki Hazar topraklarının ıssızlaşmasında rol oynamış, eskiden step kültürünün doruğa vardığı bu yerleri, çevredeki bölgelerden daha derin bir barbarlığa doğru itmiştir. Baron şöyle yazmaktadır: "Çalışkan Yahudi çiftçilerin, zanaatkârların ve tacirlerin yok olması ya da göçmesiyle oluşan büyük boşluk ancak

6 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 262.

7 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, IX. Bölüm.

son yıllarda yeni yeni dolmaya başlamıştır."[8]

Mahvolan yalnızca Hazar ülkesi değil, aynı zamanda Volga Bulgarlarının ülkesiyle Alan ve Kumanların Kafkaslardaki üsleridir. Güney Rus Prenslikleri ve Kiev de bunlar arasında sayılabilir. XIV. yüzyıldan başlayarak Altın Orda'nın dağılması sırasında durum daha da kötüye gitmiştir. "Avrupa steplerindeki toplulukların can güvenliklerini sağlamak ve geçinmek için göç etmekten başka yolu yoktu."[9] Daha verimli topraklara göçmek yüzyıllarca sürmüş ve Hazar göçü de bu genel görünümün yalnızca bir parçası olmuştur.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu göç öncesinde, Ukrayna ve Güney Rusya'da birtakım Hazar kolonileri kurulmuş, örneğin Ruslar Hazarların başkentini yıkmadan çok önce Kiev'de zengin bir Yahudi topluluğu oluşmuştur. Perislavel ve Çerginov'da da buna benzer topluluklar yaşamaktadır. Kievli Haham Moşeh 1160 yılında Fransa'da eğitim görmüş, Çernigovlu Haham Abraham 1181 yılında Talmud okuluna gitmiştir. İgor destanında çağdaş bir Rus ozanı olan Kogan'ın adı geçmektedir. Bu ad, olsa olsa "kohen" (din adamı) ile "kağan"ın karışımı olabilir.[10] Hazarların, Rusların *Biela Veza* dediği Sarkel'in tahrip edilmesinden sonra Çernigov yakınlarında aynı isimde bir kent kurduğunu da bilmekteyiz.[11]

Ukrayna ve Polonya'da "Hazar" ya da "Zhid" (Yahudi) sözcüğünün türevi olan birçok kent adı vardır: Zydowo, Kozarzewek, Kozara, Kozarzow, Zhydowsky, Vola, Zydaticze vb. Bunlar, başlangıçta belki küçük köylerdi veya

8 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, III. Cilt, s. 206.

9 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, IX. Bölüm.

10 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, VII. Bölüm; Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, III. Cilt, s. 218 ve not.

11 Brutzkus, *Jewish Enc.*, "Chaseren" maddesi.

Hazar Yahudi topluluklarının batıya giderken konakladığı kamplardı.[12] Aynı tür adlara Karpat ve Tatra dağları üzerinde de rastlanmakta, hatta bunların benzerleri Avusturya'nın doğu yörelerinde bile karşımıza çıkmaktadır. Krakov ve Sandomierz'in eski Yahudi mezarlıkları da "Kaviory" diye anılmaktadır ve Hazar-Kabar kökenli olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Gerçi, Hazarların asıl göçü batı istikametindedir, ama bazı topluluklar geride kalmış, özellikle Kırım ve Kafkaslar yöresinde, modern çağlara kadar yaşayan Yahudi topluluklarını oluşturmuşlardır. Kerç Boğazı'nın öte yakasından Kırım'a bakan, Hazarların eski kuvvet merkezlerinden Tamatarkha'da (Taman), bir Yahudi prensin, XV. yüzyılda, Ceneviz Cumhuriyeti'nin egemenliği altında hüküm sürdüğünü okumaktayız. Daha sonra bu prens Kırım Tatarlarının egemenliğine girmiştir. En son prensleri Prens Zakharia, Moskova prensiyle ilişki kurmuş, Moskova'ya çağırılmış, Rusya'ya gelip vaftiz olmayı kabul etmesi karşılığında kendisine Rus soylularına tanınan hakların tanınacağı bildirilmiş, ama prens bu öneriyi reddetmiştir. Poliak'a göre benzer durumlarda, "Hazar-Yahudi unsurlarının Moskova devleti içinde yüksek konumlara getirilmesi XVI. yüzyılda Rus soyluları arasındaki 'Yahudi sapınç'ının (*Zhidovstbuyushtchik*) ortaya çıkmasına yol açan etkenlerden biri olmuştur. Ayrıca Kazaklar ve köylüler arasında hâlâ Sebt* geleneği uygulayanların bir mezhebi (*Subbotniki*) bulunması da bu olayların sonucu olabilir."[13]

Hazar ulusunun kalıntılarının bir kolunu da Kuzeydo-

12 Schiper'den alıntılayan Poliak.

* Sebt (Şabbat): Tanrının Musa'ya bildirdiği on buyruktan birine göre Yahudilerin dinlenmek zorunda oldukları haftanın yedinci günü... Yahudiler her yedi yılda bir nadas için tarla çalışmalarını durdurarak Şabbat yılı yaparlar. Ayrıca elli yılda bir yinelenen bir başka Şabbat yılı da vardır ki buna Jübile yılı denir. –ed.n.

13 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, IX. Bölüm.

ğu Kafkasya'da yaşayan "Dağ Yahudileri" oluşturur. Bunlar, ötekiler giderken asıl yurtlarını terk etmeyip geride kalanlar olmalıdır. Sayılarının sekiz bin kadar olduğu ve Kıpçak ve Oğuzlar gibi eski kabilelerin yakınında yaşadıkları bilinir. Kullandıkları dil, başka bir Kafkas kabilesinden aldıkları Tat dilidir. Kendilerine bu dilde *Dagh Chufuty* (Dağ Çıfıtı) demektedirler. Haklarında başka bir şey bilinmemektedir.[14]

Kırım'da ve bir zamanlar imparatorluklarının sınırları içinde kalan başka yörelerde de ayakta kalmış başka Hazar yerleşimleri bulunur. Yine de bunlar, Polonya ve Litvanya'ya doğru çığ gibi akan gerçek büyük Hazar göçünün ve bu göçün tarihçilerin ve antropologların önüne attığı sorunların yanında tarihsel ilginçliklerden başka bir şey değildir.

4

Hazarların yeni yurtları saydıkları ve bir dereceye kadar güvenliğini sağlayabildikleri Doğu ve Orta Avrupa bölgesi, siyasal önemini birinci bin yılın sonlarına doğru kazanmaya başlamıştır.

962 yılı dolaylarında birçok Slav kabilesi, içlerinden en güçlüleri olan Polyanların çevresinde bir birlik kurmuş ve böylece bugünkü Polonya'nın çekirdeğini oluşturmuştur. Polonya'nın gelişmeye başlamasının, Hazar İmparatorluğu'nun yıkılması sıralarına rastladığı ortadadır (Sarkel 965 yılında yıkılmıştı). Polonya Krallığı'nın kuruluşuna ilişkin destanlarda Yahudilerin çok önemli roller üstlendiği anlatılmaktadır. Bu destanlara göre, bir-

14 Bu veriler *Encyclopedia Britannica*'nın son Sovyet kaynaklarıyla desteklenen 1973 baskısında bulunmaktadır. Ayrıca George Sava'nın *Unutulmuş İnsanlar Vadisi* (Londra, 1946) adlı kitabı da Dağ Yahudilerinin ülkesini ziyaretini anlatan bir melodramdır, ama ne yazık ki içinde yeterli bilgi yoktur.

leşen kabileler kendilerini yönetecek bir kral seçmek ister ve Abraham Prokownik adlı bir Yahudiyi bu göreve getirirler.[15] Bu Yahudi, geri kalmış Slav orman halkının yararlanmayı düşündüğü zengin ve eğitimli bir Hazar tüccarı olabileceği gibi, yalnızca uydurma bir efsane kahramanı da olabilir. Ne olursa olsun, destan bize bu tür Yahudilerin saygı gördüğünü anlatmaya yetmektedir. Hikâye sürer ve bize Abraham'ın büyük bir alçakgönüllülük içinde tahtını Piast adlı bir köylüye bırakarak çekildiğini anlatır. Piast, Polonya'yı 962-1370 yılları arasında yöneten Piast hanedanının kurucusudur.

Abraham Prokownik gerçekten yaşamış olsa da olmasa da, ülke ekonomisine ve yönetimine katkıları nedeniyle Hazar Yahudisi göçmenlerin buralarda hoş karşılandığı ortadadır. Piast hanedanının yönetimi altındaki Polonyalılar ve bu ülkenin Baltık komşuları olan Litvanyalılar[16] kısa zamanda sınırlarını genişletmiş, yeni topraklarının kolonileştirilmesi için göçmen alma gereksinimi duymaya başlamışlar, kentleşmiş bir uygarlık yaratmak için bunu zorunlu saymışlardır. Önce Alman köylülerinin göçünü teşvik etmişler, burjuvaları ve zanaatçıları çekmeye çalışmışlar, daha sonra Altın Orda egemenliği altındaki topraklardan gelen göçmenlere kapılarını açarak Erme-

15 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews,* New York, 1957, III. Cilt, s. 217 ve not.

16 İki ülke bir dizi antlaşmayla yakınlaşmış ve 1386 yılında Polonya Kralhığı adı altında birleşmiştir. Açıklık sağlamak amacıyla her iki ülkenin Yahudilerinden söz ederken Polonya Yahudileri deyimini kullanacağım ve XVIII. yüzyıl sonunda Polonya'nın Rusya, Prusya ve Avusturya arasında bölüşüldüğünü, halkının da bu üç ülkenin halkı durumuna geldiğini dikkate almayacağım. Gerçekte Çarlık Rusyası sınırları içinde çıkarılan ve Yahudilerin yaşayacakları yerleri saptayan "Yerleşme Yasası"nın 1792 yılında yürürlüğe girmesi, Polonya'dan ve Ukrayna'dan alınan toprakların Rusya'ya katılması sıralarına rastlar. Bu yasaya göre Pale diye anılan eski Polonya toprakları, Yahudilerin yaşayacakları yerdir. Ancak bazı ayrıcalıklı Yahudiler Pale'nin dışında yaşama hakkını kazanmıştır. Bunların sayısı 200.000'i geçmezken, Pale'de beş milyona yakın Yahudi yaşamaktadır.

nileri, güney Slavlarını ve Hazarları içeriye almışlardır.[17]

Bu göçmenlerin tamamının kendi iradeleriyle hareket ettiği söylenemez. Aralarında çok sayıda savaş esiri de vardır. Bunlara örnek, fethedilen güney illerindeki (XIV. yüzyılın sounda Litvanya taşrası Baltık Denizi'nden Karadeniz'e uzanıyordu) Litvanyalı ve Polonyalı toprak sahiplerinin arazilerini işlemek üzere çalıştırılan Kırım Tatarlarıdır. Özellikle yeni fethedilen topraklarda ele geçen araziler, bu Tatarlara işlettirilmiştir. Çünkü XV. yüzyılda Bizans'ı fetheden Osmanlı Türkleri kuzeye doğru ilerlemeye başlamışlar ve toprak sahiplerini, sınır yöresindeki halkı içerilere çekmeye zorlamışlardır.[18]

Bu şekilde zorla göç ettirilen topluluklar arasında Karaimlerin oranı hayli yüksektir. Bilindiği gibi Karaimlik, haham literatürünü öğrenmeyi reddeden bir temel felsefe mezhebidir. Karaimler arasında yakın çağlara kadar yaşayan bir geleneğe göre, atalarını Polonya'ya getiren, Vytautas (Vitold) adlı bir Litvanya prensidir. Kırım'daki Sulkhat'tan buraya savaş esiri olarak getirilmişlerdir.[19] Bu efsaneyi onaylayan tarihi bir gerçek de, Vitold'un 1383 yılında Troki Yahudilerinin haklarını belirleyen bir yasa çıkarmasıdır. Ayrıca Fransız gezgini de Lanoi, "birçok Yahudinin" Almanların ve yerlilerin kullandığından çok daha farklı bir dil kullandığını söylemektedir.[20] Bu dil, Türkçenin bir diyalektidir. Altın Orda çağında Hazar topraklarında kullanılan *lingua cumanica*'ya en yakın diyalekt budur. Zajaczkowski'ye göre[21] Troki, Vilna, Ponyeviez,

17 Polonya ve Macaristan da 1241-1242 yılında Moğollar tarafından istila edilmiş, ama işgal edilmemiştir. İşgal edilmemiş olmaları bu ülkelerin ilerideki tarihini biçimlendiren en büyük etkendir.

18 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, IX. Bölüm.

19 *A.g.e.*

20 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951.

21 Alıntılayan Poliak: Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, IX. Bölüm.

Lutzk ve Halitch'de yaşayan Karaimler konuşurken ve dua ederken hâlâ bu dili kullanmaktadır. Karaimler 1710 büyük salgınından önce Polonya ve Litvanya'da otuz iki ya da otuz yedi toplulukları bulunduğunu ileri sürmektedir.

Eski diyalektlerine "Kedar dili" demektedirler; XII. yüzyılda Haham Petachia'nın Karadeniz'in kuzeyinde kalan Karaim topraklarını Kedar ülkesi olarak adlandırdığı gibi. Ayrıca, bu gezginin onlara ilişkin olarak anlattığı Sebt günü hep karanlıkta oturmaları ve haham literatürünü bilmeyişleri, mezheplerinin uygulamasına uymaktadır. Ünlü çağdaş Türkolog Zajaczkowski kanıtlara dayanarak, Karaimleri, dilleri açısından eski Hazarların torunları olarak nitelendirmektedir.[22] Hazar Yahudilerinin pek çoğu eski dillerini bırakıp *lingua franca** (Yidiş dili) benimserken, bu mezhebin niçin beş yüz yılı aşkın bir süre kendi dilini koruduğuna daha ileride değinilecektir.

5

Polonya Krallığı daha başında, Piast hanedanının yönetimi altında, Katolik mezhebiyle birlikte batıya dönük tutumu benimsemiş bulunmaktadır. Ama batısında kalan komşularına oranla yine de gerek kültürel gerek ekonomik bakımdan geri kalmış bir ülke olarak yaşamıştır. Göçmen çekme politikasının, yani batıdan Almanları, doğudan Ermenileri ve Hazar Yahudilerini ülkelerine alarak gelişmeyi hızlandırma çareleri aramalarının ve onlara yasalarla özel haklar tanımalarının nedeni bu olsa gerektir.

1264 yılında Boleslav tarafından çıkarılan ve 1334'te Büyük Casimir tarafından onaylanan yasa, Yahudilere kendi sinagoglarına sahip olma, okul ve mahkemelerini

22 Zajaczkowski'den alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 222.

* Ortak dil, anlaşma dili. –ed.n.

kurma, gayrimenkullerin mülkiyetine sahip olma, istedikleri mesleğe ya da ticarete atılma haklarını tanımaktadır. Kral Stephen Bathory döneminde (1575-86) Yahudiler, yılda iki kez toplanan bir meclis kurma hakkını da kazanmıştı. Bu parlamento, kendi dindaşlarının ödeyecekleri vergiyi saptama yetkisine sahipti. Kendi yurtlarının yıkılması Hazar Yahudilerinin tarihinde yeni bir sayfa açmıştı.

Onların bu mutlu durumu, XIII. yüzyılda Papanın – herhalde Papa IV. Clemens'in– adı belli olmayan bir Polonya prensine yazdığı mektupla belgelenmektedir. Bu mektupta Papa, Roma yetkililerinin Polonya kentlerinde çok sayıda sinagogun bulunduğunu bildiklerini, hatta bu kentlerin birinde[23] beş sinagogun bulunduğunun farkında olduklarını belirtmektedir. Bundan rahatsız olmasının sebebi, sinagogların kiliselerden daha yüksek, daha büyük ve daha süslü oluşları, renkli levhalarla kaplanmış damlarının yakınlarındaki Katolik kiliselerini fakir göstermeleridir. (İnsan, burada, Mesûdî'nin İtil'deki cami minaresinin sinagogdan yüksek oluşuna nasıl sevindiğini anımsıyor.) Papanın bu mektuptaki yakınmalarını kanıtlayan tarihsel gerçek, 1267 yılında Kardinal Guido'nun "Yahudilerin bir kentte birden fazla sinagogu olamaz..." biçiminde yayınladığı karardır.

Moğolların Hazarya'yı işgal ettiği döneme rastlayan bu belgelerden anlayabildiğimiz kadarıyla, bir kentte birden fazla sinagoga sahip olmaları, Polonya'da yaşayan Hazar Yahudilerinin sayısının daha o zamandan epeyce yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca tapınakları bu kadar büyük ve süslü olduğuna göre, refah düzeyleri de oldukça yüksekti. Bu nokta bizleri, Polonya'ya yönelen Hazar göçünün kalabalıklığını ve bileşimini düşünmeye iter.

Sayı söz konusu olduğunda bize ışık tutacak hiçbir bilgi yoktur. Arapların, Müslüman-Hazar savaşlarında

23 Muhtemelen Wroclav ya da Krakow.

300.000 kişiyi aşkın Hazar ordularından söz ettiğini biliyoruz (Bkz. I. Kısım/7). Bu sayının oldukça abartılı olduğunu kabul etsek bile, Hazar nüfusunun hiç değilse yarım milyon kişi kadar olması gerektiği ortadadır. İbn Fadlân, Volga Bulgarlarının 50.000 kadar çadırı olduğunu söylemektedir. Bu yalnızca orada 300.000-400.000 kişilik bir nüfus yaşıyor demektir ki, bunun Hazarlara aşağı yukarı denk sayılması gerekir. Ayrıca XVII. yüzyılda Polonya ve Litvanya'da yaşayan Yahudilerin sayısı da günümüz tarihçileri tarafından 500.000 (toplam nüfusun yüzde beşi) olarak tahmin edilmektedir.[24] Bilinen veriler ışığında, yani Sarkel'in yıkılmasıyla bir Hazar göçünün Ukrayna ve Polonya-Litvanya üzerine yönelmesi, bin yılına doğru Piast hanedanının yükselişi, Moğol istilası sırasında bu göçün hızlanması ve XV ve XVI. yüzyıllarda sona ermesi, o sırada steplerin aşağı yukarı tümüyle boşalmış olması ve Hazarların dünya yüzünden silinmesi gibi bilgilerin ışığında, bu sayıların tutarlı olduğu bir gerçektir.[25] Genel anlamda bu halk, beş altı yüzyıllık bir süre içinde yer değiştirmişe benzemektedir. Bizans'tan ve Arap topraklarından Hazarya'ya gelen Yahudileri hesaba katar ve Hazar nüfusunun kendi arasında da biraz artığını kabul edersek, en yüksek seviyesine ulaştığı yıllarda Hazar nüfusunun, XVII. yüzyılda Polonya'da yaşayan Yahudi nüfusu düzeyinde olması –bilgisizliğimizi karşılamak üzere arada birkaç yüz bin kişilik bir fark payı tanımakla birlikte– gerektiğini düşünüyorum.

Bu sayılarda bir ölçüde gariplik ve alay gizlidir. *Encyclopaedia Judaica*'da "İstatistikler" başlığı altındaki yazıya baktığımız zaman, XVI. yüzyılda dünya Yahudi

24 Vetulani, A. *The Jews in Mediaval Poland," Jewish J. of Sociology,* Aralık 1962, s. 278.

25 Dinyeper üzerindeki en son Hazar köyleri, Kazak isyanı sırasında XVII. yüzyılda Chmelmicky tarafından yıkılmış, canlarını kurtaranlar Polonya-Litvanya'da yaşayan Yahudiler arasına katılarak, oranın Yahudi nüfusunu yine büyük ölçüde artırmışlardır.

nüfusunun bir milyon dolayında olduğunu görüyoruz. Poliak'ın, Kutschera'nın[26] ve diğer bazı yazarların işaret ettiği gibi, bu durumda ortaçağda Yahudi dinine inananların büyük çoğunluğunun Hazarlar olduğu anlaşılmaktadır. Hazarların oldukça büyük bir bölümü Polonya, Litvanya, Macaristan ve Balkanlara yerleşmiş, bir Doğu Avrupa Yahudi toplumu oluşturmuş ve yine dünya Yahudilerinin çoğunluğu teşkil etmeyi sürdürmüşlerdir. Bu toplumun ilk çekirdeği, öteki yörelerden göçen başka Yahudiler tarafından seyreltilmiş ve büyütülmüş olsa bile (ileride açıklanacaktır), Hazar-Türk kökeni kuramını destekleyen kanıtların çokluğu, bu kurama hiç değilse incelenmeye değer bir nitelik kazandırmaktadır.

Polonya ve Doğu Avrupa'da yaşayan Yahudi topluluklarının genişlemesindeki başrolün Hazar unsuruna yüklenip, batıdan gelen göçmenlere atfedilmeyişinin diğer nedenleri gelecek bölümlerde incelenecektir. Yine de, Polonyalı tarihçi Adam Vetulani'nin sözlerine burada yer vermekte yarar olduğu kanısındayım (italikler bana aittir):

> Araştırmacılar, bu ilk yerleşim yerlerinin Hazar topraklarından ve Rusya'dan gelenler tarafından kurulmuş olduğunda görüş birliği içindedir. Güney ve Batı Avrupa'dan gelip yerleşen Yahudiler, buraya çok daha sonra gelmişlerdir. Buradaki Yahudi nüfusunun bir bölümü (*ilk zamanlardaki ana bölümü*) doğudan, Hazar topraklarından, daha sonra da Kiev Rusya'sından gelmiştir.[27]

6

Sayı konusunu burada bırakabiliriz. Öte yandan, acaba bu Hazar göçmen topluluğunun sosyal yapısı ve karışım oranları üstüne neler biliyoruz?

---

26 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951; Kutschera, H. Freiherr von, *Die Chasaren*, Viyana, 1910.

27 Vetulani, A., *The Jews in Mediaval Poland," Jewish J. of Sociology*, Aralık 1962, s. 274.

İlk bakışta dikkat çeken nokta, Macaristan ve Polonya'da ilk zamanlarda seçkin Yahudilere verilen görev ve mevkilerin birbirine çok benzemesidir. Gerek Macar, gerekse Polonya kaynakları Yahudilerin darphanelerde görev aldığını, hazine yöneticisi, tuz tekeli denetçisi, vergi toplama görevlisi ve faizci, yani bankacı olduklarını belirtmektedir. Bu uygunluk bize bu iki göçmen topluluğun aynı kökenden gelmiş olabileceğini düşündürtmekte, ayrıca Macar Yahudilerinin kökünü Macar-Hazar bağlantısına kadar izleyebildiğimize göre, vardığımız bu yargının doğru olduğu izlenimini vermektedir.

Eski kaynaklar, her iki ülkenin gelişen ekonomik yaşamı üzerinde göçmen Yahudilerin oynadığı rolü yansıtmaktadır. Bu rolün önemli bir rol olması bizleri pek şaşırtmaz, çünkü dış ticaretin ve transit mallara gümrük vergisi uygulamanın Hazarların en önemli gelir kalemlerini oluşturduğunu zaten bilmekteyiz. Göçmenlerin bu konularda ülke halkından daha tecrübeli olduğu düşünülürse sarayın ve soyluların mali işlerini yüklenmelerini normal karşılamak gerekir. XII ve XIII. yüzyıllarda basılan Polonya paralarında Lehçe yazılardan başka, İbrani harfleriyle basılmış yazılar da görülmektedir (Bkz. II. Kısım/1). Bu paralar, yukarıdaki varsayımların garip birer kanıtı niteliğindedir. Yazıların neye yaradığı ise bir bilmecedir. Bazıları bir kralın adını verir (Leszek, Mieszko gibi), bazıları ise "Prens Abraham ben Joseph'in evinden" gibi yazılardır. Bu büyük olasılıkla parayı bastıran şahıs ya da bankacı olabilir. Birtakım paralarda "Şans" ya da "Mukaddes" gibi sözcükler okunmaktadır. Ayrıca günümüz Macar kaynaklarının da, Yahudilerden alınan gümüşlerden para basıldığını belirtmesi ilginçtir.[28]

28 Vetulani, A., *The Jews in Mediaval Poland," Jewish J. of Sociology,* Aralık 1962 s. 276, 277; Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews,* NewYork, 1957, III. Cilt, s. 218 ve notlar; Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe,* Tel Aviv, 1951.

Ama Batı Avrupa'da görülen durumun tersine, bu ülkelerde yaşayan Yahudilerin tek uğraşı maliye ve ticaret değildir. Macaristan'da Kont Teka'nın durumu gibi, Polonya'da da birçok zengin Yahudi göçmen toprak sahibi olmuştur, örneğin 1203'ten önce Breslav yakınlarında Yahudilerin sahip oldukları topraklarda oturan Yahudi çiftçilerden oluşan bir köy kaydedilmiştir.[29] Ayrıca bu yörelerde birçok Hazar köylüsünün yerleşmiş olduğu, Hazar dilindeki köy adlarından da bellidir.

Bu köylerin nasıl oluştuğu konusunda bize ışık tutan Karaim kaynakları vardır. Bu kaynaklardan birinde Prens Vitold'un bir grup Karaim savaş esirini "Krasna"ya yerleştirmesi, onlara evler yaptırışı, meyve bahçeleri ve 1-1,5 millik topraklar verişi anlatılmaktadır. (Krasna'nın Podolya'daki Krasnoia adlı Yahudi kasabası olduğu sanılmaktadır.)[30]

Yahudi toplumu için çiftçilik sağlam bir gelecek sunmuyordu. Bunun nedenleri çeşitlidir. XIV yüzyılda feodalitenin güçlenmesi, Polonya çiftçilerini serf durumuna getirmiş, köylerinden çıkmalarını yasaklamış, onları hareket özgürlüğünden yoksun bırakmıştır. Daha sonra, kilise hiyerarşisiyle derebeylerin ortak baskısı sonucu, 1496 yılında Polonya parlamentosu Yahudilerin tarım arazisine sahip olmasını yasaklayan bir yasa çıkarmıştır. Yine de, Yahudileri topraktan uzaklaştırma sürecinin bundan çok önce başladığı sanılmaktadır. Yukarıda sayılan nedenlerin, yani din ayrımının, köylülerin serfleşmesinin dışında, gerçekte bir tarım toplumu olan Hazarların yavaş yavaş bir kent toplumu haline dönüşmesi, göçler tarihinin en belirgin özelliklerinden biridir. Farklı iklim koşulları ve çiftçilik yöntemleriyle karşılaşma gibi güçlükler bir yana,

29 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, III. Cilt, s. 219.

30 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, VII. Bölüm.

yeni geldikleri ülkede kent yaşamının sunduğu daha kolay yaşam şartları, bir iki kuşak içinde yaşayış biçimlerini değiştirmelerine yol açmıştır. Abruzzi köylülerinin torunlarının yeni dünyada lokantacı ve garson olarak çalışması gibi, Polonya çiftçilerinin torunlarının da mühendislik ya da psikanaliz gibi uğraşlar seçmeleri olağandır.[31]

Bununla birlikte, Hazar Yahudilerinin Polonya Yahudileri haline gelmesi, geçmişle aralarındaki bağların sarsıntılı bir biçimde koparılmasını ya da bu kişilerin kimliklerini yitirmesini gerektirmemiştir. Bu yavaş yavaş gerçekleşen organik bir değişim olmuş, Poliak'ın çok inandırıcı biçimde ortaya koyduğu gibi, Hazar toplumuna yeni ülkede birçok geleneğini koruma olanağı tanımıştır. Bunun nedeni, Diaspora dünyasının hiçbir yerinde görülmeyen bir toplumsal yapı, daha doğrusu bir yaşam biçimi elde edebilmeleridir. Yahudi kasabası, yani İbranicede *ayarah* olarak adlandırılan, Yidiş dilinde *shtetl* (ştetl), Lehçede *miastecko* olarak tanımlanan toplum, yalnızca Polonya'ya özgüdür. Bu sözcüklerin her biri küçültmeli adlarsa da, bu, hiçbir zaman söz konusu toplumun küçük olduğu anlamına gelmemektedir. Kasabaların bazıları epeyce büyüktür. Adların küçültme oluşu, az da olsa özerkliğe sahip olmaları nedeniyledir.

Ştetl hiçbir zaman getto ile karıştırılmamalıdır. Getto, Hıristiyan kentlerinde Yahudilerin yaşamaya zorlandığı bir sokaklar topluluğunu ya da mahalleyi tanımlamaktadır. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Hıristiyan ve bazı Müslüman kentlerinde Yahudilerin evrensel yaşam alanı olarak evrilmiştir. Gettonun çevresi duvarlarla çevrilidir, geceleri kilitlenen kapıları vardır. Bu durum, içeride yaşayanlarda boğulma duygusu yaratmakta ve içe dönüklüğe yol açmakta ise de gergin zamanlarda

31 Göçmenlerin boş topraklara yerleşip çiftçilik yolunu seçmeleri, ancak gelişmiş ya da az gelişmiş yörelerden gelenler için geçerli olan bir yoldur.

güven vermek gibi bir dereceye kadar yarar da sağlamaktadır. Gettonun genişleme olanağı olmadığı için evler genellikle dar ve yüksek yapıdadır. İçerideki nüfusun sürekli olarak artması ve sıkışması hiç hoş olmayan sağlık koşullarına yol açar. Bu koşullarda yaşayan insanların kendilerine saygı duymayı sürdürebilmesi için ruhsal yönden güçlü olmaları gerekir. Bunda hepsinin başarılı olamadığı ortadadır.

Ştetl ise çok daha farklı bir yerdir. Yalnızca Litvanya-Polonya'da bulunan, dünyanın başka bölgelerinde rastlanmayan bir yerleşme biçimi olduğu daha önce de belirtilmişti. *Ştetl*, Yahudilerin yaşadığı ya da halkın çoğunun Yahudi olduğu bir kasabadır. Kökeni herhalde XIII. yüzyıla dayanmakta ve belki de Hazarların pazar kentleriyle Polonya'daki Yahudi kasabaları arasındaki kayıp bağlantıyı temsil etmektedir.

Bu yarı-kırsal, yarı-kentsel yerleşim yerlerinin ekonomik ve toplumsal işlevi her iki ülkede de birbirine benzemektedir. Hazarya'da, daha sonra Polonya'da da olduğu gibi bu yöreler ticaret merkezi, pazar-kenti görevini yüklenmiş olup, büyük kentlerle kırsal yöreler arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Sürekli fuarlarında, koyun, sığır ürünleri, kentlerde üretilen mâmuller, kırsal yörelerin küçük ev sanayi ürünleri alınıp satılır ya da değiş tokuş edilir. Buralar, aynı zamanda, sanatkârların da eserlerini piyasaya sürdüğü yerler olup, çanak çömlekten demirciliğe, gümüşçülüğe, terziliğe, kasaplığa, değirmenciliğe, fırıncılığa, şamdancılık ve mumculuğa kadar her tür işte çalışanların satış merkezidir. Okuma yazma bilmeyenler için mektup yazıcılar, inançlılar için sinagoglar, yolcular için hanlar, çocuklar için okullar (*heder*, İbranice oda anlamına gelir) bulunmaktadır. Gezgin hikâye anlatıcıları ve halk ozanları (Velvel Zbarzher gibi bazılarının ismi kalıcı

olmuştur)[32] buralarda konaklar ve dinleyici bulur, Polonya içinde bir *ştetl*den ötekine geçerek yolculuk yaparlar. Doğulu halklar arasında bugün bile halk ozanlarının var olduğu düşünülürse hiç kuşkusuz aynı şeyi Hazarya'da da yapmışlardır.

Bazı ticaretler Polonya'da yalnızca Yahudilerin tekeline geçmiştir. Bunlardan biri odun ve kereste ticaretidir. Bu durum bize, kerestenin Hazarya'nın bir numaralı ihraç ürünü olduğunu anımsatır. Yahudilere özgü ikinci uğraş nakliyeciliktir. Poliak bize, "*Ştetl*'ların sık örülmüş bir ağ biçimindeki dağılımı, malların bütün ülke içinde Yahudilerin sağlam yapılı atlı arabalarıyla taşınabilmesi olanağını yaratmıştır" demektedir.[33] Bu tür ulaşım, ülkenin doğusunda öylesine yerleşmiştir ki, İbranice arabacı anlamına gelen *ba'al agalah*[34] sözcüğü Rusçaya *balagula* biçiminde girmiş bulunmaktadır. Bu ticaret ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında, demiryollarının hizmete girişinden sonra baltalanmış ve gerilemeye başlamıştır.

Araba yapımı ve taşıma işleri gibi uğraşların Batı Yahudilerinin yaşadığı gettolarda doğup geliştiğini düşünmek güçtür. Bu uğraşların Hazar kökenli olması gerektir. Gettoda yaşayanlar bir yerden bir yere gitmeyen kişilerdir. Oysa Hazarlar, öteki yarı-göçebe kavimler gibi, çadırlarını, yiyecek ve eşyalarını taşımak için at ya da öküz arabası kullanmaya alışkın kimselerdir. Sirk çadırı boyundaki büyük kraliyet çadırlarını da bu yolla taşımak zorundadırlar. Yeni ülkelerinin güç aşılan yollarında ulaşım için gerekli teknik bilgi, olsa olsa onlarda bulunabilir.

Öteki Yahudi uğraşları arasında hancılık, un değirmenciliği, kürk ticareti de sayılabilir ki, bu uğraşların hiçbirine batı gettolarında rastlanmamaktadır.

---

32 *Enyclopedia Britannica*, "Yiddish Literature," 1973.

33 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, III. Bölüm.

34 "Atlı araba ustası" anlamına gelir.

Kaba çizgileriyle bir Polonya *ştetl*'ında yaşamın genel görünümü budur. Bu niteliklerin bazıları herhangi bir ülkenin eski pazar kentlerinden birinde rastlanabilecek niteliklerdir. Diğer bazı nitelikler ise, Hazar kentleri üstüne pek de fazla olmayan bilgilerimize tıpatıp uymaktadır. Bu yüzden Hazar kentlerinin, Polonya *ştetl*lerinin prototipi olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Burada değinilmesi gerekli kendine özgü bir nitelik de pagoda tarzı sinagoglardır. *Ştetl*lerde bulunan XV ve XVI. yüzyıllardan kalma bu ahşap sinagoglar, gerek ülkenin mimari stilinden, gerek Batı Yahudilerinin getirdiği, daha sonraki yıllarda uygulanan getto türü sinagoglardan çok daha değişik yapılardır. *Ştetl* sinagogunun duvarları arabesk desenler ve Acem etkisiyle, Macar-Hazar mimarisine (I/13) giren hayvan figürleriyle kaplı olup Ermeni göçmenlerin Polonya'ya getirdiği süslü üsluba uymaktadır.[35]

Polonya Yahudilerinin geleneksel giysileri de kesinlikle doğu etkisindedir. Her ne kadar tipik uzun ipek kaftan, Polonya soylularının giydiği mantonun bir taklidi gibi gözükse de, gerçekte bu giysi de, Altın Orda Devleti'nde yaşayan Moğollardan kopya edilmiştir. Modanın siyasi sınırları aşarak yol aldığı bir gerçektir. Ama uzun kaftanların göçebelerden çok önce de giyildiğini biliyoruz. *Yarmolka* adı verilen ve günümüze kadar dindar Yahudilerin giymekte olduğu takke, Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan Özbek ve Türk toplumları tarafından da giyilmektedir. Polonya'nın Yahudi erkekleri bu takkenin üzerine *streimel* olarak adlandırılan çevresi tilki kürküyle kaplı, şık, yuvarlak bir şapka giyerlerdi. Bu şapkayı Hazarlar Kazaklardan ya da Kazaklar Hazarlardan kopya etmiş olabilirler. Daha önce de belirtildiği gibi tilki ve samur kürkleri Hazarya'nın en belli başlı ticaret mallarından biriyken, sonradan bu ticaretin Polonya'da Yahudilerin tekelinde

35 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, III. Bölüm.

olduğu görülmüştür. Kadınlar ise XIX. yüzyıl ortalarına kadar uzun beyaz türban takmaktaydılar. Bu başlık da Kazak ve Türkmen kadınlarının taktığı *jauluk*'un eşidir.[36] (Günümüzde dindar Yahudi kadınlar türban yerine kendi saçlarından yapılmış bir peruk takmaktadır, çünkü saçları evlendikleri zaman tıraş edilmektedir.)

Burada, aradaki ilişki biraz kuşkulu bile olsa, Polonya Yahudilerinin *gefilte* (balık dolması) tutkusuna da değinmek yerinde olur. Sonradan ulusal bir yemek olarak ülkedeki Hıristiyanlar tarafından da benimsenen balık dolması için, "Balıksız Sebt olmaz," diye bir atasözü bile vardır. Acaba bu gelenek, balığın esas yemek olduğu Hazar Denizi dolaylarından mı gelmektedir?

Ştetl'de yaşam, Yahudi edebiyat ve folklorunda büyük bir romantik özlemle dile getirilmektedir. Bu yaşama ve geleneklere[37] ilişkin çağdaş bir araştırmada, halkın Sebt'i neşeyle kutlayışı şöyle anlatılıyor:

> İnsanlar nerede olurlarsa olsunlar, bir an önce evlerine ulaşmak ve Sebt'i aileleriyle birlikte karşılamak için acele ederler. Köyden köye gezip arabasıyla satış yapanı da, terzisi de, ayakkabıcısı da, seyahate çıkmış tüccarı da, cuma akşamı güneş batmadan önce evine ulaşmak için çaba gösterir.
>
> Onlar çabucak evlerine koşarken ştetl sokaklarında, "Yahudiler hamama!" diye bağıran tellallar dolaşır. Hamamlar sinagogun bir parçasıdır. Bağıran kişi, kendi yetkisinden daha büyük bir yetkiyle seslenmektedir, çünkü Yahudileri hamama çağırırken, aslında onları tanrının emirlerinden birine uymaya çağırıyordur.

Ştetl yaşamının en canlı biçimde yansıdığı yer, Marc Chagall'ın sürrealist tablo ve baskılarıdır. Buralarda Kutsal Kitap'tan simgeler, kaftan giymiş, başları *yarmolka*lı hahamlarla yan yana görülmektedir.

---

36 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, III. Bölüm.

37 Zborowski, M. ve Herzog, E., *Life is With People - The Jewish Little Town of Eastern Europe*, New York, 1952, s. 41.

Garip kökenlerinin izlerini yansıtan garip bir toplumdur *Ştetl* toplumu. İlk kasabaların savaş esirleri tarafından kurulmuş olması muhtemeldir. Karaimler ve Trokiler gibi. Polonya soylularının bu toplulukları kendi boş topraklarına yerleştirmeye heveslendiğini zaten biliyoruz. Ama yine de, bu kasabaların pek çoğu, çölleşmekte olan yaban bozkırlarından gelen göçün ürünüdür. Poliak'ın ifadesine göre, "Moğol istilası sırasında Slav köyleri batıya doğru kaymaya başladığında, Hazar *ştetl*leri de onlarla birlikte gitmiştir."[38] Yeni kasabaların öncüleri büyük bir olasılıkla, sık sık Polonya topraklarından geçerek Macaristan'a gidip gelen zengin Hazar tüccarlarıdır. "Macaristan'a gelen Magyar ve Kabar göçü, Polonya topraklarındaki Hazar yerleşimlerinin büyümesine vesile oldu. Polonya, Yahudi topluluklarına sahip iki ülke arasında transit yol haline geldi."[39] Gezici Yahudi tüccarlar yeniden iskan edilmesi olası bölgelerle aşinaydı ve kiracı arayan toprak sahipleriyle ilişki kurabilme fırsatları vardı. "Toprak sahipleri, kendi topraklarına yerleşecek ve arkalarından başkalarını da getirecek zengin ve saygın Yahudilerle anlaşma yaparlardı (Abraham Prokownik'i de anımsamamak elde değildir). Genellikle kendi eski yurtlarından gelenleri seçerlerdi."[40] Demek ki bu kimseler çiftçi, küçük sanatkâr ve benzerlerinden oluşan, yani kendi kendini geçindiren bir toplum olabilecek nitelikte kişilerdir. Bunun sonucu olarak Hazar *ştetl*'i niteliklerini koruyarak yerini değiştirmiş ve Polonya *ştetl*'i haline gelmiştir. Çiftçilik zamanla bir yana bırakılacak ama o zamana kadar da değişen koşullara uyum sağlanmış olacaktır.

Günümüz Yahudiliğinin çekirdeğinin de yine eski ilkeye göre oluştuğu ortadadır: "Yeni ufuklara doğru ilerleyin, ama bir arada ilerleyin."

38 Poliak, A. N., *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, III. Bölüm.
39 *A.g.e.*, VII. Bölüm.
40 *A.g.e.*, III. Bölüm.

VI NEREDEN?

1

Araştırmamız neticesinde ortaya iki gerçek çıkmaktadır: Hazarların eski yurtlarından bir ulus olarak silinmesi ve aynı sıralarda, eski yurda yakın kuzey-batı bölgelerde Diaspora'nın başından beri en büyük Yahudi toplumlarının gelişmesi. Bu iki olayın birbiriyle ilişkisi ortada olduğu için, tarihçiler Polonya Yahudiliğinin gelişmesine katkıda bulunan unsurun Hazarya'dan gelen göç olduğu konusunda görüş birliği içindedir. Varılan bu sonuç, daha önceki bölümlerde anlatılan verilere dayanmaktadır. Ama tarihçilerin emin olmadıkları nokta, Hazar göçünün bu Yahudi toplumlarının oluşmasına ne oranda ve ne ölçüde katkıda bulunduğudur. Bu gelişmede Hazar oranı yüzde kaç, batıdan göçen Yahudilerin oranı yüzde kaçtır? Günümüz Yahudiliğinin genetiğini oluşturan oranlar nedir?

Başka deyişle, Polonya'ya çok sayıda Hazar'ın göçtüğü kesinlikle bilinmekte ve artık tartışma konusu olmamaktadır. Tartışılan nokta, bu göçmenlerin yeni toplumun çoğunluğunu mu, yoksa küçük bir oranını mı oluşturduğudur. Bu soruya bir karşılık bulabilmek için, batıdan gelen "Gerçek Yahudiler"in ne sayıda ve nasıl göç ettiği konusuna eğilmek gerekmektedir.

2

1000 yılı dolaylarında Ban Avrupa Yahudilerinin en önemli toplulukları Fransa'da ve Ren yöresinde yaşamaktadır.[1]

1 Ayrı bir kategoriye giren ve söz konusu göçe katılmayan İspanyol Yahudileri dikkate alınmamıştır.

Bu toplulukların büyük bir kısmının Roma döneminde kurulmuş olması muhtemeldir. Çünkü Kudüs'ün yıkılmasından Roma İmparatorluğu'nun çökmesine kadar geçen süre içinde Yahudiler, Roma'ya bağlı büyük kentlere yerleşmiş, sonradan İtalya ve Kuzey Afrika'dan gelen göçlerle desteklenmişlerdir. Fransa, Normandiya, Provence ve Akdeniz kıyılarına kadar olan alanda, IX. yüzyıldan bu yana Yahudilerin yaşamakta olduğunu belirten veriler karşımıza çıkmaktadır.

Bir grup Manş Denizi'ni de geçmiş, Norman çıkarmasından hemen sonra İngiltere'ye gelmiştir. Bunları Fatih William'ın çağırdığı sanılmaktadır.[2] Çünkü ünlü hükümdarın, bu kişilerin sermayesine ve girişim yeteneğine gereksinimi vardır. Olayın tarihi Baron tarafından şöyle anlatılmaktadır:

> Zamanla, gerek siyasal, gerek ekonomik atılımlara kredi sağlamak için çalışmaya başladılar. Yüksek faizle epeyce bir sermaye biriktirdikten sonra, faizcilere şu ya da bu biçimde baskı yapılarak, paralar hazine adına ellerinden alınıyordu. Yahudi ailelerin uzun süre refah içinde, güzel evlerde yaşayabilmesi, toplumsal meselelerde söz sahibi olması, birçoklarının gözünü boyuyor ve bu durum, Yahudilerin borçluların büyüyen nefretini ve yalnızca hükümdarın koruyucu kanatları altına sığınmış olarak yaşamanın tehlikelerini görmelerine engel oluyordu... Gittikçe büyüyen huzursuzluk sonucu, 1189-90 yıllarında son trajedi gerçekleşti. Bunun açtığı yol, sonunda 1290 yılında Yahudilerin sınır dışı edilmesi kararına vardı. İngiliz Yahudilerinin kısa zamandaki yükselişi (1066-1290) ve daha da hızlı düşüşü, Batı Yahudilerinin ikinci bin yılın ilk yarısı boyunca yaşam döngüsünü belirleyen unsurları öne çıkarmaktadır.[3]

2 Malmesburyli William'ın *De gestis regum Anglorum* adlı eserinden alıntılayan Baron: Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, IV. Cilt., s. 227.

3 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, IV. Cilt, s. 75-6

İngiltere tecrübesi oldukça öğreticidir. Çünkü bu olay, Avrupa kıtasındaki eski Yahudi tarihine oranla çok daha iyi belgelenmiştir. Buradan alabileceğimiz en önemli bilgi, Yahudilerin sosyo-ekonomik etkisinin sayılarıyla oranlanamayacak ölçüde büyük olduğudur. 1290 yılında dışarı atılmalarına kadar, herhangi belirli bir tarihte İngiltere'deki Yahudi sayısı asla 2500'ü geçmemiştir.[4] Oysa, ortaçağın bu küçük Yahudi topluluğu, İngiltere'nin ekonomik oluşumu üzerinde çok önemli, hatta Polonya'daki kalabalık Yahudi topluluklarından da önemli bir rol oynamıştır. Yine de Polonya'daki Yahudilerle karşılaştırıldığında, İngiltere Yahudilerinin bazı avantajlardan yoksun olduğunu görüyoruz. Orada ülkenin her yerine serpilmiş, bir ağ oluşturan Yahudi kasabaları yoktur. Gösterişsiz bir yaşam süren küçük sanatçılar, orta sınıf işçiler, hancılar yoktur. Yani bu topluluğun halk içinde bir kökü yoktur. Dolayısıyla bu tipik olayda Angevin İngiltere'si, bize Batı Avrupa'daki gelişmelerin bir özeti gibi görünmektedir. Fransa ve Almanya Yahudileri de aynı alın yazısına mahkûmdur. Onların toplumları da daha çok üst seviyedeki kişilerden kuruludur. Aşağıda kökü yoktur. Bu durum, her yerde aynı acıklı sona yol açmıştır. Bu korkunç hikâye her zaman bir balayıyla başlamış, boşanma ve kanla son bulmuştur. Başlangıçta Yahudilere yüz verilmiş, özel yasalar çıkarılıp onlara ayrıcalıklar tanınmış, ikramlar sunulmuştur. Tıpkı saray simyagerleri gibi *personae gratae* olmuşlardır. Bunun nedeni, ekonominin çarkını döndürecek sırları yalnızca onların bilmesidir. Cecil Roth şöyle yazmaktadır: "Karanlık çağlarda Batı Avrupa'nın ticareti genellikle Yahudilerin elindeydi. Esir ticareti de buna dahildi. Hatta Karolenj Fransa'sında Yahudi sözcüğüyle tüccar sözcüğü eş anlamlı olarak kullanılırdı."[5] Ne var ki, yerli bir tüccar sınıf oluşmaya başlayınca, Yahudiler, yal-

4 Joseph Jacobs'un klasik araştırmasında *(Angevin İngilteresi'nin Yahudileri)* Yahudi ailelerin adları ve öteki ilgili belgeler bulunmaktadır (Alıntılayan Baron, S.W., IV. cilt, s. 77).

5 Roth, C., "Jews", *Enc. Britannica*, 1973.

nız en kârlı işlerden uzak tutulmakla kalmamış, onların alışılmış ticaretlerine bile engel olunmaya başlanmıştır. Bu durumda, onlara açık tek yol, faizle para vermek olmuştur. "...Tedavül eden servet önce Yahudiler tarafından yutulur, sonra belirli aralıklarla hazineye kusturulurdu..."[6] Yani ünlü Shylock karakteri, Shakespeare'den çok önce yerleşmiş bir tipti.

Balayı günlerinde Charlemagne, Bağdat Halifesi Harun el Reşid'e bir heyet göndermiş, 797 yılında bir dostluk antlaşması yapmıştı. Elçilik heyetinde İzak adlı bir Yahudi ile iki Hıristiyan soylu bulunmaktaydı. Bu tatlı dönemin sonu 1306'da geldi. O tarihte Güzel Philip Yahudileri Fransa topraklarından attı. Daha sonra bazılarının dönmesine izin verildiyse de baskı ve eziyet devam etti. Yüzyılın sonunda Fransa'da hemen hemen hiç Yahudi kalmamıştı.[7]

3

Alman Yahudilerinin tarihine baktığımızda ilk gördüğümüz şey, bu ülke Yahudilerine ait bilimsel bir tarihin yokluğudur... *Germanica Judaica* yalnızca 1238 yılına kadar olan süre içinde, tek tek topluluklara ışık tutan bir kaynak niteliğindedir.[8] Tuttuğu ışık da oldukça soluk bir ışıktır, ama hiç değilse Hazar Yahudilerinin Polonya'ya olan göçü doruk noktasına yaklaştığı kritik dönemde Batı Avrupa Yahudi toplumlarının bölgesel dağılımını gösterebilmektedir.

Almanya'da bu tür bir toplumun varlığına işaret eden ilk kaynak, Kalonymous adlı birinin 906 yılında akraba ve yakınlarıyla birlikte İtalya'daki Lucca'dan Mayence'e

6 Roth, C., "Jews", *Enc. Britannica*, 1973.

7 Fransa'nın bugünkü Yahudi toplumu, İngiltere'de olduğu gibi, İspanya engizisyonundan kaçan Yahudiler tarafından XVI ve XVII. yüzyıllarda oluşturulmuştur.

8 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, IV. Cilt, s. 271.

göçtüğünü anlatmaktadır. Aynı tarihte Spires'da ve Worms'da da Yahudilerin varolduğunu okuyoruz. Trèves, Metz, Strasbourg ve Köln gibi yerlerdeki Yahudiler daha sonra ortaya çıkıyor. Bunların tümü Alsas ve Ren vadisi boyunca ince uzun bir şerit üstünde yerleşmişe benziyorlar. Yahudi gezgini Tudelalı Benjamin (Bkz. 1. Bölüm, II. Kısım/8) XII. yüzyılın ortasında bu bölgeyi ziyaret etmiş ve "Bu kentlerde çok akıllı ve çok zengin bir hayli *Yahudi* var," diye yazmıştır.[9] Ama bir hayli dediği, ne kadardır? Az sonra göreceğimiz gibi, pek az.

Daha önce (MS 960-1030) Mayence'de Gershom ben Yehuda adlı bir haham yaşamaktaydı. Bilgeliği kendisine "Diaspora'nın ışığı" adını kazandırmıştı. Fransa ve Ren-Alman yöresi Yahudilerinin dinî önderiydi. 1020 yılı dolaylarında Gershom, Worms'da bir hahamlar konseyi topladı, bazı kuralları onayladı, bu arada birden fazla kadınla evlenmeye yasal olarak son verdi (gerçekte bu uygulama uzun yıllardan beri fiilen ortadan kalkmıştı). Konseyde alınan kararların altında, bunların acilen değiştirilmesi gerektiğinde Burgonya, Normandiya, Fransa ülkeleri ile Mayence, Spires ve Worms kentlerinden gelen yüz delegeden oluşan bir konsey kararının yeteceği yazılıydı. Başka haham belgelerinde de bu tarihler arasında yalnızca bu üç kentin adlarına rastlamaktayız. Bundan çıkarılabilecek tek sonuç, Ren bölgesindeki öteki Yahudi topluluklarının XI. yüzyıl başlarında dikkate alınmayacak kadar önemsiz olduğudur.[10]

Aynı yüzyılın sonunda, yani I. Haçlı Seferi'nin tarihi olan 1096'da Alman Yahudi toplumları toplu halde imha edilmekten kıl payı kurtuldular. E. Barker, Haçlıların tutumunu, *Encyclopaedia Britannica*'da ender rastlanan bir duygusallıkla anlatmaktadır:[11]

9 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, IV. Cilt, s. 271.

10 Kutschera, Hugo Freiherr von, *Die Chaseren*, Viyana, 1910, s. 233.

11 *Enc. Brittanica*, "Crusades", 14. Baskı, IV, s. 772.

Kanlar ayak bileklerine yükselinceye kadar, önüne geleni kesip, gece olunca da, kilisede neşesinden hıçkırarak diz çökmeye hazırdı... Çünkü üstü başı tanrının şarap sıkacağından kıpkırmızı kesilmişti.

Ren Yahudileri de işte bu şarap sıkacağına sıkışmış durumdaydı. Bu pres onları hemen hemen tümüyle yok etti. Ayrıca kendileri de başka bir salgına kapılmış gidiyorlardı. Din uğruna ölme tutkusu. Kendini feda etme, "martir" olma tutkusu. İbrani tarihçisi Solomon bar Simon'a göre (bu yazar genellikle güvenilir bir kaynak olarak bilinir)[12] Mayence Yahudileri, ya dinlerini değiştirip vaftiz edilmeyi kabul etmek ya da saldırganlar güruhunun elinde can vermek gibi korkunç bir ikilemle karşı karşıya gelince, toplu intihar yolunu seçerek öteki toplumlara örnek olmuştur:[13]

İbrahim'in, oğlu İshak'ı kurban etmeye nasıl hazır olduğunu anımsayan babalar, oğullarını; kocalar, karılarını kestiler, insanın kanını donduran bu ürküntü verici kahramanlıklar için, bıçaklar Yahudi geleneğine göre bileniyor, öldürmeler kurban ritüellerine göre yapılıyordu. Genellikle toplumun bilgeleri, büyükleri, bütün katliamları seyredip, sonra kendi yaşamlarına kendi elleriyle son vermek zorunda kalıyorlardı... Toplumu saran bu heves, din uğruna şehit olmak ve cennette ödüllendirilmek gibi kazançları birlikte getiriyordu. En önemli şey, düşmanın eline düşmeden önce ölebilmek, böylece yok yere öldürülmekten ya da Hıristiyanlaştırılmaktan kurtulmaktı.

Korku hikâyelerini bırakıp daha soğukkanlı istatistiklere döndüğümüzde, Almanya'da yaşayan Yahudi nüfusu hakkında kabaca da olsa bir görüş edinebiliyoruz. İbrani kaynakları Worms'da 800 kurbandan söz ederken Mayence için 900 ya da 1300 sayılarını vermektedir. Yahudilerin bazılarının vaftiz edilmeyi ölüme tercih etmiş olması da

12 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, IV. Cilt, s. 97.
13 *A.g.e.*, s. 104.

hesaba katılmalıdır. Oysa kaynaklar sağ kalanların sayısını vermemektedir. Öte yandan, martirlerin sayısının abartılı olmadığından da emin olamayız. Ne olursa olsun, Baron'un yaptığı hesaplamalara göre her iki toplumun nüfusu yukarıda ölüler için verilen sayıyı geçmeyecektir.[14] Yani Worms ve Mayence nüfuslarının yüzlü rakamları aşmasının zorluğu ortadadır. Ama bildiğimiz gibi bu iki kent (bir de Spires'in eklenmesiyle) Haham Gershom'un adını anmaya değer bulduğu en büyük Yahudi toplumlarının yaşadığı kentler olmaktadır.

Bundan çıkan sonuç ortadadır. Almanya'nın Ren yöresinde, 1. Haçlı Seferi'nden önce bile, çok az sayıda Yahudi yaşamaktadır. Tanrının şarap presi işlemeye başladıktan sonra sayıları daha da azalmıştır. Ren'in doğusunda, Orta ve Kuzey Almanya'da ise henüz hiç Yahudi yoktur. Uzun süre de olmamıştır. Yahudi tarihçilerin "1096 Haçlı Seferi Alman Yahudilerini süpürgeyle süpürürcesine Polonya'ya attı," biçimindeki geleneksel inancı efsaneden başka bir şey değildir. Daha doğrusu çaresizlikle uydurulmuş bir açıklama biçimidir. O sıralarda Hazar tarihine ilişkin çok az şey bilindiği için, hiç yoktan Doğu Avrupa'da eşi görülmemiş Yahudi topluluklarının belirmesini bu şekilde açıklamışlardır. Bununla birlikte, çağdaş kaynaklarda Ren dolaylarından Almanya'nın doğusuna giden küçük ya da büyük bir Yahudi göçünden söz edilmemektedir... Hal böyleyken, çok daha uzakta olan Polonya'ya bir göç olması uzak bir ihtimaldir.

Eski geleneğin temsilcilerinden sayılan Simon Dubnov adlı tarihçi bize şöyle söylemektedir: "I. Haçlı Seferi Hıristiyanları Asya'ya doğru yola çıkarırken, Yahudileri de Doğu Avrupa'ya sürmüştür."[15] Ama aynı yazar birkaç satır

14 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, IV. Cilt, s. 105, 292n.

15 Dubnow, S., *Weltgeshichte des jüdischen Volkes, Band* IV, Berlin, 1926, s. 427.

sonra da şöyle deme gereğini duymaktadır: "Yahudi tarihi için çok büyük önem taşıyan bu göçle ilgili hiçbir bilgimiz yoktur."[16] Buna karşılık, ilk ve daha sonraki haçlı seferleri sırasında eziyete uğrayan Yahudilerin neler yaptığına ilişkin pek çok bilgimiz bulunmaktadır. Bazıları kendini öldürmüş, bazıları karşı koymaya çalıştığı için linç edilmiştir. Kurtulabilenler ise bunu tehlike sırasında bazı kimselerin kendilerini korumasına, onlara sığınacak bir yer vermesine borçludur. Örneğin kuramsal olarak onları korumakla yükümlü olan Burgrave Piskoposu'nun sağlam şatosuna sığınanlar gibi. Genellikle bu önlem katliama engel olamamıştır ama sağ kalanlar, haçlılar yollarına koyulduktan sonra yine yuvalarına, yağma edilmiş evlerine dönmüş, yeni bir başlangıç yapmaya çalışmışlardır.

Aynı uygulamaya tarihte sık sık rastlamaktayız. Treves'de, Metz'de ve daha birçok yerde. İkinci ve daha sonraki haçlı seferlerinde artık bu iş bir alışkanlık haline gelmişti: "Yeni bir haçlı seferi için kargaşa başladığı anda Mayence, Worms, Spires, Strasbourg, Würzburg ve öteki kentlerin Yahudileri hemen yakın yerlerdeki şatolara kaçmakta, kitaplarını ve değerli eşyalarını dostları olan kentlilere emanet etmekteydiler."[17] Bu konudaki ana kaynaklardan biri Ephraim bar Jacob'un yazdığı *Anılar Kitabı*'dır. Yazar, on üç yaşındayken Köln'den nasıl ailesi ve yakınlarıyla birlikte Wolkenburg Şatosu'na sığındıklarını anlatmaktadır.[18] Solomon bar Simon da, II. Haçlı Seferi sırasında Mayence Yahudilerinin Spires'e kaçtığını, sonra yeniden eski kentlerine dönüp orada bir sinagog yaptıklarını söylemektedir.[19] Bu hikâyeler tarihte bir nakarat gibidir. Yani başka bir deyimle, Yahudilerin Almanya'nın

16 Dubnow, S., *Weltgeschichte des jüdischen Volkes, Band* IV, Berlin, 1926, s. 428.

17 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1957, IV. Cilt, s. 129.

18 *A.g.e.*, s. 119.

19 *A.g.e.*, s. 116.

doğusuna doğru göç ettiklerine ilişkin hiçbir belirti yoktur. Almanya'nın doğusu, Miesses'in deyimiyle,[20] o sıralarda *Judenrein* (Yahudilerden arınmış) durumdadır ve daha birkaç yüzyıl öyle kalacaktır.

4

XIII. yüzyıl bir bakıma toparlanma çağı olmuştur. Ren yöresinde Yahudilerin yaşadığını ilk kez ancak bu yüzyılda duyabiliyoruz. Palatinete (MS 1225), Freiburg (1250), Ulm (1243), Heidelberg (1255) vb gibi.[21] Ama bu rahatlık da geçici bir süre içindir. XIV. yüzyıl Fransız ve Alman Yahudilerine daha yeni ve değişik felaketler getirmiştir.

İlk felaket, Güzel Philip'in bütün Yahudileri ülkesinden dışarı atmasıyla başlar. Fransa o sıra bir ekonomik krizle karşı karşıyadır. Paranın değeri düşmüş, sosyal tedirginlikler başlamıştır. Philip de bunun çaresini her zamanki gibi Yahudileri soymakta bulur. Onlardan 1292 yılında 100.000, 1295, 1299, 1302 ve 1305 yıllarında da 215.000 altını vergi olarak toplar. Daha sonra hâlâ acılar içinde kıvranan ekonomisini daha köklü yollardan tedavi etmeye karar verir. 21 Haziran 1306 tarihinde bir ferman imzalayarak krallığı içinde yaşayan Yahudilerin hepsinin belli bir günde tutuklanmasını, mallarının ellerinden alınmasını ve kendilerinin sınır dışı edilmesini ister. Tutuklamalar 22 Temmuz'da yapılır, sürgün de birkaç hafta sonra başlar. Kovulanlar Fransa'nın krallık sınırları dışındaki bölgelerine geçerler. Provence, Burgondiya, Akitanya ve birkaç başka beylik topraklarına sığınırlar. Ama Miesses'e göre, "Fransız Yahudilerinin bu tedirginliği sırasında Almanya'daki Yahudi nüfusunun arttığını göste-

20 Mieses, M., *Die Jiddische Sprache*, Berlin-Viyana, 1924, s. 275.
21 *A.g.e.*, s. 274-75.

ren hiçbir belirti yoktur."[22] Ayrıca hiçbir tarihçi Fransız Yahudilerinin yola koyulup Almanya topraklarından geçerek Polonya'ya vardığını, ne o sırada ne de daha sonraki tarihler için söz konusu etmemiştir.

Philip'ten sonra tahta geçenlerin döneminde Yahudilerin bir bölümü geri çağırılmış (1315 ve 1350), ama yaralar sarılamadığı gibi, toplumun yeniden Yahudilere baskı yapmasına da engel olunamamıştır. XIV. yüzyılın sonlarında Fransa da tıpkı İngiltere gibi hemen hemen *judenrein* duruma gelmiştir.

5

Aynı yüzyılın ikinci felaketi, 1348 ve 1350 yıllarında yayılan ve Kara Ölüm diye bilinen veba salgınıdır. Bu salgın Avrupa nüfusunun üçte birinin, bazı bölgelerde de üçte ikisinin ölümüne yol açmıştır. Asya'dan Türkistan yoluyla gelen salgının Avrupa'ya yayılması ve orada ortaya çıkardığı zarar, insanoğlunun çılgınlığına en belirgin örnektir. Canibey adlı bir Tatar 1347 yılında Kırım'daki Kaffa (bugünkü Feodosya) kentini kuşatmıştır. Kent o sıra Cenevizlilere ait bir ticaret limanıdır. Hastalık, Canibey'in askerleri arasında çok yaygındır. O da vebalı cesetleri mancınıkla kentin içine fırlatmış, kentlilerin de hastalığa tutulmasını sağlamıştır. Ceneviz gemileri fareleri ve öldürücü pireleri batıya, Akdeniz limanlarına taşımış, mikrop buralardan batıya yayılmıştır.

Pasteurella pestis basilinin ırklar arasında bir ayırım gütmesi beklenemezse de, bu olaydan da en zararlı çıkan yine Yahudiler olmuştur. Daha önceleri Hristiyan çocuklarını dinleri gereğince öldürmekle suçlandıkları yetmiyormuş gibi, bu kez de kuyuları zehirledikleri, hastalığı onların yaydığı söylentisi ortaya çıkmıştır. Bu söylentiler

22 Mieses, M., *Die Jiddische Sprache*, Berlin-Viyana, 1924, s. 273.

farelerden çok daha hızlı yol aldığı için, kısa zamanda Yahudiler bütün Avrupa'da grup grup yakılmaya başlanmış, yakılmaktan kurtulmak için intiharlar bir kez daha çıkar yol sayılmıştır.

Batı Avrupa nüfusunun tekrar vebadan önceki düzeye çıkması XVI. yüzyılı bulmuştur. Yahudilere gelince, onlar hem farelerin hem insanların saldırısına aynı anda uğradıkları için içlerinden kurtulanlar pek azdır. Kutschera bu konuda şöyle yazar:

> Halk kaderin zalim darbesinin acısını onlardan çıkardı, vebadan kurtulanların üstüne kılıçla yürüdü. Salgın ortadan kalkmaya yüz tuttuğu zaman Almanya'da hemen hemen hiç Yahudi kalmadığını bize günümüz tarihçileri söylemektedir. Almanya'da Yahudilerin zaten pek iyi yaşama olanağı bulamadığına, geniş topluluklar oluşturmadığına inanmak zorundayız. O halde bu insanlar, bugün Polonya'da gördüğümüz bu kadar yoğun bir nüfusun temellerini nasıl atmış olabilirler? Polonya Yahudileri bugün (MS 1909) Almanya Yahudilerinin on katı kadardır. Bu durumda Doğu Yahudilerinin buraya batıdan geldiği, özellikle Almanya'dan geldiği inancının nasıl olup da taraftar bulduğunu anlamak güçtür.[23]

Bununla birlikte, I. Haçlı Seferi'yle veba salgını, tarihçilerin Doğu Yahudiliğinin oluşmasına neden olarak ortaya koydukları iki temel olay sayılmaktadır. Veba olayında da tıpkı haçlı seferinde olduğu gibi toplu göçe ilişkin hiçbir belirti yoktur. Tersine, Yahudilerin bu olayda da kurtulabilmek için birbirlerine sokulduklarını, yakındaki dost şatolara sığınmaya çalıştıklarını biliyoruz. Veba sıralarında bir tek göç olayından söz edilir, o da Mieses'in anlattığı olaydır. Spires Yahudileri, on mil kadar uzakta bulunan Heidelberg'e gitmiş, oraya sığınmışlardır.

Fransa ve Almanya'da Yahudi nüfusunun vebadan önce yok olma durumuna geldiğini göz önüne alarak, Batı

23 Kutschera, Hugo Freiherr von, *Die Chaseren*, Viyana, 1910, s. 235-6, 241.

Avrupa'nın bundan sonra birkaç yüzyıl *Judenrein* olduğunu, yalnızca İspanya'daki Yahudiler dışında, kıtada tek tük Yahudi kaldığını kabul etmek zorundayız. İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın Yahudi nüfusunu XVI ve XVII. yüzyıllarda oluşturanlar bambaşka bir soydan gelmektedir. Sefardimler (İspanyol Yahudileri) bin yıldan beri yaşadıkları İspanya'dan kaçmak zorunda kaldıklarından buralara göç etmişlerdir. Onların tarihi, yani çağdaş Avrupa Yahudiliği tarihi, bu kitabın kapsamı dışında kalmaktadır.

Dolayısıyla, Batılı Yahudilerin Ren'den kalkıp düşman ve Yahudiden yoksun Almanya topraklarını katederek Polonya'ya geldikleri tezini hiç duraksamadan reddedebiliriz. Ren dolaylarında yaşayan bir avuç Yahudinin sayısı, Ren vadisinden doğuya doğru dağılmaktaki isteksizlikleri, düşmanlık karşısındaki kalıplaşmış davranışları, yıllıklarda göç hareketine değinilmemesiyle birleşince, bu tezi tümüyle çürütmektedir. Bu konuda bazı ek kanıtlar da VII. Kısım'da dil konusu incelenirken açıklanacaktır.

VII TERS AKINTILAR

1

Daha önceki bölümlerde sunulan kanıtlar göz önüne alınınca, kaynaklara en yakın durumda olan Polonya tarihçilerinin "Yahudi nüfusunun en büyük bölümünü Hazarlar oluşturmuştur," tezinde neden birleştiğini anlamak kolaylaşıyor.[1] İnsanın içinden Kutschera gibi durumu biraz abartıp, "Doğu Yahudiliği yüzde yüz Hazar kökenlidir," diyeceği geliyor. Bu kök arama konusunda Hazarların tek rakibi bahtsız Fransız ve Alman Yahudileri olsaydı, böyle bir abartma doğru bile sayılabilirdi. Ama ortaçağın sonlarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu topraklarındaki Yahudi topluluklarının toplumsal konumlarında inişli çıkışlı hareketler olmuştur. Balkanlarda da durum aynıdır. Yalnızca Viyana ve Prag'taki Yahudi nüfusu artmakla kalmamış, Karint Alplerinde en azından beş Yahudi kasabası ortaya çıkmış, Stirya Dağlarında da birçok Yahudi kenti, Yahudi devletçiği belirmiştir. XV. yüzyılın sonlarında Yahudiler bu yerlerin her ikisinden de sürülüp İtalya'ya, Polonya'ya ve Macaristan'a geçmişlerdir. Ama bu insanlar başlangıçta nereden gelmiştir? Herhalde batıdan değil. Mieses bu ülkeleri incelerken şöyle der:

Ortaçağda doğuda Bavyera'dan İran'a, Kafkaslara, Ön Asya'ya ve Bizans'a uzanan alan içinde Yahudi yerleşimleri bir zincir gibi görülmektedir. [Ancak] Bavyera'dan batıya baktığımızda, Almanya boyunca bir boşlukla karşılaşırız... Yahudilerin Alpler yöresine nereden, nasıl göçtüğünü bilmiyoruz; ama bun-

1 Vetulani, "The Jews in Medieval Poland", *Jewish J. of Sociology*, Aralık 1962.

da üç büyük ülkenin Yahudilerinin katkısı olmalıdır. Bu ülkeler İtalya, Bizans ve İran'dır.[2]

Kurulmaya çalışılan bu ilişkide de zincirin eksik halkası Hazarya'dır. Daha önce gördüğümüz gibi gerek Bizans'tan gerek Halifelik topraklarından göçen Yahudilerin ilk yöneldiği yer orasıdır. Mieses gerçi, Doğu Yahudiliğini Ren kökenine dayandırma kuramıyla tarihçiler dünyasında seçkin bir yer kazanmıştır ama o da Hazar tarihini pek az bilmektedir. Hele nüfus oluşumu açısından öneminin hiç farkında değildir. Yine de Avusturya'ya göçen Yahudilerin arasında İtalya'dan gelme toplulukların bulunduğunu söylerken belki de haklıdır. İtalya'da Roma döneminden kalma Yahudilerin yaşadığı gerçek olduğu gibi, bu ülkeye sonradan Bizans'tan da epeyce Yahudi göçmen gitmiştir. Demek ki, Doğu Avrupa'da, Sami kökenli bazı "gerçek" Yahudilerden oluşan küçük topluluklar da bulunabilir. Küçük demek gerekir, çünkü tarihi kaynaklarda İtalya'dan Avusturya'ya çok sayıda Yahudi göçtüğüne ilişkin hiçbir kayıt yoktur. Oysa tersine, Alplerden kovulduktan sonra Yahudilerin İtalya'ya pek yoğun olarak göçtüğünü ve bunun XV. yüzyılda gerçekleştiğini tekrar tekrar okumaktayız. Bu tür ayrıntılar ortaya çıkan görünümü biraz bulandırmaktadır. Keşke Yahudiler Polonya'ya ünlü *Mayflower* gemisiyle gitselerdi de Amerika'ya ilk göçenler gibi bütün soy kâğıtlarını yanlarında götürselerdi, durum ne kadar kolay aydınlanırdı.

Yine de göç sürecinin ana çizgileri oldukça bellidir. Alp toplulukları büyük bir olasılıkla Hazarların Polonya'ya olan göçünden daha batıya uzanmış filizlerdir. Ana göç zaten yüzyıllara yayılmış ve birçok koldan ilerlemiştir. Ukrayna'dan, Macaristan'ın kuzeyindeki Slav topraklarından geçenler olduğu gibi Balkanlardan da geçenler olmuş olabilir. Bir Romanya destanında bilinmeyen bir tarihte silahlı Yahudilerin ülkeyi işgal ettiği anlatılmaktadır.[3]

2 Mieses, M., *Die Jiddische Sprache*, Berlin, Viyana, 1924, s. 291-2.
3 *Jewish Enc.*, X. cilt, s. 512.

2

Avusturya Yahudilerinin tarihini ilgilendiren çok garip bir efsane daha vardır. Bunu ilk anlatanlar, ortaçağ Hıristiyan vakanüvisleri olmakla birlikte, XVIII. yüzyıl başlarına kadar tarihçilerin de ciddi ciddi buna değindikleri görülmektedir. Efsaneye göre, Hıristiyanlıktan önceki zamanlarda Avusturya toprakları bir Yahudi hanedanı tarafından yönetilmektedir. Avusturya kaynakları arasında III. Albert (1350-1395) döneminde Viyanalı bir bilginin derlediği notlar, bu sırada tahta çıkmış yirmi iki Yahudi prensin adlarını saymaktadır. Bunların birbiri arkasından tahta çıktığı söylenmektedir. Liste yalnız bu kişilerin kesinlikle Ural-Altay dil grubunun tınısını taşıyan adlarını vermekle kalmamakta, ülkeyi yönettikleri süreyi ve öldüklerinde nereye gömüldüklerini de belirtmektedir. Örnek: "Sennan 45 yıl hüküm sürdü, öldüğünde Stubentor'a (Viyana) gömüldü. Zippan 43 yıl hüküm sürdü, Tılln'a gömüldü." Listedeki adların bazıları Lapton, La'alon, Raptan, Rabon, Effra, Samek vb'dir. Bu Yahudilerden sonra yönetimi putperest prensler devralmış, daha sonra da ortaya Hıristiyan yöneticiler çıkmıştır. Aynı destan, Avusturya'nın Latince tarihlerinde de ufak tefek değişikliklerle yinelenmektedir. Henricus Gundelfingus'un 1474'te yazdığı eserde görüldüğü gibi, en son Anselmus Schram'ın *Flores Chronicorum Austriae* adlı ve 1702 tarihli kitabında da savunulmuştur.[4]

Bu inanılmaz masal ortaya nasıl çıkmış olabilir? Şimdi yine Mieses'e kulak verelim: "Böyle bir efsanenin ortaya çıkıp birkaç yüzyıl boyunca yaşayabilmesi, bize eski Avusturya'nın ulusal bilincinde, Tuna'nın yukarısındaki topraklarda çok sayıda Yahudinin yaşadığı günlerin anı-

4 Fuhrmann'dan (1737) alıntılayan Mieses: Mieses, M., *Die Jiddische Sprache*, Berlin, Viyana, 1924, s. 279.

sının bulunduğunu göstermektedir. Kim bilir, belki de Hazarların Doğu Avrupa'daki dominyonlarından kopan dalgalar Alp eteklerine de varmıştır. O zaman, bu prenslerin adlarında Turani dilinin hakim oluşu da açıklığa kavuşabilir. Ortaçağ vakanüvislerinin bu masalları, az da olsa toplum belleğinde kalmış yansımalarla desteklemeseydi, bu masallar halka mal olamaz, bu kadar uzun süre yaşayamazdı."[5]

Daha önce de değinildiği gibi Mieses, Hazarların Yahudi tarihine katkısını küçümseme eğilimindedir. Bununla birlikte, bu destanın yaşamasını sadece bu yolla açıklayabileceğini kabul etmektedir. Belki bu konuda biraz daha ayrıntıya inebiliriz. 955 yılına kadar, yarım yüzyıldan uzun bir süre, Avusturya'nın Enns Nehri'ne kadar olan bölümü Macaristan egemenliğindeydi. Macarların yeni ülkelerine 896 tarihinde Kabar-Hazar kabileleriyle birlikte geldiklerini zaten biliyoruz. Ayrıca Macarların, o dönemde henüz Hıristiyanlığı kabul etmemiş olduğunu da biliyoruz. (Bu olay, bir yüzyıl sonra, MS 1000 dolaylarında olmuştur.) Bu yüzden, tek tanrılı dinler arasında Macarların tek bildiği Hazarların dini olan Yahudiliktir. Herhalde askerler, komutanlar arasında bir çeşit Yahudi dinini kabul edenler de olmalıdır. Bizanslı vakanüvis John Cinnamus'un Macar ordusunda[6] Yahudi birliklerin bulunduğu yolundaki sözünü göz ardı etmemek gerekir. Bu durumda, efsanenin bir dereceye kadar dayanağı bulunabilir; özellikle, Macarların henüz vahşi bir yağmacılık dönemi yaşadığı unutulmazsa. Onların hakimiyeti altında durumunda yaşayan Avusturyalıların, kolay unutamayacakları bazı katı deneyimlerden geçmiş oldukları kesindir. Bütün bu kuramlar birbiriyle uyumlu görünmektedir.

5 Mieses, M., *Die Jiddische Sprache*, Berlin, Viyana., 1924.
6 Bkz. V, 2.

3

Doğu Yahudiliğine Fransa-Almanya kökenleri yakıştırma tezine ilişkin bazı veriler de bu yöre Yahudilerinin konuştuğu, eskiden son derece yaygın olan, bugün ise, Sovyetler Birliği'nde ve Amerika'da yaşayan, geleneklerine çok bağlı küçük topluluklar arasında varlığını sürdüren, Yidiş dilinin literatüründe bulunmaktadır.

Yidiş dili, İbranice, ortaçağ Almancası, Slav dilleri ve öteki bazı dil ve lehçelerin garip bir karışımı gibi görünmektedir. Ortadan kalkmaya yüz tuttuğu anlaşılınca, gerek Amerika'da gerek İsrail'de geniş araştırmalara konu olmaya başlamıştır. Oysa XX. yüzyılın ortalarına kadar Batılı dil uzmanları bu dili garip bir diyalekt olarak nitelendirmiş, ciddi incelemelere layık bulmamışlardır. H. Smith'in dediği gibi, "Araştırmacılar Yidiş diline pek dikkat etmemişlerdir. Birkaç dergide çıkmış tek tük yazı dışında bu dili inceleyen bilimsel sayılabilecek tek çalışma, Mieses'in *Historical Grammar* adını taşıyan ve 1923 yılında basılan kitabıdır. Almancayı çeşitli lehçeleriyle inceleyen *Almancanın Tarihsel Grameri* adlı kitabın son baskısında Yidiş diline yalnızca on iki satır ayrılması ilginçtir."[7]

Yidiş dilinde, ilk bakışta göze çarpan Almanca sözcük bolluğu, Doğu Yahudilerinin kökenlerine ilişkin bizim desteklediğimiz tezi çürütür gibi gözükmektedir. Gerçi, az sonra bu görünüşün doğru olmadığını göreceğiz, ama bu konudaki tartışmaların birkaç aşamada geliştiği ve sürdüğü de bir gerçektir. Bunlardan birincisi, Almancanın hangi bölge lehçesinin Yidiş diline karıştığıdır. Meises'den önce hiç kimse bu soruna dikkat etmemiştir. Bu yazarın bu konuya eğilmesi ve kesin bir karşılık saptamış olması, yaptığı işlerin belki de en büyüğüdür. Dildeki sözcükleri,

7 Smith, H., *Proc. Glasgow University Oriental Society*, V, s. 65-66.

sesleri ve cümle kuruluşlarını inceleyip bunları ortaçağ Almancasıyla karşılaştıran yazar şöyle demektedir:

Yidiş diline, Almanya'nın Fransa sınırına komşu olan yörelerinden hiçbir sözcük girmemiştir. J. A. Ballas'ın derlediği Moselle-Franconian sözcükler listesinden (*Beitrage zur Kenntnis der Trierischen Volkssprache*, 1903, 28ff.) bir tek sözcük bile Yidiş sözlüğünde yoktur. Almanya'nın daha orta bölgeleri sayılan Frankfurt dolaylarının dili de Yidiş'e hiçbir katkıda bulunmamıştır...[8] Bu dilin köklerini araştırırken Batı Almanya'yı tümüyle bir kenara bırakmak yerinde olur...[9] Acaba çoğunluğun kabul ettiği, Alman Yahudilerinin Fransa'dan Ren yoluyla buraya göçmüş olabilecekleri tezi yanlış olabilir mi? Alman Yahudilerinin, Aşkenazi Yahudiliğinin tarihi kesinlikle yeniden gözden geçirilmelidir. Tarihin yaptığı yanlışların zaman zaman dil araştırmaları yoluyla düzeltildiği bir gerçektir. Aşkenazi[10]* Yahudilerinin Fransa'dan geldiği inancı da düzeltilmeyi bekleyen bu yanlışlardan biri gibi görünür.[11]

Yazar bundan sonra, bu tür tarihsel yanlışlar arasında Çingenelerin durumuna değinmektedir. Çingene halkının Mısır'dan geldiğine uzun süre inanıldığını, oysa sonradan yapılan "dilbilim incelemelerinin bu insanların Hindistan kökenli olduğunu" açıkça gösterdiğini anlatmaktadır.[12]

Yidiş dilindeki Almanca etkilerinin batıdan kaynaklandığı ihtimalini böylece bir kenara bıraktıktan sonra, Mieses bu dile karışan Almancanın "Doğu-Orta Almanya" lehçeleri olduğunu, bu lehçelerin Avusturya ve Bavyera'nın

8 Mieses, M., *Die Jiddische Sprache*, Berlin, Viyana, 1924, s. 211.

9 *A.g.e.*, s. 269.

10 "Aşkenazi" için bkz. VIII, I.

* Yasef'in torunlarından birinin adıdır. Ortaçağ haham metinlerindeki bu terim Almanya'yı ve giderek Almanca konuşulan ülkeleri belirtmek için kullanılıyordu. Dolayısıyla Aşkenazi terimi, önce aslen bu ülkelerde olan, sonra daha ileri tarihlerde bu ülkelerden Doğu Avrupa'ya, oradan da Batı Avrupa, Yeni Dünya, Ortadoğu, Avustralya ya da Güney Afrika'ya göç eden Yahudileri ifade eder. –ed.n.

11 Mieses, M., *Die Jiddische Sprache*, Berlin, Viyana, 1924, s. 272

12 Mieses, M., *Die Jiddische Sprache*, Berlin, Viyana, 1924, s. 272.

Alpler yöresinde de XV. yüzyıla kadar konuşulduğunu anlatmaktadır. Yani başka bir deyişle, bu melez Yahudi diline karışan Almanca, Almanya'nın doğu kesiminde, Doğu Avrupa'nın Slav kuşağına komşu olan yöresinde doğan Almancadır.

Böylelikle, dilbilimin sunduğu kanıtların, Doğu Yahudiliğine Fransa-Almanya kökenleri bulma çabasını büsbütün çürüttüğünü görüyoruz. Ancak bu olumsuz veriler, Doğu-Orta Almanya lehçesinin İbranice ve Slavca ile karışarak nasıl Hazar kökenli saydığımız Doğu Yahudileri arasında yaygın bir dil oluşturduğunu açıklamaya yetmemektedir.

Bu soruya karşılık vermeye çalışırken birçok unsuru dikkate almak zorundayız. Önce, Yidiş dilinin oluşumunun çok uzun süren, karmaşık bir süreç olduğu gerçeğini kabul etmemiz gerekir. Bu sürecin XV. yüzyılda, hatta daha önce başladığını, bir süre yalnızca konuşulan dil olarak kalıp ancak XIX. yüzyılda yazılı biçimde görünmeye başladığını biliyoruz. Bundan önce kesin bir grameri olmadığı gibi, dile yabancı sözcükler katmanın da konuşanın dileğine göre serbest bırakılmış olduğu ortadadır. Telaffuz ve imla için de belirli kuramları yoktur... İmladaki bu karmaşa, *Jüdische Volks-Bibliothek*'de göze görünür hale gelmektedir: 1) Konuştuğunuz gibi yazın. 2) Hem Polonyalı hem de Litvanyalı Yahudilerin anlayacağı gibi yazın. 3) Sesi aynı, anlamı farklı olan sözcükleri değişik imla ile yazın.[13]

İşte Yidiş, böylelikle yüzyıllar boyu gelişti, kuralsız bir başıbozukluk içinde, sosyal çevresinden bir *lingua franca*'nın amaçlarına uygun olan her türlü sözcüğü ve deyimi emerek büyüdü. Ama Polonya'daki kültürel ve sosyal alanda hakim olan Alman etkisiydi. Ülkeye gelen göçmenler arasında ekonomik ve entelektüel açıdan Yahudilerden üstün olan tek topluluk onlardı. Daha önce

13 Smith, H., *Proc. Glasgow University Oriental Society*, V, s. 66.

Piast hanedanı döneminden başlayarak ve özellikle Büyük Casimir'in hükümdarlığı sırasında ülkeye göçmen çekmek, onlara yeni kentler kurdurmak için her tedbirin alındığını zaten görmüştük. Casimir için, "Ahşap bir ülke buldu, taştan bir ülke bıraktı," denmektedir. Ama bu taştan kentler, Krakau (Kraków), Lemberg (Lwow) gibileri, Magdebourg Yasası yönetiminde yaşayan Alman göçmenleri tarafından kurulmuştu. Yani, kendi belediye hükümetleri tarafından geniş bir özerklik içinde yönetilirlerdi. Polonya'ya göçen Almanların dört milyondan az olmadığı[14] ve bunların daha önce ülkede hiç bulunmayan kentli bir orta sınıf oluşturduğu söylenmektedir. Poliak'ın dediği gibi Polonya'ya yönelik Alman göçünü Hazar göçüyle karşılaştırdığımızda, "Ülke yöneticilerinin bu göçmenlerden, gereksinim duyulan girişimci yabancılar olmalarını beklediğini ve onları kendi ülkelerinde alıştıkları yaşamı sürdürebilecekleri yerlere yerleştirmeye dikkat ettiklerini" görürüz. Alman kasabaları ve Yahudi *ştetl*'ları işte böyle doğmuştur. (Ama bu kesin ayrımın sonradan karıştığı, Batı'dan gelmeye başlayan Yahudilerin de kentlere yerleşip gettolar kurdukları bir gerçektir.)

Yalnızca eğitimli *burjuvazi* değil, din adamları da genellikle Almandı. Polonya'nın Roma Katolikliğini seçmesinin ve batıya dönmesinin olağan bir sonucuydu bu. Tıpkı Vladimir'in Ortodoksluğa geçmesinden sonra Rusya'daki papazların genellikle Bizanslılardan oluşması gibi. Dolayısıyla dindışı kültür, Polonya'nın yaşlı Batı komşusunun paralelinde gelişti. 1364 yılında Kraków'da Polonya'nın ilk üniversitesi açıldığında, burası Alman kenti sayılabilecek nitelikteydi.[15] Avusturyalı Kutschera'nın övünerek belirttiği gibi:

14 Kutschera, Hugo Freiherr von, *Die Chaseren*, Viyana, 1910, s. 244.

15 Bu üniversitenin, kuruluşunun ikinci yüzyılında yetiştirdiği değerli öğrenciler arasında Nicolaus Copernicus sayılabilir. Bilindiği gibi, sonradan bu bilim adamını Polonyalılar da, Almanlar da kendilerinden sayma iddiasına girişmişlerdir.

Alman göçmenleri, başlangıçta kuşkuyla, güvensizlikle bakılan kişilerdi. Yine de kendilerine bu toplumda sağlam bir yer bulabildiler. Alman eğitim sistemini ülkeye getirmeyi bile başardılar. Polonyalılar böylelikle daha yüksek bir kültürün avantajlarını fark edip Almanların yaşamını taklit etmeye başladılar. Polonya soyluları da Alman âdetlerini beğenir oldular ve zamanla Almanya'dan gelen her şeyde güzellik bulmaya başladılar.[16]

Bunlar belki pek alçakgönüllü sözler değildir, ama genellikle doğru olduklarını kabul etmek gerekir. XIX. yüzyılda Rus aydınları arasında "Alman Kültürü"nün ne kadar saygı gördüğünü de bu arada anımsamadan geçemeyiz.

Bu durumda, ortaçağ Polonya'sına akıp duran Hazarların da eğer ilerlemek istiyorlarsa, Almanca öğrenmelerinin şart olduğu bellidir. Yerli halkla ilişkisi yoğun olanlar, kuşkusuz bir çeşit kuşdili lehçesi de öğrenmek zorunda kalmışlardır (ya da Litvanya, Ukrayna, Sloven dillerini). Ne olursa olsun, kentlerde ilişki kurabilmek için Almanca esastır. Öte yandan, sinagoglar da vardır, Tevrat da öğrenilmektedir. İnsan bir *ştetl*'da yaşayan küçük sanatçıyı gözünde canlandırabiliyor. Alman müşterilerine bozuk bir Almancayla, köylülere ya da arazi komşularına bozuk bir Lehçeyle dert anlatmak zorunda kalırken, evlerine döndüklerinde bu iki dilin en rahat ifade deyimlerini İbraniceyle karıştırarak kendilerine özel bir dil kurmaları epeyce olağandır. Bu karışımın nasıl kamulaştığı ve standartlaştığı, bugünkü haline geldiği konusundaki tartışmaları dilbilim uzmanlarına bırakmak gerekir. Ama en azından bu süreci kolaylaştıran bazı etkenlerin neler olduğunu anlayabiliriz.

Polonya'ya sonradan göçenler arasında daha önce gördüğümüz gibi Alplerden, Bohemya ve Doğu Almanya'dan gelen bazı "gerçek" Yahudiler de vardır. Bunların sayısı oldukça az olsa da Hıristiyan Almanların Polonyalılardan

16 Kutschera, Hugo Freiherr von, *Die Chaseren,* Viyana, 1910, s. 243.

üstün olduğu gibi, kültür düzeylerinin ve eğitimlerinin Hazarlardan üstün olduğu ortadadır. Katolik din adamları nasıl genellikle Alman oluyorsa, Batı'dan gelen Yahudi hahamlar da ısrarlı fakat ilkel bir Yahudilik anlayışına sahip Hazarların Almanlaştırılmasında rol oynamıştı. Yine Poliak'ın satırlarına göz atalım:

> Polonya-Litvanya Krallığı'na gelen Alman Yahudileri, doğudan gelmiş olan kardeşleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. (Hazar) Yahudilerinin onlara bu kadar bağlanmasının nedenleri, dini bilgilerine duydukları hayranlık ve Alman kültürünün hakim olduğu kentlerde iş görebilme imkânları olmuştur... Heder'de, yani din eğitimi verilen okulda konuşulan dil de, "ghevir"in (zengin sayılan kişi) evinde konuşulan dil de, tüm toplumu elbette etkileyecektir.[17]

XVII. yüzyıldan kalan bir duanın sözlerinde şu satırlar dikkati çekecek niteliktedir. "Tanrı ülkeye bilgelik versin ve tüm Yahudiler Almanca konuşmayı öğrensin."[18]

Polonya'daki Hazar Yahudileri arasında Alman dilinin getirdiği gerek ruhani gerek dünyevi heveslere karşı çıkan tek topluluk Karaimlerdir Bu insanlar zaten hahamların öğretilerine de, maddesel zenginliğe de önem vermemişlerdir. Dolayısıyla, Yidiş dilini öğrenmemeleri doğaldır. 1897 yılında Rusya'nın tümünde yapılan ilk nüfus sayımında, Çar ülkesinde, 12.894 Karaim'in yaşamakta olduğu saptanmıştır ve bu sayıya Polonya topraklarında yaşayanlar da dahildir. Bunların arasından 9666'sı, ana dilleri sorulduğunda "Türkçe" demiş (herhalde kendi değişik Hazar diyalektleri olmalı), 2632'si Rusça konuştuklarını ifade etmiş ve yalnızca 383'ü Yidiş dilini kullandıklarını söylemişlerdir.

---

17 Poliak, A. N., *Khazaria-The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, IX. Bölüm.

18 Alıntılayan Poliak: Poliak, A. N., *Khazaria-The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951.

Karaim mezhebinin kuraldan çok istisna niteliği yansıttığı da bir gerçektir. Genellikle yeni bir ülkeye yerleşen göçmenlerin iki ya da üç kuşak sonra kendi dillerini tümüyle bir yana bırakıp o ülkenin dilini benimsediği görülür.[19] Doğu Avrupa'dan Amerika'ya göçenlerin torunları hiçbir zaman Lehçeyi ya da Ukrayna dilini öğrenmezler, üstelik dedeleriyle ninelerinin konuşmalarını da gülünç bulurlar. Tarihçilerin beş yüz yıl sonra değişik bir dil konuşuyorlar diye, Polonya Yahudilerinin Hazar kökenini reddetmeye kalkmalarını anlamak güçtür.

Bu arada Kutsal Kitap'ta sözü geçen kabilelerin torunlarının da dil yeteneği konusunda klasik bir örnek oluşturduğunu anımsamak gerekir. Başlangıçta İbranice konuşan bu insanlar Babil'in sürgünleri oldukları sırada Keldani dilini, İsa'nın yaşadığı yıllarda Aramiceyi, İskenderiye'de Yunancayı, İspanya'da önce Arapçayı, daha sonra Ladino dilini, yani bir İspanyolca-İbranice (Aramice) karışımını konuşmuşlardır. Ladino dilinin yazılışı İbrani harfleriyledir. Yani bu dil, Sefardiler için bir çeşit Yidiş sayılabilir. Sözün kısası, bu insanlar, dini inançlarını korumakla birlikte işlerine geldikçe dillerini de sık sık değiştirmişlerdir. Gerçi, Hazarlar bu soydan gelmemektedir ama daha önce gördüğümüz gibi dindaşlarına gerek kozmopolit özellikleri gerek toplumsal nitelikleri açısından fazlasıyla benzemektedirler.

4

Poliak, Yidiş dilinin doğuşu konusunda yeni bir tez geliştirmiştir. Oldukça sorunlu bir tez olmakla birlikte, onu da burada söz konusu etmek gerekir. Bu yazara göre, "Yidiş dili-

19 Elbette bu kural ülkeyi fetheden ya da sömürgeleştirenler için geçerli değildir. Onlar kendi dillerini yerli halka zorla kabul ettirme eğilimindedirler.

nin doğuşu, Hazar Kırımı'nın Gotik bölgelerinde olmuştur. Bu bölgelerdeki yaşam biçimi, Alman ve İbrani unsurlarını, Polonya ve Litvanya krallıklarının topraklarına yerleşmeden yüzyıllarca önce bir araya getirmeyi gerekli kılmıştır."[20]

Poliak kanıt olarak, Tana'da (Don ağzında bir İtalyan ticaret kenti) yaşayan Joseph Barbaro adlı Venedikliden söz etmektedir. Bu kişi 1436-1452 yılları arasında, kendi Alman uşağının Kırımlı bir Got'la rahatça konuşabildiğini, bir İtalyan, bir Cenevizlinin dilini nasıl anlıyorsa, onu öyle rahatça anlayabildiğini yazmıştır. Gerçekten de Gotça, yalnızca Kırım'da XVI. yüzyılın ortalarına kadar yaşayabilmiştir. O sırada İstanbul'daki Habsburg elçisi olan Ghiselin de Busbeck, bazı Kırımlılarla karşılaşmış, dillerindeki Gotça sözcüklerin bir listesini çıkarmıştır. (Bu Busbeck gerçekten çok dikkate değer bir kişi olmalıdır. Ortadoğu'dan ilk lale soğanını alıp Avrupa'ya götüren de odur.) Poliak, bu sözcüklerin Yidiş dilindeki Almanca sözcüklere çok benzediğini söylemektedir. Kırım Gotlarının öteki Germen kabilelerle ilişkilerini sürdürdüklerini, dillerinin onlardan etkilendiğini savunmaktadır. Biz ne düşünürsek düşünelim, bu tez de, dilbilimcilerin dikkatine sunulmaya layıktır.

5

Cecil Roth, "Yahudilerin karanlık çağının Rönesans'la başladığını söyleyebiliriz," demektedir.[21]

Daha önce birçok katliam ve çeşitli işkenceler, Haçlı Seferleri sırasında, veba bahanesiyle ya da başka nedenlere ve bahanelere dayandırılarak yapılmıştır. Yine de bunların hepsi bilinçsiz toplumun yasa dışı patlamalarını temsil eder ve yetkililer bunları ya durdurmaya çalışır ya da görmezden gelir. Ama "Karşı-Reform" hareketi-

20 Poliak, A. N., *Khazaria-The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951.

21 Roth, C., "The World History of the Jewish People", *Enc. Britannica*, 1973.

nin başlangıcından bu yana Yahudiler yasal olarak, Hindu kast sistemindeki dokunulmazlarla kıyaslanabilecek "tam insan sayılmama" düzeyine indirilmiştir.

"Batı Avrupa topraklarında, yani İtalya, Almanya ve Güney Fransa'daki papalık topraklarında yaşayan az sayıda topluluk, daha önceleri yalnızca ideal olarak kalmış kısıtlamalara"[22] maruz kalmıştır. Kilise ve devlet kararlarında geçen, ama genellikle o zamana kadar kâğıt üzerinde kalmış olan bu önlemler, artık gerçekten uygulanmaktadır (bkz. V. Kısım/2'de anlatılan Macaristan olayları gibi). Bunlar arasında mahallelerin ayrımı, cinsiyet ayrımı, saygın iş ve mesleklerden men etme, farklı giysiler giymeye zorlama (sarı rozet ya da sivri külâh gibi) sayılabilir. 1555 yılında Papa VI. Paul, imzaladığı *cum nimis absurdum*'da daha önce alınmış kararların sıkı ve sürekli biçimde uygulanmasını emretmiş ve Yahudileri kapalı gettolarda yaşamaya mahkûm etmiştir. Bir yıl sonra da, Roma'da yaşayan Yahudilerin buradan zorla çıkarıldığını biliyoruz. O zamana kadar Yahudilerin oldukça özgür sayılabilecek koşullarda yaşadığı öteki Katolik ülkeler de bu örneği izlemek zorunda kalmıştır.

Polonya'da Büyük Casimir döneminde başlayan balayı her yerdekinden daha uzun sürmüş, ama XVI. yüzyılın sonunda o da devrini tamamlamıştır. Artık, *ştetl* ya da getto sınırları içinde yaşamaya zorlanan Yahudiler fazla kalabalıklaşmış, Ukrayna'daki Kazak katliamından kurtulup gelenlerin eklenmesiyle buralardaki yerleşme durumu ve ekonomik koşullar daha da bozulmuştur. Bunun sonucunda, yeniden Macaristan, Bohemya, Romanya ve Almanya'ya doğru Yahudi göçleri başlamış, buralarda veba sırasında neredeyse yok olan Yahudi nüfusu yeniden artmıştır.

Böylelikle, batıya doğru ilerleyiş sürmüş sayılabilir. Bu akış üç yüz yıl daha sürecek, II. Dünya Savaşı yıllarını bulacaktır. Dolayısıyla, bugün Avrupa'da yaşayan Yahudi

22 Roth, C., "The World History of the Jewish People", *Enc. Britannica*, 1973.

topluluklarını besleyen bu göçlerdir. Tabii Amerika Birleşik Devletleri ve İsrail'de yaşayan topluluklar için de aynı şey söylenebilir. Göçün hızı yavaşladığında XIX. yüzyıl kıyımları ona yeniden hız kazandırmıştır. Roth şöyle yazmaktadır: "İkinci göç (birincisi Kudüs'ün fethi olayına tarihlenirse) XX. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu hareketi başlatan olayın 1648-49 tarihli Polonya (Chmielnicki) katliamları olduğu söylenebilir."[23]

6

Bu ve bundan önceki bölümlerde anlatılan kanıt ve veriler, ister Avusturyalı, ister İsrailli, ister Polonyalı olsun, birbirinden ayrı olarak aynı kanıya varmış çağdaş tarihçilerin tezini, yani günümüz Yahudi toplumlarının büyük bölümünün Filistin değil, Kafkas kökenli olduğu tezini desteklemektedir. Yahudi göçleri, Fransa ve Almanya'dan başlayarak Akdeniz üzerinden doğuya akmış, sonra geri dönmüş değildir. Bu akış düzenli bir biçimde her zaman doğudan batıya olmuş, Kafkaslardan kopup Ukrayna ve Polonya'ya, oradan da Orta Avrupa'ya geçmiştir. Daha önce benzeri görülmemiş kalabalık bir Yahudi topluluğu Polonya'da belirdiğinde, batıda bunu sağlayacak sayıda Yahudi yoktur. Doğuda ise, koskoca bir ulus yeni bir yurt bulmak üzere yollara düşmüş durumdadır.

Bugünkü Yahudi toplumunun, başka ırktan kaynaklarla beslenmiş olabileceği tezini reddetmek çok gülünçtür. Hazar katkısının Sami ve öteki kökenlerden gelen katkıya oranını bilme olanağımız yoksa da eldeki veriler, bizi Polonyalı tarihçilerinin, "İlk zamanlarda topluluğun ana bölümü Hazar ülkesinden gelmiştir," görüşünü kabul etmeye zorlamaktadır. Hazarların bugünkü Yahudi nüfusuna katkısının epeyce büyük olduğunu ve belki de hakim unsur olduğunu kabul etmek artık normaldir.

23 Roth, C., "The World History of the Jewish People", *Enc. Britannica*, 1973.

VIII IRK VE EFSANE

1

Günümüz Yahudileri iki ana gruba ayrılır: Sefardiler ve Aşkenaziler.

Sefardiler, eski çağlardan beri İspanya'da yaşayan Yahudilerin soyundan gelmektedir. Bu İspanya Yahudileri, XV. yüzyılda İspanya'dan çıkarılmış, Akdeniz'e yakın başka ülkelere, Balkanlara, daha az olarak da Batı Avrupa'ya yerleşmişlerdir. Konuştukları dil, İspanyolca-İbranice karışımı olan Ladino'dur, (Bkz. VII. Kısım 3). Bunlar kendi geleneklerini, ayin usullerini korumuşlardır. 1960 tahminlerine göre sayıları 500.000 dolaylarındadır.

Aynı yılda, Aşkenazilerin sayısı on bir milyonu bulmaktadır. Böyle olunca, bir bakıma konuşma dilinde, Yahudi kelimesi, Aşkenazi Yahudisi anlamına gelmektedir. Oysa bu kavram için seçilen sözcük insanı yanıltabilir. *Aşkenaz* sözcüğü İbranicede, özellikle ortaçağ haham literatüründe Almanya'yı anlatmak için kullanılan bir sözcüktür. Böylece, bu sözcük günümüz Yahudiliğinin Ren bölgesinden doğduğu efsanesine katkıda bulunmuştur. Ancak, çağdaş Yahudiliğin Sefardi olmayan çoğunluğunu anlatmak için kullanılan başka bir deyim de yoktur.

İşe biraz lezzet katmak için, kutsal kitabın Aşkenaz derken Ararat (Ağrı) Dağı ve Ermenistan dolaylarında yaşayan insanları kastettiğini belirtmek iyi olur. Bu sözcük Kutsal Kitap'ın Tekvin 10, 3 ve 1; Tarihler 1 ve 6 bölümlerinde geçer; Gomer'in oğullarından birinin adı olarak verilir. Gomer de Yafes'in oğludur. Aşkenaz aynı zamanda, Togarmah'ın erkek kardeşi, Mecüc'ün de yeğenidir. Bilindiği gibi Hazarlar, Togarmah'ı kendi dedeleri saymışlar-

dır (Kral Jozef'in mektubundan). Ama iş bu kadarla da kalmamaktadır. Aşkenaz'ın adı Yeremya 51:27'de de geçmektedir. Burada, peygamber halkına ve müttefiklerine ayaklanıp Babil'i yıkmaları çağrısında bulunur: "Ararat, Minni ve Aşkenaz krallıklarını ona karşı çağırın," der. Bu sözler X. yüzyılın Doğu Yahudilerine ruhani önderlik yapan Sadiah Gaon tarafından, bir kehanet olarak yorumlanmıştır: "Babil sözüyle Bağdat Halifeliği anlatılmak istenmiştir. Oraya saldıracak olan Aşkenaz Krallığı ise, ya Hazarlar ya da onların müttefiki olan bir kabiledir." Poliak'a göre,[1] bu kehaneti duyan bazı bilgili Hazarlar, Polonya'ya göç ettiklerinde kendilerine Aşkenazi demeye başlamışlardır. Bütün bunlar hiçbir şey kanıtlayamadığı gibi karışıklığı daha da artırmaktadır.

2

Eski ve acı bir çekişmeyi özetlemeye çalışan Raphael Patai **şöyle yazmıştır:**[2]

Fiziksel antropolojinin bize gösterdiğine göre, yaygın inançların **tersine, Yahudi** ırkı diye bir ırk yoktur. Dünyanın pek çok **yerinde yaşayan Yahudilerin** antropometrik ölçüleri, önemli fiziksel **özellikler** bakımından bunların birbirlerinden çok farklı **olduklarını ortaya koyar.** Yapıları, kiloları, ten renkleri, sefalik **endeksleri, yüz** endeksleri, kan grupları hiç tutarlı değildir.

Gerçekten de, bugün antropologlar ve tarihçiler arasında kabul edilen görüş budur. Bu yetmiyormuş gibi, Yahudilerle yaşamakta oldukları ülke halkı arasındaki sefalik endeks ve kan grubu benzerlikleri, çeşitli ülkelerde yaşayan Yahudiler arasında olandan daha fazladır.

1 Poliak, A. N., *Khazaria-The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Tel Aviv, 1951, Ek III.

2 *Encyclopaedia Britannica*, 1973, XII. Cilt, s. 1054.

Ama buna ters düşen yaygın bir inanç daha vardır. Yahudilerin, daha doğrusu bazı tip Yahudilerin, bir bakışta tanınabileceği inancı. Bunu da bir kalemde kenara atmak doğru değildir. Çünkü bu inancın günlük yaşamımızda çok geçerli örnekleriyle her zaman karşılaşmaktayız. Yani antropologların sözleri, günlük gözlemlerimize ters düşmektedir.

Ortadaki belirgin çelişkiyi incelemeye kalkışmadan önce, antropologların Yahudi ırkını reddederken nelere dayandığına bir göz atmak yerinde olacaktır. Önce UNESCO tarafından yayımlanan "The Race Question in Modern Science" [Modern Bilimin Irk Sorunu] adlı kitapçık dizisinden bir bölüm alalım. Yazar Prof. Juan Comas, elindeki istatistiklerden şöyle bir sonuç çıkarmaktadır (İtalikler yazara aittir):

> Böylece, genellikle kabul edilen inancın tersine Yahudilerin ırk bakımından karışık olduğunu anlıyoruz. İsteyerek ya da zorlanarak durmadan göç etmiş olmaları ve çok sayıda ulus ve halkla ilişki kurmuş bulunmaları, onlara öyle karmaşık nitelikler kazandırmıştır ki, *bugün "İsrail'in çocukları" dediğimiz bu insanlarda, dünyanın her halkıyla ortak özellikler görülmektedir.* Bunu kanıtlamak için renkli yüzlü, iri kıyım Rotterdam Yahudisini dindaşı olan hasta benizli, sıska Selanik Yahudisiyle, karşılaştırmak yetecektir. Buna dayanarak, Yahudiler arasında görülen morfolojik farklılıkların, herhangi iki ya da daha çok ırk arasında görülen farklılık kadar çok ve belirgin olduğu sonucuna varabiliriz.[3]

Bundan sonra antropologların ölçü olarak ele aldığı ve Comas'ın da tezlerini dayandırdığı fiziksel özelliklere eğilelim. Bu özelliklerin en basitlerinden biri vücut yapısıdır. Uygulanan ölçütler arasında en safdil ölçütün bu olduğu ortaya çıkmıştır. 1900 yılında yayımlanan *The Races of Europe* [Avrupa Irkları] adlı dev eserde William Ripley şöyle

3 Comas, J., *The Race Question in Modern Science*, Paris, 1958, s. 31-2.

demektedir: "Avrupa Yahudilerinin hepsi ufak tefektir. Bu yetmiyormuş gibi, çoğunlukla kavruk kalmışlardır."[4] Ripley, o zaman için bir noktaya kadar haklıydı, tezini savunmak için bolca istatistik de sunuyordu. Yine de bu ufak tefekliğin belki de çevre etkisinden kaynaklandığını kestirecek kadar ileri görüşlülük göstermişti.[5] Bundan on bir yıl sonra Maurice Fishberg, *The Jews , A Study of Race and Environment* [Yahudiler-Bir Irk ve Çevre İncelemesi] adlı kitabını yayımlamıştır. Bu kitap İngilizcede yayımlanmış bu tür antropolojik araştırma eserlerinin ilkidir. Burada, Doğu Avrupa'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Yahudi göçmenlerin çocuklarının ortalama 167,9 cm boya ulaştıkları ve anne babalarının dönemindeki 164,2 cm boy ortalamasını aştıkları belirtilmektedir. Yani bir tek kuşak içinde 3,7 cm'lik bir fark olmuştur.[6] O günden bu yana Yahudi olsun, İtalyan olsun, Japon olsun, o ülkedeki bütün göçmen çocuklarının anne babalarından oldukça uzun oldukları kesinlikle kabul edilmiştir. Bu herhalde daha iyi beslenme ve çevresel etkilerden kaynaklanmaktadır.

Fishberg bundan sonra Polonya, Avusturya, Romanya, Macaristan ve öteki ülkelerdeki Yahudileri ülkenin asıl halkıyla karşılaştıran istatistiklere dönmüştür. Bundan çıkan sonuç yine şaşırtıcıdır. Her ülkenin Yahudisinin vücut yapısı, o ülkenin halkının boyuyla ve yapısıyla orantılı olarak değişmektedir. Halkı uzun boylu olan ülkelerde onlar da daha uzun, halkı kısa boylu olan yerlerde ise daha kısa boylu olmaktadırlar. Bundan başka aynı ülke içinde, hatta bazen aynı kent içinde (Varşova) hem Yahudilerin hem de Yahudi olmayanların boyları içinde yaşadıkları mahallenin ekonomik düzeyine göre değişmekte-

4 Ripley, W., *The Races of Europe*, Londra, 1900, s. 377.
5 *A.g.e.*, s. 378ff.
6 Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 37.

dir.[7] Yine de bütün bunlar, kalıtımın boy üzerinde hiçbir etkisi olmadığı anlamına gelmemektedir. Yalnızca, çevre koşullarından etkilendiği ve ırk saptamakta geçerli bir ölçek olmaktan çıktığı anlamına gelebilir.

Şimdi de kafatası ölçülerine geçelim. Bir zamanlar antropologlar arasında moda olan bu ölçüler, bugün artık demode sayılmaya başlamıştır. Burada da karşımıza aynı tip sonuçlar çıkmaktadır: "Çeşitli ülkelerdeki Yahudi olan ve olmayan insanların sefalik endeksleri karşılaştırıldığında, aynı ülkede yaşayan Yahudi ve Hıristiyan halkın ölçülerinde benzerlik görülürken, çeşitli ülkelerde yaşayan Yahudiler arasında büyük ayrılıklar saptanmıştır. Bu durumda Yahudilerin ırk bakımından birbirinden farklı oldukları sonucuna varmak kaçınılmaz görünmektedir."[8]

Farkların en büyüğü ve en belirgini de Sefardilerle ile Aşkenaziler arasında ortaya çıkmaktadır. Sefardiler genellikle dolikosefal, yani uzun kafalı olurken, Aşkenaziler brakisefal, yani geniş kafalı olmaktadır. Kutschera bu farklılığı, Sami ırkından gelen Sefardim Yahudileriyle, Hazar-Aşkenazilerinin ırk farkına ek bir kanıt olarak değerlendirmiştir. Oysa kafatası ölçümleri, az önce gördüğümüz gibi Yahudilerin yaşamakta oldukları ülke halkına benzediği için, bu varsayım bir ölçüde geçerliliğini yitirmektedir.

Diğer fiziksel niteliklere ait istatistikler de bir ırk birliğine işaret eder görünmemektedir. Yahudiler gerçi çoğunlukta siyah saçlı, kara gözlü olmaktadır, ama çoğunlukla deyimi ne dereceye kadar genelleme sayılabilir? Ayrıca Comas, Polonya Yahudilerinin yüzde 49'unun açık renk saçlı olduğunu ifade etmektedir.[9] Avusturya'da okul

7 Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, II. Bölüm.

8 Patai, R., "Jews", *Enc. Britannica*, 1973, XII. cilt.

9 Comas, J., *The Race Question in Modern Science*, Paris, 1958, s. 30.

çağındaki Yahudi çocuklarının yüzde 54'ü mavi gözlüdür.[10] Virchov'un Almanya'da okul çağındaki Yahudi çocukların "sadece" yüzde otuz ikisini sarışın bulduğu gerçektir.[11] Buna karşılık, Hıristiyan halkta sarışınlık oranı daha fazladır. Ama bu sadece, beklenebileceği gibi katsayının eşit olmadığını gösterir.

Bugüne kadar çıkan kanıtların en kesini kan grubu konusunda olandır. Son zamanlarda bu konuda birçok çalışma yapılmıştır; ama aşikâr olan tek bir örnek vermek yeterli olacaktır kanısındayım. Patai'nin satırlarına dönelim:

> Kan gruplarına göre, Yahudi toplulukları kendi aralarında büyük farklılıklar gösterirken, içinde yaşadıkları Hıristiyan halka benzer sonuçlar vermektedir. Hirszfeld "biyokimya endeksi" $\frac{(A+AB)}{(B+AB)}$ bunu ifade etmek için uygun bir araçtır. Birkaç örnek verelim: Alman Yahudileri 2·74, Alman Hıristiyanları, 2·63, Romanya Yahudileri 1·54, Romanya Hıristiyanları 1·55, Polonya Yahudileri 1·94, Polonya Hıristiyanları 1·55, Fas Yahudileri 1·63, Fas yerli halkı 1·63, Irak Yahudileri 1·22, Irak yerli halkı 1·37, Türkistan Yahudileri 0·97, Türkistan yerli halkı 0·99.[12]

Demek ki durumu iki matematiksel formülle özetleyebiliriz:

$$H_a - Y_a < Y_a - Y_b$$

ve

$$H_a - H_b \cong Y_a - Y_b$$

Yani geniş açıdan bakıldığında, herhangi bir ülkede yerli Hıristiyan halk (H_a) ile Yahudiler (Y_a) arasındaki antropolojik ölçü farkı, iki ayrı ülkede yaşayan Yahudiler arasındaki antropolojik ölçü farkından daha küçüktür. Ayrıca (a)

10 Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 63.

11 Alıntılayan Fishberg: Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 63.

12 Patai, R., "Jews", *Enc. Britannica*, 1973, XII. cilt, s. 1054.

ve (b) ülkelerindeki yerli halklar arasındaki fark, aynı ülkelerdeki Yahudiler arasındaki farka aşağı yukarı eşittir.

Bu konuyu yine UNESCO dizisindeki, bu kez Harry Shapiro tarafından yazılmış birkaç satırla toparlayalım. Aşağıdaki bölüm, "The Jewish People: A Biological History" [Yahudi Halkı-Biyolojik Tarih] adlı kitaptan alınmıştır:[13]

Yahudi halkların fiziksel niteliklerinde görülen büyük değişiklikler ve kan gruplarındaki büyük farklılıklar, onları tek bir ırk kategorisine sokma çabalarını gereksiz ve olanaksız kılmaktadır. Her ne kadar modern ırk kuramı bir dereceye kadar polimorfizme ya da bir ırk grubu içinde bazı farklılaşmalara pay tanıyorsa da birbirinden çok farklı olan, ırk ölçümlemesine sığmayacak kadar geniş farklılıklar gösteren grupları bir araya toplayamamaktadır. Aslında buna izin vermek, ırkları gruplama işlemini biyolojik amaçlarını gereksiz kılacak, bütün işlemi yoruma açık, anlamsız hale getirecektir. Ne yazık ki bu konu biyoloji dışı düşüncelerden tümüyle sıyrılmış değildir ve bu yüzden tüm kanıtlara rağmen Yahudileri ayrı bir ırk olarak tanımlama yolunda epey çaba harcanmaktadır.

3

Acaba bu ikili ilişki, yani niteliklerdeki farklılaşma ve ülkenin yerli halkına benzeme durumu nasıl gelişmiş, nasıl ortaya çıkmıştır? Genetik bilimcilerin buna vereceği karşılık çok açıktır: Bu olaylar karışmaların ve seçilimci baskıların sonucunda gelişmiştir.

Fishberg şöyle yazmaktadır:

Yahudi antropolojisinde en can alıcı nokta budur. Bu insanlar saf bir ırktan gelen, çevre etkileriyle az çok değişen insanlar mıdır, yoksa yalnızca dini bir inancın bir araya topladığı, çağlar boyunca dünyanın her yanında birbirleriyle evlenmiş ve benzer yaşamlar sürerek ortak yönlerini artırmış kişiler midir?

13 Shapiro, H., "The Jewish People: A Biological History", UNESCO, Paris, 1953, s. 74-5.

Yazar bundan sonra satırlarını sürdürmekte ve okurlarının zihninde herhangi bir kuşkuya yer bırakmamaktadır:[14]

Kutsal Kitap'ın verdiği kanıt ve anlatımlardan da, daha başlangıçta, İsrail kabilesi oluşurken bile, içine çeşitli ırklardan unsurların karıştığı belli olmaktadır. O çağlarda gerek Küçük Asya'da, gerek Suriye ve Filistin'de birçok ırkın yaşamakta olduğunu biliyoruz. Sarışın, dolikosefal, uzun boylu Amoriler, esmer bir ırk olan ve büyük bir olasılıkla Moğollara benzeyen Hititler, siyah ırktan Kuşitler ve başkaları. Eski İbraniler bu ırkların hepsinden kişilerle evlenmişlerdir. Bunun böyle olduğu Kutsal Kitap'ta anlatılmaktadır.

Peygamberler istedikleri kadar "Yabancı bir tanrının kızlarıyla evlenmeyin," diye gürlesinler, yaramaz İsrailliler bu öğüdü hiçbir zaman tutmamışlardır. En başta, önderleri onlara kötü örnek olmuştur. Birinci Peygamber İbrahim bile Hacer'le, bir Mısırlıyla ilişki kurmuş, daha sonra Yusuf, Asenat'la evlenmiştir. Asenat yalnız Mısırlı olmakla kalmaz, aynı zamanda, bir papazın da kızıdır. Musa, aslen Midyanlı olan Sippora ile evlenmiştir. Büyük Yahudi kahraman Samson, Filistinlidir. Hazreti Davut'un annesi bir Moav'dı. Davud'un kendisi bir Geşur prensesiyle evlenmiştir. Annesi Hitit olan Hazreti Süleyman'a gelince, "Kral Süleyman firavun kızının yanı sıra Moavlı, Ammonlu, Edomlu, Saydalı ve Hititli birçok yabancı kadın sevdi..."[15] İşte skandallar tarihi böylece sürüp gitmektedir. Aynı zamanda, kralların ortaya koyduğu bu örneklerin halk tarafından da taklit edildiği, sık sık her sınıftan insanın yabancılarla evlendiği söylenmektedir. Ayrıca başka dinlerden olanlarla evlenme yasağı, savaşta alınmış esir kadınlar için geçerli değildir. Esir kadınlar ise, oldukça büyük bir kalabalığı oluşturmaktadır. Babil'den

14 Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 181.

15 1. Krallar, 11:1.

gelen bir esir, ırkın saflığına elbette katkıda bulunamaz. Dinin önde gelen aileleri bile yabancılarla evlenmişlerdir. Yani sözün kısası, İsrailliler bütün diğer kavimler gibi başlangıçta bile melezleşmiş bir ırktır. Eğer Kutsal Kitap'ta sözü edilen ırkın çağlar boyu saflığını koruduğuna ilişkin ısrarlı bir efsane bulunmasaydı, burada bunun sözünü etmek bile gereksiz olacaktı.

Bu ırk karışmasının diğer bir önemli kaynağı da çok çeşitli ırklardan olan kalabalık grupların Yahudi dinine geçişleridir. Başlangıç dönemlerinde Yahudilerin başkalarını kendi dinlerine geçirme çabalarının bir kanıtı, Abissinalı Falaşalar diye bilinen zencilerdir. Kai-Feng'in Çinli Yahudileri tıpkı Çinlilere benzemekte, Yemen Yahudileri ile Sahralı Berberî Yahudiler kahverengine çalan tenleriyle Tuaregleri anımsatmaktadır. Bu olaylar bu şekilde sürmüş, konumuz olan Hazarların Yahudi olmasına kadar devam etmiştir.

Kudüs'e yakın çevrelerde Yahudileştirme sürecinin doruk noktasına varması, Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla, Hıristiyanlığın doğuşu arasındaki süreye rastlar. İtalya'nın birçok soylu ailesi, bu dönemde Yahudiliği kabul eder. Ayrıca Adiabene'yi yöneten kraliyet ailesi de Yahudi olmuştur. Philon, Yunanistan'da birçok benzer din değiştirme olayının bulunduğunu belirtir. Flavius Josephus da Antakya halkının büyük bir bölümün Yahudileştirildiğini söyler. Aziz Pavlus, Atina'dan Küçük Asya'ya kadar yaptığı yolculuklarda sık sık Yahudi dinini yeni kabul etmiş kişilere rastlamıştır. Yahudi tarihçi Th. Reinach şöyle yazar:[16] "Yahudileştirme kampanyası, Yunan-Roma çağında en parlak düzeyine ulaşmıştır. Ne daha önce ne de daha sonra bu kadar yoğun Yahudileştirme faaliyeti görülmemiştir. Bu dinin söz konusu iki üç yüzyıl içinde en kalabalık grupları topladığına kuşku yoktur. Mısır'da,

16 Alıntılayan Fishberg: Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 186-7.

Kıbrıs'ta, Kirene'de Yahudilerin böyle çoğalması ancak içlerine yabancı kanların karışmasıyla mümkün olabilir. Yahudi dinine geçmeler, toplumların hem üst hem de alt kesimlerinde aynı hızla devam etmiştir."

Hıristiyanlığın doğuşu, Yahudilerin bu şekilde karışmasını yavaşlatmış, daha sonraki getto yaşamı da buna geçici olarak son vermişti. Ama getto kurallarının XVI. yüzyılda kesinlikle uygulanmaya başlamasına kadar, aynı karışmalar yavaş da olsa sürmekteydi. Bunun böyle olduğu sık sık kilisenin Yahudilerle evlenmeyi yasaklayan kararlar almasından belli olmaktadır. Bunlara örnek, 589 yılında Toledo Konsili'nin, 743 yılında Roma Konsili'nin, 1123'te ve 1139'da I ve II. Lateran Konsili'nin kararlarıyla, 1092'de Macaristan Kralı II. Ladislav'ın çıkardığı yasadır. Bütün bu yasaklamaların ancak bir dereceye kadar etkili olabildiğini, örneğin 1229 yılında Macar Başpiskoposu Robert Von Glain'in papaya yazdığı mektupta görmekteyiz. Başpikopos bu mektupta, birçok Hıristiyan kadının Yahudilerle evlendiğinden yakınmakta ve bu yüzden son birkaç yılda "Binlerce Hristiyan"ın kilise tarafından yitirilmiş olduğunu söylemektedir.[17]

Bu duruma en etkin engel getto duvarları olmuştur. Getto duvarları yıkıldığında bu tür evlilikler yine başlamış ve özellikle 1921-1925 yılları arasında Almanya'da öylesine hızlanmıştır ki, her yüz Yahudi evliliğinin kırk ikisi yabancılarla yapılmıştır.[18]

Sefardilere, yani *gerçek* Yahudilere gelince, bunların bin yılı aşkın bir süre İspanya'da yaşaması, gerek kendileri gerek yaşadıkları ülkenin halkı üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Arnold Toynbee şöyle yazmaktadır:

Bugün İspanya ve Portekiz'de, özellikle üst ve orta sınıfları oluşturan İberyalıların damarlarına bolcaYahudi kanı karışmış

17 Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 189, n. 2.

18 Comas, J., *The Race Question in Modern Science*, Paris, 1958, s. 31.

olduğuna inanmamız için her türlü sebep vardır. Yine de, bir üst ya da orta sınıf İspanyoluna ya da Portekizlisine bakan en keskin gözlü psikanalist bile, bu insanların Yahudi atalardan geldiğini fark edemez.[19]

Aynı süreç iki yanlı olarak işlemiştir. 1391 ve 1411 katliamlarından sonra, İber Yarımadası'nda 100.000 kadar Yahudinin vaftiz olmayı kabul ettiği sanılmaktadır. Ama bunların büyük bölümü gizliden gizliye yine Yahudi inançlarını sürdürmüşlerdir. Bu gizli Yahudiler ya da Marranolar, zamanla çok yüksek mevkilere yükselmiş, gerek sarayda gerek kilise hiyerarşisinde itibarlı kişiler olmuş, soylularla evlenmişlerdir. Dinlerinde direnen Yahudilerin 1492 yılında İspanya'dan, 1497 yılında da Portekiz'den sürülmesi üzerine Marranolara daha bir kuşkuyla bakılmaya başlanmış, bazıları Engizisyon tarafından yakılmıştır. Bu yüzden Marranoların büyük bir kısmı XVI. yüzyılda Akdeniz çevresindeki ülkelere, Hollanda, İngiltere ve Fransa'ya göç etmiştir. Kendilerini güvende hissedince de açıkça eski inançlarına dönmüş, 1492-1497 sürgünleriyle birlikte bu ülkelerin yeni Sefardi topluluklarını oluşturmuşlardır.

Dolayısıyla Toynbee'nin "İspanya soyluları arasında melezleşme" tezi, Batı Avrupa'nın bütün Sefardileri için de geçerlidir. Spinoza'nın annesiyle babası Portekizli Marranolardır. Amsterdam'a Portekiz'den göçmüşlerdir. İngiltere'nin eski Yahudi aileleri (yani İngiltere'ye XIX ve XX. yüzyılda Doğu Avrupa'dan gelen Yahudi akınından çok önce gelip yerleşenler), Montefioreler, Lousadalar, Montagueler, Avigdorlar, Sutrolar, Sassoonlar vb hep İberya denilen karışım çanağından gelme olup Aşkenazilerden daha safkan olduklarını iddia edebilecek durumda değildirler. Onların safkanlığı da adı Davis, Harris, Phillips ya da Hart olan Yahudilerden öteye gidememektedir.

19 Toynbee, *A Study of History,* Oxford, 1947, D.C. Somervell tarafından kısaltılmış I-VI. ciltler, s. 138.

Çok sık görülen bir karışma nedeni de ırza geçmeler olmuştur. Bunun da Filistin'de başlayan çok uzun bir tarihi vardır. Örneğin Juda ben Ezekial adlı bir adamın, oğlunun "İbrahim'in tohumu olmayan" bir kadınla evlenmesine karşı çıktığı, arkadaşı Ulla'nın ona şöyle söylediği anlatılmaktadır: "Bizim de Kudüs'ün işgali sırasında Sion kadınlarının ırzına geçen putperestlerin soyundan gelmediğimizi nereden bilebiliriz?"[20] Bilindiği gibi, ırza geçme ve yağmacılık zafer kazanan ordunun doğal hakları arasında sayılmaktaydı.

Graetz'in belirttiği eski bir inanç da, Almanya'daki ilk Yahudi toplumlarının kökenini, Sabin kadınlarının ırzına geçilmesine benzer bir olaya dayandırmaktadır. Bu hikâyeye göre, Filistin'de Roma lejyonlarına karşı savaşan Vangioni adlı bir Alman birliği, "Yahudi esirler arasından en güzel kadınları seçmiş, bunları Ren ve Maine kıyısında bulunan üslerine getirmiş, kendi cinsel arzularını tatmin etmeye zorlamışlardır. Böylelikle Yahudi ve Alman karışımı olarak doğan çocuklar, anneleri tarafından Yahudi dininde yetiştirilmiş, babaları onlarla ilgilenmemiştir. İşte Worms'daki ve Mayence'deki ilk Yahudi topluluklarını oluşturanların, bu çocuklar olduğu söylenmektedir."[21]

Doğu Avrupa'da ırza geçmeler daha da yoğundur. Yine Fishberg'in satırlarına göz atalım:

İsrailoğulların damarlarına böyle yoğun biçimde yabancı kanı karışması, özellikle Slav ülkelerinde daha sık olmuştur. Kazakların Yahudilerden para koparmak için en sık uyguladıkları yöntem, bol sayıda esir toplayıp bunlara karşı fidye istemektir. Yahudilerin istenen paraları vereceğinden emindirler. Bu yolla, yan vahşi Kazakların esir alınan kadınların ırzına geçtikleri gün gibi açıktır. Nitekim 1650 yılında toplanan "Four Lands Konsili," Kazaklar elinde esir kaldıkları sürenin sonucunda çocuk doğuran zavallı kadınlarla çocuklarını dikkate almak Yahudilerin

20 Graetz, H.H., *History of the Jews*, Philadelphia, 1891-98, II. Cilt, s. 213.
21 *A.g.e.*, s. 40-1.

aile ve toplum yaşamında düzeni geri getirme gereğini duymuştur. Yahudi kadınlarına yönelik aynı vahşi davranışlar, Rusya'da 1903-05 katliamı sırasında da sürmüştür.[22]

4

Bununla birlikte ırkçı ya da Yahudi düşmanı sayılmayan birçok kişi bir bakışta Yahudileri tanıyabildiklerine inanmaktadır. Eğer Yahudiler tarihin ve antropolojinin bize gösterdiği kadar karışık bir nesilse bu nasıl mümkün olabilir?

Sanırım bu soruya Ernest Renan 1883 yılında bir dereceye kadar karşılık verebilmiştir. Yazar bize, "Yahudi tipi yoktur. Yahudi tipleri vardır,"[23] demektedir. İlk bakışta tanınan Yahudi tipi, öteki Yahudi tiplerinden yalnızca biridir. Ama dünyadaki on dört milyon Yahudinin ancak pek azı bu tipe girmekte, o nitelikleri taşıyan bütün insanlar da mutlaka Yahudi olmamaktadır. Gerek gerçek, gerek mecazi anlamda, bu belirli tip Yahudiyi karakterize eden en önemli nitelik burun biçimidir: Semitik burun, Sami burnu, kanca burun, kartal gagası burun diye adlandırılan burun. Ama şaşırtıcı nokta, New York kentinde yaşayan 2836 Yahudi üzerinde yapılan incelemede, bunların ancak yüzde on dördünün, yani her yüz kişiden yalnızca on dördünün kanca burunlu olması, geri kalanlardan yüzde elli yedisinin düz burunlu, yüzde yirmisinin kalkık burunlu, yüzde altı buçuğunun ise "yassı ve enli burunlu" olmasıdır.[24]

Bazı antropologlar Polonya ve Ukrayna Yahudilerinin Sami burunlarıyla ilgili olarak da benzer sonuçlara varmışlardır.[25] Ayrıca, gerçek Samiler sayılması gereken saf-

22 Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 191.

23 Renan , E, *Le Judaisme comme Race et Religion*, Paris 1883, s. 24.

24 Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 79.

25 Ripley, W., *The Races of Europe*, Londra, 1900, s. 394f.

kan Bedevilerde bu tür burun *hiç görülmemektedir.*[26] Öte yandan, aynı burna Kafkas kabilelerinde, Ermeniler, Gürcüler, Osetler, Lezgiler, Aissorlar ve Suriye halkı arasında sık sık rastlamaktayız. Akdeniz çevresindeki Avrupa ülkelerinde de, –örneğin Yunanistan, İtalya, Fransa, İspanya ve Portekiz'de– kanca burna Doğu Avrupa Yahudilerinde olduğundan daha çok rastlanmaktadır. Kuzey Amerika kızılderililerinin burnu da genellikle "Yahudi" burnudur.[27]

Demek ki, burun tek başına bir tanımlama ölçütü değildir. Yahudilerin pek azı kanca burunludur. Başka birçok kabile ve ulusta da aynı burun görülmektedir. Ama içimizden gelen bir sezgi bize antropologların bu konuda yanıldığını fısıldayıp durmaktadır. Bu soruna kurnaz bir çözüm yolu önerenler Beddoe ile Jacobs olmuştur. Bu yazarlara göre "Yahudi burnu"nun profilden bakıldığında mutlaka kemerli olması gerekmez. Ama alt çizginin yukarı doğru girinti yapması, burun kanatlarının kıvrık olması nedeniyle bu burun kancaymış izlenimini verir.

Şekil 1

Şekil 2

Şekil 3

Jacobs, kanca burun görünümünün gerçekte burun delikleri biçiminden geldiğini daha iyi anlatabilmek için okurlarını, Şekil 1'deki gibi uzun kıvrımlı bir 6 rakamı yazmaya davet eder. Daha sonra kıvrık uç silinince (Şekil 2), Yahudilik görünümünün büyük ölçüde değiştiği fark edilmektedir. Alt çizgi Şekil 3'teki gibi yatay çizildiği zaman

26 Luschan'dan alıntılayan Fishberg: Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 83.

27 Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 83.

ise, bu etki büsbütün ortadan kalkmaktadır. Jacobs'un satırlarına atıf yapan Ripley, "Şu değişikliğe bakın!" der. "Bizim Yahudi birdenbire tam bir Romalı oldu. O halde biz neyi kanıtladık? Gerçekten bir Yahudi burun tipinin var olduğunu, ama bunun sandığımız gibi üst çizginin kancalığıyla bir ilgisinin olmadığını."[28]

Ama gerçekten bir Yahudi burun tipi var mıdır? Bir numaralı şekil, burun delikleri dahil, bir İtalyan'ın, Yunan'ın, İspanyol'un, Ermeni'nin, Kızılderili'nin burnu da olabilir. Bunun Yahudi burnu olup, Ermeni ya da Kızılderili burnu olmadığını bir bakışta ancak öteki belirtilerden anlayabiliriz. Yani yüz ifadesinden, o insanın davranışlarından, giyiminden. Demek ki, bu, mantığa dayalı bir analizden çok psikolojik bir gözlemdir. Karşımızdaki insanı bütün olarak incelemekle ilgilidir.

Aynı düşünceler, yüzün Yahudi niteliğini taşıdığı düşünülen diğer çizgileri için de geçerlidir. Dolgun dudaklar, koyu renk dalgalı ya da kıvırcık saçlar, melankolik ya da kurnaz ifade, patlak ya da Moğol tipi çekik gözler vb. Bu nitelikler teker teker ele alındığında birçok ulusa uymaktadır. Bir araya geldikleri zaman, polislerin kullandığı robot-portreler gibi, ortaya "belirli tip bir Yahudinin prototipi" çıkmaktadır. Bu Yahudi tipi, çok iyi tanıdığımız Doğu Avrupa Yahudisi tipidir. Ama robot, öteki Yahudilere uymaz. Ne İngiltere'de yaşayan ve oranın halkına benzeyen Sefardi Yahudilerine, ne Orta Avrupa'nın Slav Yahudisi tipine, ne sarışın Töton çekik gözlü Yahudilere ne de kıvırcık saçlı Negroit Yahudiye benzer.

Gerçekte sözü edilen "belirti tip Yahudi"yi bile bu yolla kesin biçimde tanıyabilmemiz kuşkuludur. Fishberg ve Ripley tarafından yayımlanan portreler adeta "ister inan, ister inanma" oyununa benzemektedir. Resmin altındaki yazıyı kapadığınız zaman, onun Yahudi mi Hıristiyan mı

28 Ripley, W., *The Races of Europe*, Londra, 1900, s. 395.

olduğunu anlamak güçtür. Aynı oyun, Akdeniz ülkelerinin herhangi birinde, sokak kahvelerinde oturup gelen geçeni seyrederken de oynanabilir. Tabii oyun sonuçsuz kalacaktır. Ne de olsa, hakkında konuştuğunuz insana gidip hangi dine inandığını soramazsınız. Ama oyunu bir toplulukla birlikte oynuyorsanız herkesin vereceği karşılıkların farklı olması sizi yeterince şaşırtacaktır. Telkinin de payı büyüktür. "Harold'ın Yahudi olduğunu biliyor muydun?" "Hayır, ama şimdi sen söyleyince fark edebiliyorum." "Falan kraliyet ailesinde Yahudi kanı olduğunu biliyor muydun?" "Hayır, ama şimdi sen söyleyince..." Hutchinson'ın *İnsan Irkları* adlı kitabında yan yana durmuş üç geyşanın resmi altında şu satırlar okunur: "*Yahudi fizyonomisine sahip Japonlar.*" Bu yazıyı okur okumaz insanın içinde bir duygu belirir: "Elbette. Nasıl da fark edemedim!" İnsan bir süre bu oyunu oynadıktan sonra her yerde Yahudi çizgileri, yani Hazar çizgileri görmeye başlar.

5

Bir başka güçlük de, kalıtımsal nitelikleri toplumsal yaşamın ve çevrenin etkilerinden ayırmaktır. Boy sorununu tartışırken aynı konuya değinmiştik. Ama toplumsal etkenlerin fizyonomi, davranış, konuşma, jestler ve giyiniş üzerindeki etkileri, Yahudi robot-portresini hazırlarken daha karmaşık sorunlar çıkarmaktadır. Giyim ve bu arada saç biçimi, bunun en belirgin örneklerinden biridir. Herhangi bir kimseye, tirbuşona benzeyen bukleli favoriler takın, kafasına siyah takke, onun üstüne geniş kenarlı siyah şapka, sırtına uzun siyah kaftan giydirin, dindar Yahudi tipini bir bakışta tanırsınız. Burnu hangi biçimde olursa olsun, yine de Yahudiye benzeyecektir. Çeşitli toplumların çeşitli düzeylerinde yaşayan Yahudileri belirleyen başka işaretler de vardır. Bunlar aksanla, el kol

hareketleriyle, konuşma biçimiyle, sosyal davranışla ilgili şeylerdir. Bir an için Yahudilerden uzaklaşıp Fransız bir yazarın İngilizleri nasıl "bir bakışta" tanıyabildiğine göz atalım. Michel Leiris ünlü bir yazar olmasının yanı sıra *Bilimsel Araştırmalar Merkezi*'nin Müdürü, *Musée de l'Homme*'un da Yönetim Kurulu üyesidir:

İngiliz "ırk"ından söz etmek, hatta İngilizleri Kuzeyliler ırkından saymak bile saçmadır. Tarih bize, bütün Avrupa ulusları gibi İngiliz ulusunun da bugünkü haline çeşitli ulusların katkılarıyla geldiğini göstermektedir. İngiltere Kelt ülkesidir. Buraya dalgalar halinde Saksonlar, Danimarkalılar, Normonlar gelmiş, Jül Sezar döneminden başlayarak Romalıların katkısı olmuştur. Ayrıca her ne kadar bir İngiliz'i giyiminden, davranışından tanımak mümkün olsa da, onu fiziksel görünümünden tanımaya olanak yoktur. Bütün Avrupa uluslarında olduğu gibi İngilizler arasında da sarışınlar, esmerler, uzun boylular, kısa boylular, dolikosefaller, brakisefaller bulunmaktadır. Yine de bir İngiliz'in, kendisine belirgin bir hava veren dış görünüşünden tanınabileceği öne sürülmektedir. Bu görünüş, el ve kollarını az hareket ettirmek (Güneyliler gibi işaretlerle konuşmamak), yüzündeki ifade vb'dir. Ama bu iddiada bulunan kimseler sıkça yanılmaktadır. Çünkü bütün İngilizlerde bu nitelikler bulunmadığı gibi bulunsa bile bunlar fiziksel sayılamaz. Daha çok davranış başlığı altında toparlanabilecek şeylerdir. Yani söz konusu kişinin sosyal geçmişine bağlı olan, doğal değil, kültürel niteliklerdir. Üstelik bütün bir ulusu değil, o ulusun içinde belirli bir sosyal düzeyde yaşayanları temsil ettikleri için, ırk ayrım aracı olarak işe yaramazlar.[29]

Leiris, yüz ifadesinin "fizik yapısı" olmadığını, "davranış başlığı" altına girdiğini söylerken davranışın zamanla fiziksel yapı üzerinde iz bıraktığını, onu değiştirebileceğini unutmuş görünmektedir. Yeteneksiz sahne oyuncularının, bekâr yaşayan papazların, askerliği meslek seçmiş kişilerin, uzun süre cezaevinde kalmış tutukluların, de-

29 Leiris, M., "Race and Culture", UNESCO, Paris, 1958, s. 11, 12.

nizcilerin, çiftçilerin fizyonomilerindeki belirli özellikleri düşünmek bunu ortaya koymaya yeter. Yaşayış biçimleri bu insanların yalnızca yüz ifadelerini etkilemekle kalmamakta, bu ifadelerin "ırka özgü" ya da kalıtımsal olduğu yolunda yanlış bir etki de yapmaktadır.[30]

Burada izninizle bir gözlemimi aktarmak istiyorum: Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığım seyahatlerde, sık sık gençliğimde Orta Avrupa'dan tanıdığım, II. Dünya Savaşı'ndan önce bu ülkeye göçüp yerleşmiş kişilerle karşılaşırım. Bunlar genellikle kırk yıldır görmediğim kişiler olur. Her zaman, bu insanların Amerikalı gibi giyinmekle, konuşmakla, davranmakla kalmayıp, Amerikan fizyonomisine büründüklerini görerek şaşırırım. Bu değişikliği sözcüklerle anlatmak güç, ama çenenin genişlemesiyle, gözlerde ve göz çevresinde bazı değişikliklerle ilgili olduklarını biliyorum. (Antropolog bir dostum, çene gelişmesini Amerikalıların konuştuğu dildeki sözcükleri telaffuz ederken yapılan hareketlere, gözlerdeki değişikliği ise, hızlı yaşamaya ve ülsere yormaktadır.) Bu gözlemlerimde yalnız olmadığımı bilmek beni sevindirmektedir. Çünkü Fishberg'in 1910'da yazdığı satırlarda şunları okuyoruz: "...Fiziksel çizgiler, değişen toplumsal çevreye pek kolay uymaktadır. Böyle hızlı bir değişimi Amerika'ya göçenler arasında fark ettim... Yeni kazanılan fiziksel nitelikler, asıl bu insanlar eski yurtlarına seyahat ettikleri zaman fark edilmektedir. Buradan içinde yaşanan çevrenin fiziksel özelliklere büyük etki yaptığını anlayabiliriz.[31]

Sanırım meşhur "eritme potası" Amerikalılar için de bir fizyonomi yaratma yoluna girmiştir. Çok çeşitli je-

30 Emerson, bir yazısında İngiliz özelliklerinden söz ederken şöyle der: "Her dinsel inancın kendine göre bir fizyonomisi vardır. Metodistler deyince bir yüz, Quakerler deyince bir yüz, rahibeler deyince aklımıza başka bir yüz gelir. Bir İngiliz davranış biçiminden hemen tanınabilir. Meslek ve işler de yüzde ve vücutta kendi izlerini bırakırlar."

31 Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 513.

notiplerden oluşan oldukça standart bir fenotip. Safkan Çinliler ve Japonlar bile Amerika'da yaşarken bundan bir dereceye kadar etkilenmektedir. Bir Amerikalının yüzünü "bir bakışta" tanımak, giyimine, kuşamına bakmadan mümkün olabilmekte, o Amerikalının aile kökenlerinin İtalyan, Polonyalı ya da Alman olması pek bir rol oynamamaktadır.

6

Yahudilerin biyolojik ya da sosyal kalıtımı tartışılırken getto yaşamına ister istemez büyük pay tanımak zorundayız. Avrupa ve Amerika Yahudileri, hatta Kuzey Amerika Yahudileri, hep getto çocuklarıdır. Gettodan en fazla dört, beş kuşak uzaklaşmıştır. Coğrafi kökenleri hangi ülkeye dayanırsa dayansın, getto duvarları içinde aşağı yukarı aynı *koşullarda* yaşamışlardır. Yüzyıllar boyunca onları biçimlendiren ya da biçimlerini bozan, aynı etkilerle karşılaşmışlardır.

Genetikçinin gözüyle üç büyük etkeni dikkate almak gerekir: Akraba evliliği, genetik dağılım, seleksiyon.

Akraba evliliği zaman zaman Yahudi ırkının tarihinde, karşıtı olan melezlenme kadar büyük rol oynamıştır. İncilin gönderildiği çağlardan zorla ayrım çağlarına kadar geçen süre içinde olduğu gibi, yakın çağda da ırk karışımı hakim eğilimdir. Ama aralarda, ülkeye göre, üç ya da beş yüzyıl uzayan endogami, yani içeriden evlenme dönemleri vardır. Akraba evliliğinde bir araya gelmemesi gereken genlerin bir araya gelme tehlikesi vardır. Yahudiler arasında gerizekâlılık oranının yüksek olduğu öteden beri bilinmektedir.[32] Bu, büyük bir olasılıkla akraba evliliklerinin sonucudur ve bazı antropologların sandığı gibi Sa-

32 Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 332ff.

mi ırkına özgü bir nitelik değildir. Zihinsel ya da fiziksel çarpıklıkların zor ulaşılan Alp kasabalarında çok olduğu, bu kasabaların mezarlıklarındaki taşlara bakıldığında yalnızca altı kadar soyadına rastlandığı iyi bilinmektedir. Bunlar arasında Kohen, Levi gibi adlar da yoktur.

Öte yandan akraba evliliğinin uygun gen birleşimi bulunduğu zaman şampiyon yarış atları çıkardığı da bilinen bir gerçektir. Belki getto çocukları arasından hem ahmaklar, hem dahiler çıkmasının nedeni de budur. İnsan ister istemez Chaim Weizmann'ın vardığı yargıyı anımsıyor: "Yahudiler de öteki insanlara benzer, ama daha çok benzer!" Ne var ki, genetik bu konuda bize çok az veri sunmaktadır.

Getto halkını derin bir biçimde etkileyen bir başka unsur da "*genetik sürüklenme*"dir. Buna "Sewall Wright etkisi" de denir. Bunun anlamı, küçük topluluklar halinde kapalı yaşam sürenlerin, ırksal niteliklerinden bazılarını yitirmeleridir. Nedeni, ya toplumun kurucularında o genlerin rastlantı eseri olarak bulunmayışı ya da pek az sayıda bulunup bir sonraki kuşağa geçemeyişidir. Böylelikle küçük toplulukların kalıtımsal niteliklerinde epey değişiklikler görülebilir.

Getto duvarları içinde geçerli olan *seçilim baskısı* ise, tarihte eşine ender rastlanacak kadar güçlüdür. Önce, Yahudiler tarımdan uzak bırakılmıştır. Tümüyle kentleşmiş, kasaba ya da *ştetl*'lara yerleşmişlerdir. Buraları giderek kalabalıklaşmış, bunun sonucu olarak, Shapiro'nun dediği gibi "kentleri kaplayan salgın hastalıklar uzun sürede Yahudi toplumlarını, öteki toplumlardan daha fazla hırpalamış ve onlara gün geçtikçe artan bir bağışıklık kazandırmıştır...Bunların yakın çağda yaşayan çocukları, doğal olarak katı ve özel bir seçilim sürecinden geçmiş sayılırlar.[33] Yazar, verem hastalığının Yahudiler arasında daha

33 Shapiro, H., *The Jewish People: A Biologicol History* (Paris, 1953), s. 80.

az görülmesini ve Yahudilerin çevre halkına oranla daha uzun ömürlü olmasını buna yormaktadır. (Fishberg'in istatistiklerinde buna ilişkin sayılar açıktır.)

Gettoyu çevreleyen düşmanca etkiler, soğuk nefretten hırçın saldırılara kadar her türlüsünü kapsar. Birkaç yüzyıl bu koşullar altında yaşadıktan sonra geriye kalabilenlerin en esnek, zihnen en sağlam tipler olması, yani getto tipi denen tipler olması doğaldır. Bu psikolojik niteliklerin seçilim sürecinin etkide bulunduğu kalıtımsal nitelikler mi, yoksa çocukluktan beri kazanılan sosyal nitelikler mi olduğu antropologlar arasında bugün bile ateşli bir tartışma konusudur. Yüksek bir zekâ düzeyinin de ne derece kalıtımsal olduğu, ne derece çevre etkisinden doğduğu bilinememektedir. Yahudilerin bir zamanlar çok sözü edilen içki nefreti için de durum aynıdır. Alkolizm uzmanlarının bir bölümü bunu ırksal bir nitelik saymışlardır.[34] Ama bu tutum getto etkisi olarak da yorumlanabilir. Çağlar boyunca tehlikeli koşullar altında yaşayan bu insanlar için, siperleri indirmek çok büyük felaketler getirebilir. Sırtına sarı yıldız yapıştırılmış bir Yahudi her zaman ayık ve temkinli olmak zorundadır. Karşısındaki sarhoşların neşesini alaylı bir nefretle seyreder oturur. Alkole ve sefahate karşı nefret, kuşaktan kuşağa ebeveynden çocuğa aşılanmıştır. Ancak getto anıları tümüyle silindikten sonra, öteki Yahudi özellikleriyle birlikte bunun da izleri silinebilmekte, örneğin Anglo-Sakson ülkelerde Yahudiler arasında da alkol tüketiminin arttığı ortaya çıkmaktadır. Böylelikle perhizkârlığın da diğer pek çok Yahudi özelliği gibi biyolojik değil, toplumsal kökenli olduğu ortadadır.

Son olarak bir evrim sürecinden daha söz etmek gerekir ki, bu da cinsel seçilimdir. Tipik Yahudi niteliği dediğimiz niteliklerin oluşumuna bu süreç de katkıda bulunmuş olabilir. Bu konuya ilk değinen Ripley'dir (İtalikler

34 Örneğin Kerr ve Reid, alıntılayan Fishberg: Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 274-5.

ona aittir): "Yahudiler, *ırk bakımından* çok karmaşık olmakla birlikte, Yahudiliğin tüm mirasına *isteyerek* sahip çıkan yasal mirasçı durumundadır... Bu onun yaşamının her ayrıntısını etkiler. O halde neden güzellik anlayışına da yansımasın? Neden cinsel seçimini de, eş seçimini de etkilemesin? İşte bunun da sonuçları kalıtımda ortaya çıkmaktadır."[35]

Ripley, gettonun içindeki "fiziksel güzellik ideali"ni soruşturup incelememiştir. Ama Fishberg incelemiştir. Bize şu sonucu yansıtır: "Doğu Avrupa'nın dindar Yahudisine göre kasları güçlü olan insan makbul değildir. Yakup'un ideal oğlu, XIX. yüzyıl ortalarına kadar, ipek gibi bir genç olagelmiştir."[36] Yani zarif tavırlı, kansız, çekingen, duygulu bakışlı, çok akıllı, fiziksel gücü az olan biri. Fishberg sözlerini şöyle sürdürür: "Batı Avrupa ve Amerika'da bugün ters yönde güçlü bir akım vardır. Birçok Yahudi, Yahudiye benzememekle gurur duymaktadır. Bu durumda, 'Yahudi' görünümü olarak tanımlanan görünüm için pek de parlak bir gelecek yoktur diyebiliriz."[37]

Bu yargının özellikle genç İsrailliler için doğru olduğunu da biz ekleyelim.

35 Ripley, W., *The Races of Europe*, Londra, 1900, s. 398.
36 Fishberg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, Londra, 1911, s. 178.
37 *A.g.e.*

ÖZET

Bu kitabın 1. Bölümünde, eldeki tek tük kaynaklara dayanarak Hazarların tarihini izlemeye çalıştım.

Kitabın 2. Bölümünde de, Doğu Yahudiliğinin ve dolayısıyla dünya Yahudiliğinin büyük çoğunluğunun Sami kökenli olmayıp, Hazar-Türk kökenli olduğunu ortaya koyan tarihsel kanıdan derledim.

Bu son bölümde ise halk arasında yaygın olan Yahudilerin Kutsal Kitap'ta anlatılan bir kabilenin soyundan geldiği yolunda inancının, antropoloji ve tarih bilimlerinin bulgularına nasıl ters düştüğünün kanıtlarını göstermeye çalıştım.

Antropologlara göre bu inanca ters düşen iki gerçek vardır: Biri Yahudilerin fiziksel nitelikleri açısından birbirinden çok farklı oluşu, ikincisi de içinde yaşadıkları ülkenin yerli halkına benzemeleridir. Bu gerçeklerin her biri, boy, kafa endeksi, kan grubu, saç ve göz rengi istatistiklerinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu antropolojik ölçütlerden hangisini ele alırsak alalım, bir ülkenin Yahudileriyle o ülkenin yerli halkı arasındaki benzerliğin değişik ülkelerde yaşayan Yahudiler arasındaki benzerlikten daha fazla olduğunu görüyoruz.

Bu durumu özetleyebilmek için aşağıdaki formülleri önermekteyim:

$$H_a - Y_a < Y_a - Y_b \quad \text{ve} \quad H_a - H_b \equiv Y_a - Y_b$$

Her iki olgu için ilk akla gelen biyolojik açıklama, ırkların karışmasıdır. Bu da tarihin belirli çağlarında değişik nedenlerle olmuştur. Bunlar arasında evlenmeleri, kalabalık toplulukların din değiştirmesini, savaşın yasal (ya da göz yumulan) bir sonucu sayılan ırza geçmeleri sayabiliriz.

İstatistiki bilgilerin tersine, ilk bakışta tanınabilen Yahudi tipinin varolduğu inancı, genellikle (ama tümüyle

değil) yanlış bir inançtır. Bu görüş, Kuzey insanları arasında tipik Yahudi çizgileri sayılan niteliklerin, Akdeniz çevresine inildiğinde artık öyle görünmediği gerçeğini gözden kaçırmaktadır. Ayrıca toplumsal çevrenin fizik ve davranış üzerindeki etkilerini de göz ardı eder ve sosyal kalıtımı biyolojik kalıtımla karıştırır.

Yine de, ne olursa olsun, bazı kalıtımsal nitelikler çağımız Yahudileri arasında belirli bir tipi karakterize eder. Çağdaş nüfus genetiğinin kazandırdığı bilgiler ışığında, bu niteliklerin birkaç yüzyıl boyunca sınırlı koşullar içinde gettolarda yaşamaktan kaynaklanmış olduğu da düşünülebilir. Bu belirli koşullar, içeriden evlenme, genetik dağılım ve seçilim baskısıdır. Seçilim baskısı da birkaç biçimde etki yapar. Doğal seçilim (salgın hastalıklar gibi), cinsel seçilim ve belki bir de gettoda yaşam sürdürebilmek için geçerli olan karakter çizgilerinin seçilip benimsenmesi.

Bunlara ek olarak, sosyal kalıtım ve çocukluktan beri şartlandırılma gibi etkenler de biçimleyici ya da biçim bozucu unsurlar olarak kendini göstermektedir.

Bu süreçlerin her biri, getto-tipinin oluşmasına kendi ölçüsünde katkıda bulunmuştur. Kazanılan nitelikler, getto çağından sonra gittikçe seyrelmiştir. Getto çağından önce bu insanların genetik bileşiminin ne olduğu, fiziksel görünümlerinin nasıl olduğu konusunda ise hemen hiçbir şey bilmemekteyiz. Bu kitapta sunulan görüşe göre, bu eski Yahudilerin çoğunluğu Türk kökenlidir. Aralarına biraz da Filistinli ya da başka toplumlardan kişiler katılmıştır. Bilemediğimiz başka bir şey de, "Yahudi burnu" ya da tipik sayılan öteki niteliklerin hangi oranda gettodaki cinsel seçilimin ürünü ya da kabile içindeki baskın bir genin sonucu olduğudur. Burun deliklerindeki kıvrım, Kafkas halkları arasında çok görülen, Sami ırkından olan Bedevilerde ise hiç görülmeyen bir nitelik olduğuna göre, "onüçüncü kabile"nin Yahudi biyolojik tarihi üzerinde oynadığı büyük role işaret eden bir gösterge daha bulmuş sayılabiliriz.

EK I

YAZILIŞLAR ÜSTÜNE

Bu kitapta sözcüklerin yazılışı oldukça tutarsızdır. Zaman zaman başka yazarların satırlarını aldığımda, özel adları onların yazdığı biçimde yazmak zorunluluğunu hissettim (Başka ne yapılabilir?) ve bu yüzden, aynı insanın adını değişik yazılışlarla vermek zorunda kaldım. Aynı durum, kent ve kabile adları için de geçerli oldu. Kendi satırlarımda ise daha çok Batılı gözlere en uygun gelen yazılış biçimini benimsemeye çalıştım.

T. E. Lawrence, Doğu dünyası üzerine parlak bir uzmandı. Ama sözcüklerin yazılışını verirken, tıpkı Türk garnizonlarını basarken olduğu kadar kalpsiz oluyordu. Kardeşi A.W. Lawrence, *Bilgeliğin Yedi Sütunu*'na yazdığı önsözde bize şunları söylemektedir.

Arap adlarının yazılışı her kitapta değişmektedir. Ben de hiçbir düzeltme yapmadım. Bu noktaya ilişkin olarak Arap dilinde yalnızca üç sesli harfin bulunduğunu belirtmem yerinde olur. Kullanılan bazı sessiz harflerin ise İngilizcede karşılığı yoktur. Son zamanlarda Doğu üzerinde çalışma yapan kişiler genellikle Arapçadaki sesleri verebilmek için değişik harfler kullanma yoluna gitmişlerdir. Buna örnek olarak Mohamed yerine Muhammed, müezzin yerine mu'edhdhin, Koran yerine Qur'an ya da Kur'an yazmalarını gösterebiliriz. Bu yöntem, neden söz edildiğini bilenler için yararlı olabilir. Ama ben bu kitapta yine eski yönteme uyarak aynı sesi vermeye oldukça yaklaşan, alışılmış İngilizce yazılışları seçtim.

Eğer çağdaş Arapçayı okunur biçimde kâğıda geçirirken böyle sorunlar çıkıyorsa, Doğu bilimcilerinin gözlerini ortaçağa çevirdiklerinde ortaya çıkacak sorunlar çok daha ürkütücü olacak demektir. Bu durumda, yazıların kopya edilmesi sırasında gösterilmiş dikkatsizlikler için daha büyük bir tolerans payı tanımak gerekir. "Ebu Haukal"ın (İbn Havkal) eserini İngilizceye ilk kez çeviren[1] Sir William Ouseley, kitabın önsözünde şöyle yakınmaktadır:

Harflerin düzensiz birleşiminden, bir sözcüğün ötekiyle karıştırılmasından, bir satırın tümüyle atlanmasından doğan güçlüklerden yakınmamam gerekir. Çünkü alışkanlık ve ısrarlı bir dikkat beni genel anlatım içinde, belirli kuruluşu olan cümlelerde bu düzensizliklerin anlamını çözebilecek duruma getirmiş bulunuyor. Ama daha önce hiç duyulmamış yer ve insan adları söz konusu olduğu zaman, cümlenin gelişi de yardımcı olamayacağı için, tek kurtuluş umudu, başka bir metinde aynı sözcüğe rastlamak olabilir...

İbranice, Arapça ve Farsçanın bilgili yazarları da aynı gözlemi yapmıştır, ama belki belirli bir örnekle durumu açıklamak daha yararlı olabilir.

Bir tek örnek yetecektir... Tibet sözcüğünü oluşturan harflerden üçünün aynı biçimde yazıldığını, aralarındaki tek farkın üstlerine ya da altlarına yerleştirilen noktalar olduğunu düşünelim. İlk harfi ele alıp üzerine tek nokta koyarsak N sesi, iki nokta koyarsak T sesi üç nokta koyarsak TH sesi ya da S sesi, altına bir nokta koyarsak B sesi, altına iki nokta koyarsak Y sesi, üç nokta koyarsak P sesi verdiğini göz önünde tutalım. İkinci harf için de aynı uygulama yapılabilir. Üçüncü harf ise, yine aynı küçük değişikliklerle B, P, T, TH ya da S gibi okunabilmektedir.[2]

1 İbn Havkal kitabını Arapça yazmış, Ouseley Farsçadan çevirmiştir.
2 Bu yazının orijinalinde Farsça harfler de gösterilmiştir, ama ben yayıncının hatırını saydığım için onları çıkarmayı uygun gördüm.

EK II

KAYNAKLAR ÜSTÜNE

(A) Eski Kaynaklar

Hazar tarihine ilişkin bilgilerim, esas olarak Arap, Bizans, Rus ve İbrani kaynaklarından gelmekte, biraz da Pers, Suriye, Ermeni, Gürcü ve Türk kökenli kanıtlarla desteklenmektedir. Esas kaynakların bazılarına değinmek istiyorum.

1. Arap

Eski Arap tarihçiler, yazılarının kompozisyonunda öteki tarihçilere hiç benzemeyen bir üslup kullanmışlardır. Her olay, görgü tanıklarının ya da çağdaşların kendi sözcükleriyle anlatılmakta, sonra, bunu dinleyip anlatanın sözleri eklenmekte, böylelikle ta en son anlatıcıya kadar gelinmektedir. Yani esas rapor birçok kişinin elinden geçmiştir. Bazen, aynı olay iki ya da daha çok değişik biçimde anlatılır. Bunun nedeni, hikâyenin ayrı ayrı kişilerin elinden geçerek gelmesidir. Bazen de bir olay ya da önemli bir ayrıntı değişik biçimlerde ifade edilir... Ana fikir, az önce yeterli bir açıklıkla anlatılanın aynıdır ve farklı biçimde yinelenmesine gerek yoktur. Yazar, kendi kaynaklarının sözcüklerine elinden geldiği kadar sadık kalarak, kendinden sonra gelen yazarların da ilk anlatıcının sözcüklerini kullanabilmesini sağlar...

Britannica'nın ilk baskılarında Arap historiografisi konusundaki bölümü yazan H. A. R. Gibb ile M. J. de Goeje böy-

le söylemektedirler.[1] Belki çoktan kaybolmuş bulunan ilk kaynağı bulmaktaki güçlüklerin nedeni de bu satırlarda belli olmaktadır. İlk kaynak, aynı konuda aynı sözleri yazan sonraki yazar ve anlatıcıların, derleyicilerin yazıları arasında boğulmuş gitmiştir. Bu yüzden anlatılan olayın tarihini saptamak özellikle güç olmaktadır. Çünkü yazar, her şeyi şimdiki zaman kipi kullanarak anlatır ve hangilerini çok eski kaynaklardan alıp naklettiğini açıklamaz. Bu yüzden yüz yıla varan yanlışlar bile yapılmıştır. Buna bir de kişileri, kabileleri ve yerleri anlatmakta çıkan imla hataları ya da yazı güçlükleri eklenirse, durumun, parçalarının yarısı kaybolmuş, araya kökeni belirsiz yabancı parçalar da karışmış, resmin çıplak hatlarının görüneceği bir yap-boza benzeyeceği açıktır.

Hazarya ile ilgili belli başlı Arap kaynakları, bu kitapta sık sık sözü edilen İbn Fadlân, el-İstahrî, İbn Havkal ve el-Mesûdî'dir. Bunlardan bile pek azı ilk kaynak niteliğindedir. Çünkü hepsi İbn Fadlân gibi kendi gördükleri olayları anlatmazlar. Örneğin İbn Havkal'ın 977'de yazılmış yazıları, daha önce 932 dolaylarında İstahrî tarafından yazılanların aynıdır. İstahrî'nin yazılarının ise 921 sıralarında el Belhi adlı bir coğrafyacının yazdığı satırlardan alındığı sanılmaktadır.

Bu kişilerin gerek yaşamları gerekse bilimsel değerleri konusunda pek az şey bilmekteyiz. İçlerinde en canlısı, diplomat ve gözlemci olarak tanıdığımız İbn Fadlân'dır. Yine de, X. yüzyıl boyunca genç tarih biliminin gelişim aşamalarını gözlemleyebiliriz. Zincirin ilk halkası olan el-Belhi klasik Arap coğrafya anlayışının başlangıcını simgeler. Kendisi haritalara önem veren, yazıları ancak açıklayıcı olarak ikinci planda kullanan biridir. İstahrî, dikkat merkezini haritadan yazıya kaydırma konusunda belirgin bir çıkış yapmıştır. (Yaşamı üstüne hiçbir şey

1 *Enc. Britannica*, 1955, II. Cilt, s. 195.

bilinmemektedir. Elde bulunan yazılarının ise daha büyük bir eserinin özeti niteliğinde olduğu bellidir.) Gezgin bir tüccar ve misyoner olduğunu bildiğimiz İbn Havkal ile daha belirli bir aşamaya varılmıştır. Metinler artık Belhi'de ve biraz da İstahrî'de olduğu gibi haritaları açıklamak için bir araç değildir. Kendi hikâyelerini anlatmak üzere yazılmışlardır.

Son olarak, iki yüz yıl sonra Yakut (1179-1229) ile derleyiciler ve ansiklopedistler çağına geçilir. Yakut üstüne bilgilerimiz, Yunanistan'da doğduğu, çocukken Bağdat'taki esir pazarında satıldığı, satın alan tüccarın ona iyi muamele ettiği ve onu gezgin bir tüccar olarak yetiştirdiği yolundadır. Daha sonra Yakut dolaşarak kitap satmaya başlamış ve sonunda Musul'a yerleşerek büyük tarih ve coğrafya ansiklopedisini yazmıştır. Bu önemli eserde Hazarlar, hem İbn Fadlân'ın hem İstahrî'nin ağzından anlatılmaktadır. Ama ne yazık ki Yakut, bir yanılgı sonucu, İstahrî'nin anlatımını da İbn Fadlân'ın anlatımı sanmıştır. İki anlatım bazı önemli noktalarda değişiklikler gösterdiği için bunların aynı yazara yorulması birtakım saçmalıklar doğurmuş, sonuç olarak günümüz tarihçilerinin gözünde İbn Fadlân saygınlığını biraz yitirmiştir.

Sonunda, İran'ın Meşhed yöresinde İbn Fadlân'ın kendi yazılarının tümü ele geçince durum daha değişik bir hal almıştır. Doğu tarihi uzmanları arasında büyük sansasyon doğuran bu buluş 1923 tarihinde Dr. Zeki Velidî Togan tarafından yapılmıştır. İleride bu tarihçi üstüne daha ayrıntılı bilgi verilecektir. Bu belgeler, yalnız Yakut'un yazılarına aldığı, Hazarlarla ilgili bölümlerin gerçekliğini kanıtlamakla kalmamış, Yakut'un değinmediği, dolayısıyla hiç bilmediğimiz bölümleri de ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Ayrıca, Yakut'un yol açtığı karışıklık düzelmiş, İbn Fadlân, İstahrî ve İbn Havkal'ın ayrı ayrı kaynaklar olduğu da belirlenmiştir.

Birbirini kanıtlayan bilgiler açısından İbn Rüste, el-Bekrî ve Gardezi'nin çalışmaları da değerlidir. İçerik bakımından bunlar ana kaynakların aynısı olduğundan, pek değinme olanağı bulamadım.

Bağımsız gibi görünen başka bir kaynak da el-Mesûdî'dir. 956 yılında ölen bu tarihçi, Arapların Herodot'u olarak anılmaktadır. Durmak bilmez bir gezgin olan el-Mesûdî, tükenmeyen bir öğrenme tutkusuna sahiptir, ama yine de çağdaş Arap tarihçileri ona dudak büker görünmektedirler. İslam Ansiklopedisi onun "gezilerinin güçlü bir öğrenme güdüsünden" doğduğunu söylerken, bunun yüzeyde kaldığına, derine inmediğine işaret etmektedir. Yazarın hiçbir zaman ana kaynaklara inmek zahmetine girmediği, yalnızca yüzeysel sorular sormakla yetindiği, anlatılan hikâye ve efsaneleri sorgusuz kabul ettiği öne sürülür. Ama bu eleştirilerin hepsi, ister Hristiyan ister Arap olsun, öteki ortaçağ tarih ve coğrafyacıları için de geçerlidir.

2. Bizans

Bizans kaynakları arasında tartışmasız en değerlisi VII. Konstantinos Porfirogennetos'un 950 yılında yazdığı *De Administrando Imperio*'dur. Yalnızca Hazarlar (ve onların Macarlarla ilişkileri) konusunda verdiği bilgiden ötürü değil, aynı zamanda, Ruslar ve kuzey steplerinin öteki halklarına ilişkin verdiği bilgilerden ötürü de büyük önem taşır.

Konstantinos (904-959) hem alim bir imparator, hem de büyüleyici bir kişilikti. Arnold Toynbee'nin ona gönlünü kaptırdığını itiraf etmesi boşuna değildir.[2] Üstelik, bu aşkı henüz bir üniversite öğrencisiyken başlamış, sonunda da değerli bir meyve vermiştir. Toynbee *Constantine*

2 Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, s. 24.

Porphyrogenitus and His World adlı dev eseri 1973 yılında yayımladığı zaman seksen dört yaşındaydı. Adından da anlaşılabileceği gibi, kitapta Konstantinos'un kişiliğine ve çalışmaları kadar yaşadığı (ve Hazarlarla paylaştığı) dünyanın koşulları da vurgulanmıştır.

Yine de, Toynbee'nin Konstantinos'a duyduğu hayranlık, onun bir bilim insanı olarak eksikliklerini görmesini engellememiştir: "*De Administrando Imperio*'da verilen bilgiler farklı zamanlarda farklı kaynaklardan toplanmış olduğu için eser bir yazarın hazmettiği, düzenlediği bilgilere dayanan kitaplara benzememektedir. Daha çok bir araya getirilmiş, üstünkörü düzeltilmiş bir dosya dolusu belgeyi andırmaktadır.[3] Toynbee daha sonra da şöyle der:[4] "*De Administrando Imperio* ve *De Caeromoniis*, Konstantinos'un gelecek kuşaklara miras bıraktığı haliyle, çoğu okura esef verici bir karmaşa gibi görünecektir." (Konstantinos, *De Caeromoniis*'in "teknik bir şaheser" ve aynı zamanda "titiz bir araştırma ve çalışma aşkının bir anıtı" olduğuna, dokunaklı biçimde inanmaktaydı.[5]) Buna benzer eleştiriler daha önce Bury[6] ve Macartney tarafından da yapılmış, bu yazarlar, Macar göçleri üstüne Konstantinos'un çelişkili ifadelerinden sonuç çıkarmakta güçlük çekmişlerdir.

"...*De Administrando Imperio*'nun ne tür bir kitap olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. İçindekiler çeşitli kaynaklardan alınmış notlardır. Zaman zaman birbirini yineler, çoğunlukla çelişkiye düşerler. Aralarında çok üstünkörü bir bağlantı kurulmuştur.[7]

---

3 Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra, New York ve Toronto, s. 465.

4 *A.g.e.*, s. 602.

5 *A.g.e.*

6 Bury, J. B., *Byzantinische Zeitschrift XIV*, s. 511-70.

7 Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambirdge, 1930, s. 98.

Yine de, banyo suyunu dökerken bebeği de birlikte atmamaya dikkat etmemiz gerekir. Bilimsel eleştirmenler, genellikle buna razı gibi görünürler. Konstantinos'un imparatorluk arşivlerini karıştırma olanakları öteki tarihçilerin hepsinden fazladır. Gönderdiği elçilerden, atadığı görevlilerden bilgi toplama olanakları da öyle. Dikkatli biçimde başka kaynaklarla bağlantılı olarak değerlendirildiğinde *De Administrando* karanlık bir döneme epey değerli ışık tutabilecek bir eserdir.

3. Rus

Kuşaktan kuşağa aktarılan folklor, efsane ve şarkıların (Prens İgor Destanı gibi) dışında, ilk yazılı Rus kaynağı *Povetz Vremennikh Let*'tir (Geçmiş Yılların Hikâyesi). Bu kaynak çeşitli yazarlar tarafından *İlk Rus Yıllıkları*, *Ana Rus Vakayinamesi*, *Nestor Tarihi* gibi farklı adlarla anılır adlarla söz ederler. Bu kitap, on birinci yüzyılın başına tarihlenen önceki vakayinamelerin XII. yüzyılın ilk yarısında yapılmış bir derlemesidir ancak bundan çok daha eski gelenek ve kayıtlara da yer vermektedir. Bu nedenle Vernadsky'nin[8] dediği gibi "XII ve X. yüzyıl arasındaki süreyle ilgili gerçek bilgiler vermesi" de mümkündür. Bu dönem ise Hazar tarihi açısından hayati önemi taşıyan bir dönemdir. Eserin esas derleyicisi muhtemelen Kiev'deki Crypt Manastırı'nın rahiplerinden olan 1056 doğumlu Nestor'dur. Ama bu nokta, bilim insanları arasında tartışmalı olduğu için "Pseudo-Nestor" (Sahte Nestor) deyimi kullanılmaktadır. Yazarın kimliği bir yana, *Povetz* o çağları inceleyenler için değeri ölçülemeyecek bir hazinedir (Fakat bu içinde hiçbir hata olmadığı anlamına gelmemelidir). Ne yazık ki, 1112 tarihi ile son bulmaktadır. Bu tarih de Hazarların esrarengiz yok olma döneminin başlangıcıdır.

8 Vernadsky, G., *Ancient Russia*, vernadsky ve Karpovich, A History of Russia, New Haven, 1943, I. Cilt, s. 178.

Hazarya ile ilgili ortaçağ İbrani kaynaklarından Ek III'te söz edilecektir.

(B) Çağdaş Kaynaklar

Bu sayfalarda, Hazar tarihinin şu ya da bu yönüyle ilgili yazılarından alıntı yapılan ünlü çağdaş tarihçiler, örneğin Toynbee, Bury, Vernadsky, Baron ve Macartney'e ilişkin yorum yapmak küstahlık olur. Bizim sözlerimiz, eldeki soruna katkıları çok önemli olan, oysa genel kamuoyunun pek tanımadığı yazarlarla ilgili olacaktır.

Bunların başında, merhum Prof. Paul E. Kahle ile öğrencisi Douglas Morton Dunlop gelir. Bu satırlar yazıldığı sırada Prof. Dunlop, Colombia Üniversitesi'nde Ortadoğu Tarihi dersleri vermektedir.

Prof. Paul Eric Kahle (1875-1965) Avrupa'nın önde gelen doğubilimcilerinden biridir. Doğu Prusya'da doğmuş, Luther mezhebinde din adamı olarak eğitilmiş, altı yıl Kahire'de görev yapmıştır. Daha sonra, bazı Alman üniversitelerinde ders vermiş, 1923 yılında Bonn Üniversitesi'ndeki ünlü Doğu Semineri yöneticiliğine getirilmiştir. Bu seminer, dünyadaki tüm doğubilimcileri çevresine çeken uluslararası bir merkezdir. Kahle şöyle yazmaktadır:[9] "Seminerin, yöneticileriyle, katılanlarıyla, konuklarıyla birlikte yansıttığı uluslararası hava, Nazilerin etkisine doğal bir siper yaratmış ve çalışmalarımız Nazi rejiminin Almanya'da egemen olduğu ilk altı yıl boyunca huzur içinde sürebilmiştir... Asistanı Polonyalı Yahudi bir haham olan tek Alman profesör bendim."

Bu durumda, saf Aryan kökenlerine rağmen, Kahle'nin 1938 yılında Almanya'dan göç etmek zorunda kalmasına şaşmamak gerekir. Bilim adamı, bundan sonra Oxford'a yerleşmiş, orada iki doktora tezi daha vermiş (biri felse-

9 Kahle, P. E., *Bonn University in pre-Nazi and Nazi Times: 1923-1939. Experiences of a German Professor*, Londra, 1945.

fe, öteki ilahiyat), 1963 yılında Bonn'a dönmüş ve 1965'te yine orada ölmüştür. British Museum kataloğunda yirmi yedi eseri bulunmaktadır.

Kahle'nin savaş öncesinde Bonn'daki öğrencileri arasında genç doğubilimci D. M. Dunlop da vardır.

Kahle, Hazar tarihine büyük ilgi duymuş, hatta Belçikalı tarih profesörü Henri Grégoire 1937 yılında "Hazar Yazışması"nın gerçekliğinden kuşku duyduğunu belirten bir yazı[10] yayımladığında hemen onu eleştirmiştir: "Grégoire'a yanıldığı birkaç noktayı belirttim ve kendisiyle bunları tartışma olanağı buldum. 1937 yılında Bonn'a yaptığı ziyaret esnasında birlikte bazı şeyler yayımlama kararına vardık. Ama siyasal gelişmeler bunu gerçekleştirmemize engel oldu. Bunun üzerine projeyi yine Bonn'da öğrencim olmuş olan D. M. Dunlop'a önerdim ve çalışmayı onun yapmasını istedim. Dunlop, hem Arap hem İbrani kaynaklarını tarayabilecek biriydi. Hem birçok dil bilirdi, hem de böyle bir görevin gerektirdiği eğitime sahipti."[11] Bu atılımın sonucunda, Dunlop'un *The History of the Jewish Khazars* [Yahudi Hazarların Tarihi] adlı eseri doğdu. Bu kitap 1954 yılında Princeton Üniversitesi tarafından basıldı. Hazar tarihiyle ilgili çok değerli bir kaynak olmasının yanı sıra, bu eser aynı zamanda, yazışmanın gerçekliği konusunda yeni kanıtlar da sunmaktadır (Ek II-I'e bakınız). Kahle, kitabı her konuda onaylamaktadır.[12] Sırası gelmişken, Prof. Dunlop'un 1909'da İskoçya'da üst düzey bir din adamının oğlu olarak dünyaya geldiğini ve meraklarını *Kim Kimdir?* kitabında, "yürüyüş yapmak ve İskoçya Tarihi" olarak sıraladığını belirtmekte yarar vardır. Yani, çağımızda Hazar Yahudiliğinin en büyük iki savunucusu da kuzey kökenli Protestandır.

10 Grégoire, H., Le "'Glozel' Khazare", *Byzantion*, 1937, s. 225-66.
11 Kahle, P. E., *The Cairo Geniza*, Oxford, 1959, s. 33.
12 *A.g.e.*

Prof. Kahle'nin çok değişik dünyalardan gelen diğer bir öğrencisi de Ahmet Zeki Velidi Togan'dır. Togan, bilindiği gibi Meşhed'de İbn Fadlân'ın Hazarya gezisiyle ilgili notları bulan kişidir. Çok yönlü kişiliğini gerektiği gibi yansıtabilmek için onu Kahle'nin anılarından tanımakta yarar vardır.[13]

...(Bonn'daki) Seminerin çalışma grubunda pek çok ünlü doğubilimci vardı. Bunlar arasında Dr. Zeki Velidi'nin adını anmak isterim. Kendisi Sir Aurel Stein'in koruduğu bir Başkir'di. Eğitimini Kazan Üniversitesi'nde tamamlamış, I. Dünya Savaşı'ndan önce Petersburg Üniversitesi'nde bazı araştırmalar yapmıştı. Savaş sırasında büyük ölçüde kendisinin kurmuş olduğu Başkir Ordusu'nun (Bolşeviklerle müttefik) önderi olarak çarpıştı. Rus Duma üyesiydi. Bir süre, Lenin, Stalin ve Troçki'nin de bulunduğu Altılar Komitesi'nde üye olarak çalıştı. Daha sonra Bolşeviklerle arasında anlaşmazlık çıktı ve İran'a kaçtı. Türk dili uzmanı olarak (Başkir dili de Türkçedir) 1924 yılında Ankara'da, Mustafa Kemal'in Milli Eğitim Bakanlığı'nda danışman olarak göreve başladı. Bunu izleyen yıllarda İstanbul Üniversitesi'nde Türkçe profesörü oldu. Yedi yıl sonra ondan ve öteki profesörlerden uygarlığın Türklerden doğduğu yönünde eğitim yapmaları istenince, istifa edip Viyana'ya gitti. Prof. Dopsch'un kürsüsünde ortaçağ tarihi üzerinde çalışmaya başladı. İbn Fadlân'ın Kuzey Bulgarları, Türkler ve Hazarlar diyarına yaptığı yolculuğun Arapça notlarını Meşhed'de keşfetmiş bulunuyordu. Viyana'ya yerleştikten iki yıl sonra bu konuda verdiği üstün bir tezle doktorasını kazandı. Sonradan Togan'ın bu çalışmasını "Abhandlugen für die Kunde des Morgenlandes"te yayımladım. Kendisini Viyana'dan Bonn'a onursal profesör olarak çağırdım. Gerçek bir bilim insanıydı. Çok geniş bilgisi olmakla birlikte öğrenmeye her zaman hazırdı. Onunla çalışmak verimli oldu. 1938 yılında tekrar Türkiye'ye döndü ve bir kez daha İstanbul Üniversitesi'nde Türkçe profesörlüğüne başladı.

13 Kahle, P. E., *Bonn University in pre-Nazi and Nazi Times: 1923—1939. Experiences of a German Professor*, Londra, 1945.

Bambaşka yönlerden ilginç olan bir kişi de Hugo Freiherr von Kutschera'dır (1847-1910). Kutschera, Doğu Yahudiliğinin Hazar kökenli olduğu tezini ilk ele alanlardandır. Avusturya yüksek memurlarından birinin oğludur. Diplomat olmaya hazırlandığı için Viyana'da Doğu Akademisi'nde okumuş, Türkçe, Arapça, Farsça ve başka doğu dillerini öğrenmiştir. Bir süre İstanbul'daki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Büyükelçiliği'nde ataşelik görevi yaptıktan sonra, 1882 yılında Saraybosna'da Bosna-Hersek yöresi yöneticisi olarak göreve başladı. Bu yöre, Avusturya-Macaristan orduları tarafından yeni işgal edilmişti. Kutschera'nın doğu gelenek ve âdetlerini iyi bilmesi onu Bosna Müslümanları arasında sevilen biri kişi haline getirdi ve eyalette barışın (bir dereceye kadar) sağlanmasına yardımcı oldu. Bunun üzerine kendisine Freiherr (baron) rütbesiyle birlikte çeşitli nişanlar verildi.

Emekli olduktan sonra, 1909 yılından başlayarak yaşamını eski merakına adadı ve Avrupa Yahudileriyle Hazarlar arasındaki ilgiyi araştırmaya koyuldu. Henüz gençliğinde, Türkiye'de rastladığı Sefardi ve Aşkenazi Yahudileri arasındaki farklılık dikkatini çekmişti. Eski kaynaklardan Hazarlara ilişkin okuduğu şeyler, bu kavmin, zihninde beliren sorulara hiç değilse bir dereceye kadar karşılık verebileceği inancını güçlendirdi. Oldukça profesyonel bir dil uzmanı sayılmakla birlikte, Kutschera amatör bir tarihçiydi. Yine de eserlerinin katkısı büyük oldu. 1910 yılından önce yazılmış olup da onun kitabında yer bulamayan hiçbir Arap kaynağı yok gibidir. Ne yazık ki, kitabına bir bibliyografya ve referanslar bölümü ekleyemeden ölmüştür. *Die Charasan Historische Studie* adlı eseri 1910 yılında, ölümünden sonra basılabildi. Hemen ikinci baskı yapmış olduğu halde, tarihçiler bu esere pek seyrek değinirler.

Abraham N. Poliak 1910 yılında Kiev'de doğmuştur. Ailesiyle birlikte Filistin'e göç edişi 1923 yılına rastlar. Tel

Aviv Üniversitesi'nde Ortaçağ Yahudi Tarihi kürsüsünün başına geçmiş, İbranice birçok eser yazmış ve yayımlamıştır. Bunlar arasında History of the Arabs [Arapların Tarihi], *Feudalism in Egypt 1250-1900* [1250-1900 Yılları Arasında Mısır'da Feodalite], *Geopolitics of Israel and the Middle East* [İsrail ve Ortadoğu'da Jeopolitik Durum] gibi kitaplar sayılabilir. "Hazarların Yahudi Dinine Geçişi" adlı yazısı 1941 yılında bir dergide yayımlanmış ve büyük yankılara yol açmıştır. *Khazaria* adlı kitabı daha büyük bir fırtına koparmıştır. Kitap, 1944 yılında Tel Aviv'de (İbranice olarak) yayımlanmış, son derece olumsuz bir tepkiyle karşılanmış, Poliak'a günümüz Yahudiliğinin kutsal kabile soyundan geldiği inancını sarsan bir bozguncu gibi davranılmıştır. *Encyclopaedia Judaica*'nın 1971-72 baskısında bu yazarın teorisi yer almamıştır.

Buna karşılık, Doğu Yahudiliği ve Yidiş dilinin kökenleri üzerindeki görüşlerini sık sık belirtmiş olduğum Mathias Mieses akademik çevrelerde saygı görmektedir. 1885'te Galiçya'da doğmuş, filoloji dalında eğitim görmüş, Yidiş filolojisi üzerine öncü çalışmalar yapmış olmakla birlikte eserlerinin çoğunu Almanca, Lehçe ve İbranice olarak yazmıştır. Birinci Yidiş Dili Konferansı'nın (Czernovitz, 1908) en dikkati çeken kişisi olmuştur. *Die Entstehungsurache der Jüdischen Dialekte* (1915) *ve Die Jiddische Sprache* (1924) kendi alanlarında klasik sayılmaktadırlar.

Mieses ömrünün son yıllarını Kraków'da geçirmiş, 1945'te sınır dışı edilerek Auschwitz'e doğru yola çıkarılmış, yolculuk sırasında ölmüştür.

EK III

HAZAR YAZIŞMASI

1

İspanyol devlet adamı Hasday bin Şaprut ile Hazar Kralı Jozef arasındaki mektuplaşma, tarihçilerin çok uzun süre büyük ilgisini çekmiştir. Gerçi Dunlop'un dediği gibi, "Hazar Yazışması'nın önemini biraz abartmış da olabiliriz. Çünkü bugün artık Hasday'ın ve Joseph'in mektuplarına başvurmaksızın öteki kaynaklara dayanarak Hazar tarihini aynı derecede ayrıntılı olarak derleyebilecek durumdayız."[1] Ne olursa olsun, bu belgelerin tarihine ilişkin kısa bir özet okurlara ilgi çekici gelebilir.

Hasday'ın mektubu 954 ile 961 yılları arasında yazılmış olmalıdır. Çünkü Doğu Avrupa'dan geldiğini söylediği elçilik heyeti, Kurtuba'yı 954 yılında ziyaret etmiştir (Bkz. III. Bölüm/3-4). Mektupta, İspanya'nın yöneticisi olarak sözü edilen Halife Abdurrahman ise 961 yılına kadar hüküm sürmüş bulunmaktadır. Mektubun Hasday'ın yazmanı Menahem ben Şaruk tarafından kaleme alındığı, Hasday'ın adının ardından kendi adını akrostiş olarak eklemiş olmasından başka, bugüne kadar gelebilmiş öteki eserleriyle karşılaştırılarak Landau tarafından be-

1 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 125.

lirlenmiştir.[2] Böylece Hasday'ın mektubunun gerçekliği artık tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Ama Jozef'in cevabıyla ilgili kanıtlar daha dolaylı ve karmaşıktır.

Yazışmadan ilk kez söz edilişi, X ve XI. yüzyıllara rastlar. 1100 yılı dolaylarında Haham Jehudah ben Barzillai, Barselona'da *Sefer ha-Ittim* [Festivaller Kitabı] adlı kitabını yazarken bu yazışmaya uzun atıflar yapmış, hatta Jozef'in Hasday'a karşılığından bölümler almıştır. Barzillai'nin kitabındaki bölüm şöyle başlar:

Birçok el yazması arasında, Aaron'un oğlu Hazar Kralı Jozef'in R. Hasdai bar Isaac'a[3] yazdığı bir mektubun, kopyasını da gördük. Bu mektubun gerçek olup olmadığını da, aslen Türk olan Hazarların Yahudi dinini kabul ettiği yolundaki ifadenin doğru olup olmadığını da bilemeyiz. Ayrıca mektupta yazılanların hepsinin doğru olduğundan da emin olamayız. Bu mektuba bazı yanlış bilgiler yazılmış olabileceği gibi başka kişiler de bazı şeyler eklemiş olabilir... Bize abartma gibi görünen bu bilgileri kitabımızın kapsamına almamızın nedeni, görünüşe göre Kral Jozef'in bu mektubu R. Hasdai'nin sorular soran bir mektubuna karşılık olarak yazmış olmasıdır. R. Hasdai, yazdığı mektupta ona hangi sülaleden geldiğini, krallığının durumunu, babalarının Yahudi dinini nasıl kabul ettiğini, hüküm sürdüğü toprakların ne kadar büyük olduğunu sormuş, Kral da onun bütün bu sorularına ayrıntılı biçimde karşılık vermiştir.[4]

Barzillai bundan sonra Jozef'in mektubundan parçalar almış ve böylece cevap mektubunun 1100 yılında da varolduğunu kanıtlamış bulunmaktadır. Hahamın bilim insanlarına özgü kuşkuları, durumu daha da inandırıcı kılmaktadır. Barselona'nın dışında bir yerde yaşayan bu

2 Landau, "The Present Position of the Khazar Problem", (İbranice), *Zion*, Kudüs, 1942.

3 Hasday'ın adının İbranicesi "bar Isaac bar Şaprut"dur. R harfi, Rabbi (yani haham) sözcüğünü simgelemekte ve bir saygı belirtisi olarak kullanılmaktadır.

4 Kokovtsov'un sınavının ardından, alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 132.

kişi belli ki Hazarlar üstüne hemen hemen hiçbir şey bilmemektedir.

Haham Barzillai'nin bu satırları yazdığı sıralarda, Arap tarihçisi İbn Havkal da Hasday'ın Hazarlarla ilişkisi konusunda bir şeyler duymuşa benzemektedir. Hicri 479 (MS 1086) yılında çizdiği bir haritanın köşesine şu esrarengiz notu eklediği görülür.

> Hasdai bin İshak,[5] bu uzun ve büyük dağın [Kafkaslar] Ermenistan dağlarıyla birleştiğine, Yunanlıların ülkesinden geçerek Hazaran Ermenistan dağları ve Hazaran'a kadar uzandığına inanmaktadır. Kendisi bu yerleri çok iyi tanımaktadır, çünkü buraları ziyaret etmiş, kralları ve başta gelen yöneticileriyle tanışmıştır.[6]

Hasday'ın gerçekten Hazarya'yı ziyaret etmiş olması pek uzak bir olasılık gibi görünmektedir. Yine de mektubunda bunu önerdiğini, Kral Jozef'in de Cevabında bu öneriyi sıcak bir hevesle karşıladığını biliyoruz. Belki de Havkal yazışma ile ilgili bazı dedikodular duymuş, buradan kendine göre bazı sonuçlar çıkarmış olabilir. O çağın tarihçileri için bu pek de olmayacak bir davranış değildir.

Elli yıl kadar sonra (MS 1140) Yehuda Halevi, Hazarlar *(Kuzari)* adlı felsefe kitabını yazmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu kitapta gerçek bilgilere pek az yer verilmişse de Hazarların Yahudiliği kabul edişi konusunda anlatılanlar, Jozef'in cevabındaki açıklamalara ana çizgileriyle uymaktadır. Halevi, yazışmaya açıktan açığa atıf yapmamıştır. Aslında kitabı daha çok teolojiyle ilgilidir. Tarihsel referansları ikinci plana atmaktadır. Belki de yazar, Haham Barzillai gibi yazışmanın bir kopyasını okumuştur, ancak kanıtlar yetersizdir.

Ama Abraham ibn Daud'un (II. Kısım/8) 1161 tarihli *Sefer ha-Kabbalah* kitabındaki kanıtlar bundan çok daha sağlamdır:

---

5 Hasday'ın adının Arapça versiyonu.

6 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 154.

İsrail halkının, Mağrip'in ucundaki Sula kentinden başındaki Tahart'a, Afrika'nın ucuna [İfriquiyah, Tunus] kadar, Mısır'da, Sabiiler ülkesinde, Arabistan'da, Babil'de, Elam'da, İran'da, Dedan'da, Girgaşlar ülkesinde yani Jurjan'da, Tabaristan'da, Daylam'a kadar olan yörelerde yaşadıklarını bilmekteyiz. İtil Nehri dolaylarında da sonradan Yahudi dinini kabul eden ve benimseyen Hazarlar yaşamaktadır. Bunların Jozef adındaki kralı, R. Hasdai bar İsaac ben-Şaprut'a bir mektup yazarak halkının Yahudi dinine inandığını belirtmiştir. Biz de Toledo'da onların soyundan gelen ve bilgelerden ders alan öğrencilerle karşılaşmış bulunmaktayız. Onlar da bize, Yahudi dinine inandıklarını ifade etmişlerdir.[7]

2

Hazar Yazışmalarının ilk *basılı* versiyonu, ***Kol Mebasser***[8] (İyi Habercinin Sesi) adlı İbranice broşürün içinde yer alır. Bu broşür 1577 yılı dolaylarında Konstantinopolis'te, Isaac Abraham Akrish tarafından basılmıştır. Akrish, kendi yazdığı önsözde, bize on beş yıl önce Mısır'a yaptığı yolculukta bağımsız bir Yahudi Krallığı'ndan söz edildiğini duyduğunu söyler (bu dedikodular muhtemelen Habeşistan'da yaşayan Falaşalarla ilgilidir). Daha sonra, "Hazarların kralına gönderilen bir mektupla, kralın buna verdiği karşılığı" ele geçirdiğinden söz eder. Bunun üzerine, yazışmaları yayımlayarak Yahudi ırkdaşlarının moralini yükseltmeye karar verdiğini belirtir. Hazarya'nın hâlâ var olduğuna inanıp inanmadığı pek belli değildir. Önsözün ardından başka yorum yapılmadan iki mektubun metinleri gelmektedir.

Yazışma Akrish'in önemsiz küçük broşüründe gömülü kalmamıştır. Bu olaydan altmış yıl kadar sonra, bir dostu

7 Alıntılayan Dunlop: Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 127.

8 Broşürün iki farklı baskıya ait kopyası Bodleian Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

broşürün bir kopyasını Genç Johannes, Buxtorf'a gönderir. Buxtorf dikkate değer Kalvinist bir bilgindir. İbrani tarihi üzerinde uzman olup, Kutsal Kitap ve haham literatürüyle ilgili pek çok eser vermiştir. Akrish'in broşürünü okuduğu zaman, Haham Barzillai gibi o da yazışmanın gerçekliğinden kuşkulanmış, ama 1660 yılında iki mektubun hem İbranice hem de Latince çevirilerini, Yehuda Halevi'nin Hazarlara ilişkin kitabına ek olarak bastırmıştır. Böyle yapması, belki yerinde bir davranıştır ama pek iyi sonuç vermemiştir. Çünkü Halevi'nin efsaneyi andırır anlatımıyla aynı yerde yer alan bu mektupları hiç kimse ciddiye almamıştır. Bu tutumun, ancak XIX. yüzyılda, Hazarlar üstüne bağımsız kaynaklardan elde edilen bilgiler çoğaldıktan sonra değiştiğini biliyoruz.

3

Hem Hasday'ın mektubunu *hem de* Jozef'in karşılığını kapsayan tek el yazması, Oxford'taki Christ Kilisesi'nde bulunmaktadır. Dunlop ve Rus uzmanı Kovtsov'a göre,[9] "Bu el yazması, basılmış metinle çok büyük benzerlik gösterir" ve "doğrudan ya da dolaylı olarak basılı metne kaynak oluşturur."[10] El yazmasının XVI. yüzyıl tarihli olduğu ve Christ Kilisesi'nin başında bulunan John Fell'e ait olduğu sanılmaktadır. (Thomas Brown, *Seni Sevmiyorum, Dr. Hell* adlı eseriyle, bu kişiyi ölümsüzleştirmiştir).

Hasday'ın mektubuna yer vermeden, yalnızca Jozef'in karşılığını içeren bir el yazması da Leningrad Halk Kitaplığı'nda bulunmaktadır. Bu metin, Akrish'in basılı metninden de Christ Kilisesi'ndeki el yazmasından da uzundur. Bu nedenle genellikle bundan Uzun Versiyon

9 Kokovtsov, P., *The Hebrew-Khazar Correspodence in the Tenth Century*, Leningrad, 1932.

10 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954 s. 230.

olarak bilinir. Akrish-Christ Kilisesi metni ise tarihçiler arasında Kısa Versiyon olarak tanınır ve uzun versiyonun bir özetine benzer. Uzun versiyonun tarih olarak da daha eski olduğu görülür. Yazılış tarihi muhtemelen XIII. yüzyıldır. Oysa kısa versiyon XVI. yüzyıl tarihlidir. Sovyet tarihçisi Ribakov[11] uzun versiyonun hatta belki daha eski bir belgenin, ortaçağ İspanyol müstensihleri tarafından kısaltılarak Jozef'in karşılığının kısa versiyonunun ortaya çıkarılmış olabileceğini öne sürmektedir.

İşte tam bu noktada dikkat dağıtıcı bir olayla karşılaşırız. Uzun versiyon Leningrad Halk Kütüphanesi'ndeki "Firkowich Koleksiyonu" diye bilinen eski İbrani el yazmaları arasından gelmedir. Büyük olasılıkla Kahire Genizası'nda bulunmuştur. Çünkü bugün tümü Leningrad Halk Kitaplığı'nda bulunan koleksiyonun önemli bir bölümü oradan çıkarılmıştır. Abraham Firkowich, XIX. yüzyılın en renkli bilim insanlarından biridir, bu kitaba kendisiyle ilgili ayrı bir ek konmasını bile hak eder. Kendi alanında yetkin bir insandı, ama aynı zamanda mensubu bulunduğu Karaimlerin öteki Yahudilerden ayrı olduğunu Çarlık Rusyası'na kabul ettirmeye, bu nedenle Karaimlere Yahudiler gibi ayrı bir işlem yapılmaması gerektiğini kanıtlamaya çalışan, kendine özgü amaçlara sahip biriydi. Bu amaçla bazı eski el yazmalarını ve yazıları değiştirmiş, bazı şeyler ekleyerek bunlara Karaim havası vermiştir. Uzun versiyon Firkowich'in elinden geçmiş olduğu için ilk bulunduğunda belirli bir güvensizlikle karşılanmıştır. Mektubu, Rus tarihçisi Harkavy bir tomar el yazması arasında bulmuştur. Harkavy'nin de Firkowich'e pek fazla inanmadığı bir gerçektir. Daha önce Firkowich'in bazı yorumlarına karşı çıkmıştır.[12] Bununla birlikte, el yazmasının eskiliği konusunda hiç kuşkusu yoktur. Metni orijinal ha-

11 Alıntı: "The Khazar Correspondence", *Enc. Judaica.*

12 Harkavy, A. E., *Altjüdische Denkmaler aus der Krim,* Memoirs of the Russian Academy, 1877.

liyle, yani İbranice olarak 1879'da yayımlamış, daha sonra Rusça ve Almanca çevirilerini de[13] basmıştır. Bu metni, Jozef'in mektubunun önceki bir versiyonu ve kısa versiyonun kaynağı olarak kabul eder. Harkavy'nin meslektaşı (ve rakibi) Chwolson da metnin baştan sona aynı elden çıktığını, başkası tarafından hiçbir ekleme yapılmamış olduğunu söylemektedir.[14] Son olarak, 1932 yılında Rus Akademisi, Paul Kokovtsov'un *The Hebrew and Khazar Correspondence in the Tenth Century*[15] [Onuncu Yüzyılda İbrani Hazar Yazışması] adlı kitabını basarken, hem Leningrad Kitaplığı'ndaki uzun versiyona, hem de Akrish'in broşüründeki ve Christ Kilisesi'ndeki kısa versiyona yer vermiştir. Kokovtstov üç metni eleştirel bir analizden geçirdikten sonra, sonra uzun ve kısa versiyonların aynı orijinal metne dayandığı kanısına varmış, uzun versiyonun orijinal metne daha sadık olduğu yargısını ortaya atmıştır.

4

Kokovtsov'un eleştirel araştırması ve el yazmalarını yayımlayışı çekişmelere son vermiş görünmektedir. Gerçekte tartışmalar her zaman Jozef'in mektubunun uzun versiyonuyla ilgili olup cevabın kısa versiyonu ile Hasday'ın mektubuna gölge düşürmemekteydi.

Yine de hiç beklenmeyen bir yerden başka bir itiraz yükseldi. 1941 yılında Poliak, Hazar Yazışması'nın tam bir sahtecilik sayılmasa bile X. yüzyılda Yahudi Krallığı üstüne bilgi vermek ya da propaganda yapmak amacıyla

13 Harkavy, A. E., "Ein Briefwechsel swischen Cordova and Astrachan zur Zeit Swjatoslaws (um 960), als Beitrag zur alten Geschichte Süd-Russlands", *Russsische Revue*, 1875, VI. cilt, s. 69-67.

14 Chowolson, D. A., *Corpus of Hebrew Inscriptions*, Almanca ed., St. Petersburg, 1882.

15 Kokovtsov, P., *The Hebrew-Khazar Correspodence in the Tenth Century*, Leningrad, 1932.

yazılmış hayali bir yazı olabileceği kuramını ortaya attı.[16] (Metinler XI. yüzyıldan daha geç yazılmış olamazdı, çünkü az önce de gördüğümüz gibi, Haham Barzillai yazıları 1100 yılında okumuş, İbn Daud da 1161 yılında bunlardan parçalar aktarmıştı). Bu yeni görüş, başlangıçta hemen taraftar toplamakla birlikte Landau ve Dunlop tarafından kesinlikle çürütülmüş bulunmaktadır. Landau, Hasday'ın mektubunun gerçekten Menahem ben Şaruk elinden çıktığını kanıtlamış, Dunlop ise Hasday'ın mektubunda pek çok soru soruşuna, Jozef'in bunlardan bir bölümünü karşılıksız bırakışına işaret ederek bunun propaganda broşürü düzenlemekte izlenen bir yöntem olamayacağını ileri sürmüştür:

İbadet yerine nasıl gittiği, savaşın Sebt gününe nasıl etki yaptığı yolundaki sorulara Jozef hiç karşılık vermemektedir... İlk mektubun sorularıyla cevap mektubundaki açıklamalar arasında uygunluk yoktur. Bu durum, belgelerin gerçekten sunuldukları amaçla yazılmış olduklarını, edebi bir icat olmadıklarını açıklamaya yetmektedir.[17]

Dunlop bundan sonra şu önemli soruyu sormaktadır:

Bu kuram doğruysa, Hasday'ın mektubu niçin yazılmıştır? Bu mektup hem Jozef'in karşılığından daha uzundur hem de içinde Hazarlar üstüne hiç bilgi yoktur. Eğer yazıların yazılmasındaki amaç gerçekten Poliak'ın dediği gibi, Hazarya ile ilgili bilgi vermek olsaydı, böyle bir zahmete girmeye gerek olmazdı. Eğer birinci mektup, sırf ikincisine giriş olsun diye yazılmışsa İspanya ve Emevilere ilişkin epeyce ayrıntılı bilgi veren, Hazarlara ise hiç değinmeyen böyle bir giriş oldukça gariptir.[18]

Dunlop, metinleri dil açısından da incelemekte ve her iki mektubun da ayrı kişiler tarafından yazıldığına işaret et-

16 Poliak, *The Khazar Conversion to Judaism, Zion*, Kudüs, 1941.
17 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 143.
18 *A.g.e.*, s. 137-8.

mektedir. Verdiği kanıt, İbrani gramerin çok belirgin bir niteliğine, daha açık söylemek gerekirse, "iletken vav"ın cümlenin çekim zamanını belirlemede kullanılmış oluşuna dayanmaktadır. Burada bu karmaşık gramer kuralını açıklamak niyetinde değilim.[19] Yalnızca Dunlop'un verdiği tabloyu buraya alarak, ilk mektupta ve cevapta geçmiş zaman için her çekim biçiminin kaçar kez kullanılmış olduğunu göstermekle yetineceğim:[20]

	İletken vav'ın "imperfect" zamanla kullanılması	Basit vav'ın "perfect" zamanla kullanılması
Hasday'ın mektubu	48	14
Cevap (Uzun Versiyon)	1	95

Cevabın kısa versiyonunda, Hasday'ın kullandığı geçmiş zaman çekimi otuz yedi kez kullanılmış, ikinci tür geçmiş zaman çekimine ise elli kez yer verilmiştir. Ne var ki, kısa versiyonda birinci çekimin kullanıldığı yerler, anlatımın uzun versiyondan farklı olduğu bölümlerdir. Dunlop, bunu, İspanyolların uzun versiyonun redaksiyonunu yaparken uygulamış oldukları inancındadır. Ayrıca Hasday'ın mektubunun Emevi İspanyolcasıyla yazıldığını ve içinde Arapçamsı pek çok tamlama bulunduğunu da belirtmektedir. "Hazar" yerine "el-Hazar" kullanılışı bunlara örnek olabilir. Oysa cevapta bu tip tamlamalar hiç yoktur. Son olarak Dunlop, yazışmanın genel havası üstüne de şunları söylemektedir:

...Kral Jozef'in "Uzun Versiyon" diye adlandırılan ve orijinale daha yakın olan mektubundaki bilgilerin yanlış olduğu yolunda hiçbir iddia yoktur. Üslubundaki değişiklikler de bu cevabın gerçekliğine işaret etmektedir. Dünyanın birbirinden çok uzak yörelerinde yaşayan ve kültür düzeyi birbirlerinden çok ayrı

19 İlgilenen okurlar için: Weingreen J., *A Practical Grammar for Classical Hebrew*, 2. baskı, Oxford, 1959.

20 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 152.

olan Yahudi toplumlarında gerçekte bu tür farklılıkların belirmesi olağandır. Mektupların genel havasıyla ilgili izlenimim, ne kadar değer taşıyacağını bilmemekle birlikte, buraya not etmeme izin verilirse, cevap mektubunun, ilk mektuba oranla daha az suni ve daha saf bir dille yazılmış olduğudur.[21]

Özetlemek gerekirse, Bizans imparatoruyla da mektuplaştığını bildiğimiz (üç solidi değerindeki mühürleri unutmuyoruz) Hazar kağanının, bir mektup dikte ettirme yeteneğinden yoksun olacağına eski tarihçilerin inanmalarını anlamak güçtür. Ayrıca, İspanya'da ve Mısır'da yaşayan iyi niyetli Yahudilerin Kutsal Kitap'tan bu yana tarihin tek Yahudi Kralı'ndan gelen bir mektubu kopya edip saklamaları kadar olağan bir tutum, acaba niçin olağanüstü sayılmaktadır?

21 Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 153.

EK IV

BAZI YORUMLAR İSRAİL VE DİASPORA

Bu kitabın ana fikri tarihe yönelik olmakla birlikte, şimdiki zamana ve geleceğe yansıyan bazı yorumlara yol açabileceği ortadadır.

Öncelikle bu kitabın İsrail devletinin varolma hakkına saldırı olarak yanlış yorumlanması tehlikesiyle karşı karşıya olduğunun farkındayım. Oysa o hak, Yahudi halkının varsayımsal kökenlerine bağlı bir hak olmadığı gibi, İbrahim'in tanrı ile akdettiği anlaşmaya bağlı bir hak da değildir. İsrail'in devlet olarak varolma hakkı, devletler hukukundan doğan bir haktır ve Birleşmiş Milletler'in 1947 yılında aldığı karara, bir zamanlar bir Türk eyaleti olan, sonradan İngiliz mandası altına giren Filistin'in, Arap ve Yahudi Devletleri arasında paylaştırılması kararına dayanmaktadır. İsrail halkının ırksal kökenleri ne olursa olsun, kendileri bu konuda neye inanırlarsa inansınlar, devletleri bugün vardır. O ulusu imha etmedikçe bu gerçek değiştirilemez. Tartışmalı konulara girmeksizin, yalnızca tarihsel gerçeklere dayanarak şu kadarını söyleyebiliriz: Filistin'in paylaştırılması kararı, yüzyıl boyunca Yahudilerin barış içinde bu bölgeye göç etmiş ve yerleşmiş olmasından doğmuştur. Devletlerinin varoluşu, bu nedenle onların hakkıdır. Halkın kromozomları ister Hazar, ister Sami, ister Roma, ister İspanyol genleri

taşısın, bunun konuyla ilgisi yoktur ve İsrail'in var olma hakkını da, hangi dinden olursa olsun uygar kişilerin bu hakkı savunma yolundaki manevi yükümlülüğünü de zedeleyemez. Bugünün yerli İsraillisi, ana-babasının, büyükanne-büyükbabasının coğrafi kökenini bile, kaynayan eritme potasında yitirmeye yüz tutmuştur. Bin yıl önce gerçekleşmiş Hazar katkısı, ne kadar ilginç olursa olsun, günümüz İsrail'ini etkileyemez.

Orada yaşayan Yahudiler, kökenleri ne olursa olsun, bir ulus olma niteliğine sahiptir. Bir yurtları, ortak bir dilleri, hükümetleri ve orduları vardır. Dünyaya dağılmış yaşayan Yahudilerde ise böyle bir ulus niteliği yoktur. Onları yaşadıkları yerlerdeki yerli halktan ayıran tek şey ibadetlerini yapsınlar ya da yapmasınlar, Yahudi oluşlarıdır. İşte İsrailli Yahudilerle, dağılmış Yahudiler arasındaki temel ayrım budur. Birinci grup, bir ulus kimliği edinmiş, oysa ikinci grup yalnızca dinleri bakımından Yahudi kalmış, ne milliyetleri ne de ırkları bakımından bir kimlik edinmemişlerdir.

Buradan ortaya acıklı bir çelişki çıkmaktadır. Çünkü Yahudiliğin Hıristiyanlıktan, Budizmden ve İslamdan ayrıldığı bir nokta vardır. O da, halkının tarihi bir ulustan, seçilmiş bir ırktan geldiğini ima etmesidir. Bütün Yahudi bayramları ulusal tarihin olaylarını anma amacıyla kutlanır. Kimi Mısır'dan çıkışla, kimi Makkabe İsyanı'yla, kimi zalim Haman'ın ölümüyle, kimi tapınağın yıkılmasıyla ilgilidir. Eski Ahit'in ilk bölümü, bu ulusun tarihini anlatan ilk ve en ayrıntılı belgedir. Bu ulus, dünyaya tek tanrılı dini vermiş olmakla birlikte, inancı evrensel değil, kabileye aittir. Her dua ve her ayin, bu eski ırka ait olunduğunun ilanıdır. Bu tutum, Yahudileri içinde yaşadıkları halkın tarihsel ve ırksal geçmişinden ayırır. 2000 yıllık trajik geçmişinin de gösterdiği gibi Yahudi inancı, gerek ulusal gerek sosyal bakımlardan kendi kendini tecrit eder. Hem Yahudiyi ayırır hem de başkalarının onu ayır-

masına zemin hazırlar. Kendiliğinden fiziksel ve kültürel gettolar oluşturur. Diaspora Yahudilerini, ulus olmanın nitelikleri ve ayrıcalıklarına sahip olmayan bir *sahte ulus* haline getirmiş, onları en sonunda aldatıcı olduğu ortaya çıkan ırksal ve tarihsel temellere dayanan bir geleneksel inançlar sistemiyle gevşekçe birbirine bağlamıştır.

Ortodoks Yahudiler ortadan kalkmaya yüz tutmuş bir azınlıktır. En güçlü kaleleri olan Doğu Avrupa'da, Nazilerin öfkesi onları tümüyle dünya yüzünden silmeye kalkışmış ve büyük ölçüde başarıya ulaşmıştır. Batıya yerleşen kurtulanların, etki bakımından pek bir ağırlığı yoktur. Ayrıca Kuzey Afrika'da, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta yaşayan birçok ortodoks Yahudi topluluğu İsrail'e göçmüştür. Dolayısıyla, Ortodoks Yahudiliğin Yahudi diasporası arasında ölmeye yüz tuttuğunu, buna karşılık aydın ya da agnostik Yahudilerin büyük bölümünün sahte-ulus kimliğine daha sıkı sarılarak, Yahudi geleneğini bu yoldan korumayı kendilerine görev edindiğini görüyoruz.

Fakat "Yahudi geleneği" deyiminin bu aydınların gözünde neyi ifade ettiğini açıklamak da güçtür. Çünkü bu insanlar Ortodoks Yahudiliğin "tanrının seçtiği halk" dogmasına inanmamaktadır. Eski Ahit'in ilk bölümünde sözü edilen tek tanrı mesajı, bu tanrının gözle görünmez oluşu, On Emir, İbrani peygamberler vb dinsel ilkeler ise hem Yahudi hem Hıristiyan hem de Ortodoks din, grup ve mezheplerinde ortak ilkeler haline gelmiş, herkesin malı olmuştur.

Kudüs'ün yıkılmasından sonra Yahudiler ortak dillerini ve seküler kültürlerini yitirmişlerdir. Hıristiyanlık döneminin başlangıcında İbrani dili yerini Aramiceye bırakmış, İspanya'daki Yahudi bilginler ve ozanlar İspanyolca, Arapça, kimileri de daha sonra Almanca, Lehçe, Rusça, İngilizce ve Fransızca yazmaya başlamışlardır. Bazı Yahudi toplulukları kendilerine yeni bir lehçe edinmişlerdir. Buna Yidiş ve Ladino dilleri örnek gösterilebilir. A-

ma bu dillerde verilen eserler hiçbir zaman Almanya'da Avusturya'da Macaristan'da ve Amerika'da o ülkelerin kendi dilleriyle verilen eserler kadar önem taşımaz.

Yahudi diasporasının en önemli edebi katkısı ilahiyat dalındadır. Yine de Talmud olsun, Kabbala olsun, ciltler dolusu Eski Ahit yorumları olsu çağdaş Yahudi toplulukları tarafından pek bilinmemektedir. Oysa bunlar, daha önce de belirtildiği gibi özgün bir Yahudi geleneğinin son iki bin yıl içindeki yegâne eserleridir. Bir başka deyişle, diaspora Yahudilerinden gelen katkılar, özgün Yahudi katkısı sayılmamakta ya da yaşayan bir geleneğin bir parçası sayılmamaktadır. Tek tek Yahudilerin felsefi, bilimsel ya da sanatsal katkıları, onları barındıran ülkenin kültürüne karışmış durumdadır. Ortak bir kültürel birliği ya da gelenekler bünyesini yansıtmamaktadır.

Kısaca ifade etmek gerekirse, günümüzün Yahudilerinin ortak bir kültürel geleneği yoktur. Yalnızca bazı alışkanlıkları ve davranış biçimleri vardır ki bunların da bir kısmı travmatik getto deneyiminden doğmuş, nesilden nesile toplumsal bir miras olarak geçmiş, bir bölümü de çoğunun artık inanmadığı ya da uygulamadığı bir dinden miras kalmıştır. Yine de, bu alışkanlıklar ve davranış biçimleri, bu insanları sahte-ulus kimliği içinde bir arada tutmuş bulunmaktadır. Daha önce başka yerde de savunduğum[1] bu sorunun uzun vadede çözümü ancak ya İsrail'e göçmekle ya da içinde yaşanılan ülkeye asimilasyonla olabilir. Gerçekte bu uygulama çok yakın zamana kadar hızla yerine getirilmiştir. *Time* dergisinde 1975 yılında yayınlanan bir yazıda,[2] "Amerika Yahudilerinin büyük çapta kendi dinleri dışında evliliklere yönelmiş olduklarını ve her üç evlilikten birinin karışık evlilik olduğunu" belirtmiştir.

1 Koestler, "Judah at the Crossroads", *The Trail of the Dinosaur*, Londra, New York, 1955.

2 10 Mart 1975.

Yine de Yahudiliğin ırksal ve tarihsel mesajının (hayali olsa bile) kalıcı etkisi, kabileye bağlılık duygularına hitap ederek güçlü bir duygusal fren görevini görür. Onüçüncü Kabile'nin uzak geçmişte oynadığı rol, Yahudi diasporası için bu bakımdan çok önemlidir. Günümüz İsrail'i için bu konunun önemi kalmamıştır; çünkü daha önce de belirtildiği gibi, onlar artık gerçek bir ulusal kimlik edinmiş bulunmaktadır. Belki Tel Aviv Üniversitesi'nde tarih profesörü olan ve aynı zamanda yurtsever bir İsrailli olduğu bilinen Abraham Poliak'ın Hazar tarihine ilişkin bilgilerimize bu kadar büyük ölçüde katkıda bulunmuş olması ve "tanrının seçtiği halk" inancını sarsması semboliktir. İsrailli "Sabra"nın,* gerek fiziksel gerekse ruhsal açıdan gettoda yetişmiş "tipik Yahudiyle" taban tabana zıt olması da belki büyük önem taşımaktadır.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

al-Mesudi, *Muruj udh-Dhahab wa Maadin ul- Jawahir* ("Meadows of Gold Mines and Precious Stones"), Fransızca çevirisi, 9. cilt, Paris, 1861-77.

al-Tabari, *Geschicte der Perser und Araber zeit der Sasaniden*, Leyden, 1879-1901.

Alföldi, *La Royaute Double des Turcs, 2me Congrés Turc. d'Histoire*, İstanbul, 1937.

Allen, W. E. D., *A History of the Georgian People*, Londra, 1932.

Arne, T. A. J., *La Suede et l'Orien, Archives d'Etusdes Orientales*, 8. v. 8, Upsal, 1914.

Artamonov, M. I., *Studies in Ancient Khazar History*, Leningrad, 1936.

Artamonov, M. I., *Khazar History* (Rusça), Leningrad, 1962.

Bader, O. H., *Studies of the Kama Archelogical Expedition* (Rusça), Kharkhov, 1953.

Al-Bakri, *Book of Kingdoms and Roads*, Fransızca çeviri: Defremery, *J. Asiatique*, 1849.

Balles, J. A., *Beitrage zur Kenntnis der trierischen Volkssprache* (1903).

Bar Hebreaus, *Choronography*, Oxford, 1932.

Barker, F., "Crusades", Enc. *Britannica*, 1973.

Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, III. ve IV. ciltler, New York, 1957.

Bartha, A., *A IX-X Szdzadi Magyar Tarsadalom*, Budapeşte, 1968.

Barthold, V., Bkz. Gardezi ve *Hudud al Alam*.

Barthold, V., *Hudud al Alam (Regions of the World)*, Leningard, 1930, Çeviri: Minorsky, V., Londra, 1937.

Beddoe, J., "On the Physical Characters of the Jews". *Trans., Ethn., Soc.*, I. Cilt, s. 222-37, Londra, 1861.

Ben Barzillay, Jehudah, *Sefer ha-Ithim*, ("Bayramlar Kitabı"), 1100 dolayları.

Ben-Daud, Ibrahim, *Sefer ha-Kabbalah*, Medieval Jewish Chronicles, Neubauer baskısı, I, 79.

Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, çeviren ve yay. haz.: Asher, A., 2 cilt, Londra ve Berlin, 1841.

Blake, R. P. ve Frye, R. N., "Notes on the Risala of İbn Fadlan" *Byzantina Metabyzantina*, I. Cilt, 2. Bölüm, 1949.

Brutzkus, J., "Chasaren", *Jewish Enc.*, New York, 1901-06.

Bury, J. B., *A History of the Eastern Roman Empire* Londra, 1912.

Bury, J. B., *Byzantinische Zeitschrift XIV*, s. 511-517.

Buxtorf, J., fil, yay. haz.: Jehuda Jalevi, *Liber Cosri*, Basle, 1660.

Carpini, *The Texts and Versions of John de Pilano Carpini*, Hakluyt, Works, Extra Series c.13, Hakluyt Soc. 1903.

Cassel, Paulus (Selig), *Magyarische Alterthümer*, Berlin, 1847.

Cassel, Paulus (Selig), *Der chasurische Königsbrief ans dem 10. Jahrhundert*, Berlin, 1876.

Cedrenus, Georgius, Bekker, Bonn, 1839.
Chwolson, D. A., *Eighteen Hebrew Grave Inscriptions fron the Crimea* (Almancası: St. Petersburg, 1865; Rusçası: Moskova, 1869).
Chowolson, D. A., *Corpus of Hebrew Inscriptions* (Almanca ed., St Petersburg, 1882.
Comas, J., "The Race Question in Modern Science", UNESCO, Paris. 1958.
Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Moravcsik ve Jenkins metninin gözden geçirilmiş 2. baskısı, Washington DC, 1967.
Constantine Porphyrogenitus, *De Ceriimoniis*, yay. haz.: A. Vogt, Paris, 1935-40.
Dimaski, Muhammad, *Manuel de la Cosmographie du Moyen Age*, Kopenhag, 1874.
Disraeli, B., *The Wondrous Tale of Alroy*, Londra, 1833.
Druthmar of Aquitania, *Christian, Expositio in Evangelium Mattei*, Migne, *Patrologia Latina*, Paris 1844-55.
Dubnow, S., *Weltgeschichte deg jüdischen Volkes, Band* IV, Berlin, 1926.
Dunlop. D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954.
Dunlop D. M., "The Khazars", *The World History of the Jewish People*, bkz. Roth baskısı.
Dunlop, D. M., "Khazars", *Enc, Judaica*, 1971-72 baskısı.
Eldad ha-Dani, *Relations d'Eldad ile Danite, Voyageur du lXe Siécle*, Paris, 1838.
Fishberg, M., *The Jews-A Study of Race and Environment*, Londra and Felling-on Tyne, 1911.
Fraehn, *Khazars*, Memoirs of the Russian Academy 1822.
Frazer, Sir James, "The Killing of the Khazar Kings" *Folklore*, XXVIII, 1917.
Frye, R. N., bkz. Blake, R. P.
Fuhrmann, *Alt- und Neuösterreich*, Viyana, 1737.
Gardezi, Rusça çeviri: Barthold, Académie Impériale des Sciences, VIII. dizi, 1. Cilt, No. 4, St Petersburg, 1897.
Gibb, H. A. R. ve De Goeje, M. J., "Arab Historiography", *Enc. Britannica*, 1955 baskısı.
Gibbon, E., *The History of the Decline and Fell of the Roman Empire*, V. Cilt, 2. baskı, Londra, 1901.
Goeje, de, Ed., *Bibliotheca Geogaphorum Arabicorum* (Bonn).
Goeje, de, bkz. Gibb, H. A. R.
Gregoire, H., "Le 'Glozel' Khazare", *Byzantion*, 1937, s. 225-66.
Graetz, H. H., *History of the Jews*, Philadelpbia, 1891-98).
Halevi, Jehuda, *Kitab al Khazari*, çev. Hirschfeld, gözden geçirilmiş baskı Londra, 1931. Ayrıca bkz. Buxtorf, J., fil.
Harkavy, A. E., "Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Ast- rachan zur Zeit Swjatoslaws (um 960), als Beitrag zur alten Geschichte Süd-Russlands", *Russiche Revue*, VI. Cilt, 1875.
Harkavy, A. E., *Altjüdische Denkmaler aus der Krim*, Memories of the Russian Academy, (1876).
Herzog, E., bkz. Zborowski, M.
Hussey, J. M. *Cambridge Medieval History*, III. Cilt, 1966).
Ibn Fadlan, Bkz. Zeki Validi Togan, ayrıca Blake R. P. ve Frye, R. N.
Ibn Hawkal, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum;* 1939. Ayrıca bkz. Ouseley, Sir W.
Ibn Jakub, Ibrahim, Spuler, B., *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* içinde, III, 1-10.

Ibn Nadim, *Kitab al Fihrist* ("Bibliographical Encylopedia"), Flügel.
Ibn Rusta, ed. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VII.
Ibn-Said al Maghribi, Bodleian MS alıntılayan Dunlop 1954, s. 11.
Istakhri, de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, pars I.
Jacobs, J., "On The Racial Charecteristics of Modern Jews", *J. Anthrop. Inst.* XV. Cilt s. 23-62,1886.
Kahle, P. E., *Bonn University in pre-Nazi and Nazi Times: 1932-1959, Experiences of a German Professor*, özel basım, Londra, 1945.
Kahle, P. E., *The Cairo Geniza*, Oxford, 1959.
Klebel, E., *Annals of Admont, 'Eine neu aufgefundene Salz- burger Geschichtsquelle', Mitteilungen der Gessellscahaft für Salz-burger Landeskunde*, 1921.
Karpovich, M., Bkz. Verdansky, G.
Kerr, N.,*Inebriety*, Londra, 1889.
Kniper, A. H., "Caucasus People", *Enc. Britannica*, 1973.
Koestler, A., "Judah at the Crossroads", *The Trail of the Dinosaur*, Londra ve New York, 1955 (Danube baskısı: 1970).
Kokovtsov, P., *The Hebrew-Khazar Correspondence in the Tenth Century*, Rusçası: Leningard, 1932.
Kutschera, Hugo Freiherr von, *Die Chasaren*, Viyana, 1910.
Landau, "The Present Position of the Khazar Problem", (İbranice), *Sion*, Kudüs, 1942.
Laszlo, G., *The Art of the Migration Period*, Londra, 1974.
Lawrence, T. E., *Seven Pillars of Wisdom*, Londra, 1906.
Leiris M., "Race and Culture" (UNESCO), Paris, 1958).
Luschan, F. von, "Die antropologische Stellung der Juden", *Correspondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Antropologie*, etc. XXIII. Cilt, ss, 94-102, 1891.
Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930.
McEvedy, C., *The Penguin Atlas of Medieval History*, 1961.
Marquart, J., *Osteuropaische und ostasiatiche Strefzüge*, Hildesheim, 1903.
Mieses, M., *Die Entstehungsuhrsache der jüdischen Dialekte*, Berlin-Viyana, 1915.
Mieses, M., *Die Jiddische Sprache*, Berlin-Viyana, 1924.
Minorsky, V., bkz. *Hudud al Alam*.
Muquadassi, *Descriptio Impreii Moslemici, Bibliotheca Geographorum Arabica III*, 3 (Bonn).
Nestor and pseudo-Nestor, Bkz. *Russian Primary Chronicle*.
Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth-Eastern Europe 500-1453*, Londra, 1971.
Ouseley, Sir W., *The Oriental Geography of Ebn Haukal*, Londra, 1954.
Paszkiewicz, H., *The Origin of Russia*, Londra, 1954.
Patai, R., "Jews", *Enc. Britannica*, XII. Cilt, s. 1054,1973.
Petachia of Ratisbon, *Sibub Ha'olam*, Benisch, Londra, 1856.
Photius, *Homilies*, Mango'nun önsözü ve yorumlarıyla İngilizce çevirisi, Cambridge, Mass, 1958.
Poliak, A. N. "The Khazar Conversion to Judaism" (İbranice), *Sion*, Jerusalem, 1941.
Poliak, A. N., Khazaria- *The History of a Jewish Kingdom in Europe* (İbranice), Mossad Bialik, Tel Aviv, 1951.
Povetz Vremennikh Let, bkz. Russian Primary Chronicle.
Priscus, *Porcus Scriptorum Historiae Byzantinae* Bonn.

Reid, G. A., *Alcholism*, Londra, 1902.
Reinach, Th., *"Judaei", Dictionnaire des Antiquites.*
Reinach, Th., "Diaspora", *Jewish Enc.*
Ripley, W., *The Races of Europe* (Londra, 1900).
Russian Primary Chorincle, Laurentian Text, tr. and ed. Cross, S. H. ve Sherbowitz- Wetzor, C. P., Cambridge, Mass, 1953.
Roth, *The World History of the Jewish People*, II. Cilt: *The Dark Ages*, Londra, 1966.
Roth, C., "Jews", Enc. *Britannica*, 1973.
Sava, G., *Valley of the Forgotten People*, Londra, 1946.
Schram, Anselmus, *Flores Chronicorum Austriae*, 1702.
Schultze - Das Martrium Oles heligen Abo von Tiflis, *Texte und Untersuchungen für Geschichte oles altchristlichen Literatur*, XIII, 1905.
Shapiro, H., *The Jewish People: A Biological History* UNESCO, Paris, 1953.
Sharf A., *Byzantine Jewry-From Justinian to the Fourth Crusade*, Londra, 1971.
Sinor, D., *Enc. Britannica*, "Khazars", *Enc. Britannica*, 1973 baskısı.
Smith, H., in *Proc. Glasgow University Orieantal Society*, V. ss. 65-66. Togan, bkz. Zeki Validi.
Toynbee, A., *A Study of History*, I-VI ciltlerin D. C. Somerwell tarafından kısaltılmış hali, Oxford, 1947.
Toynbee, A., *Constantine Porrphyrogenitus and his World*, Londra, New York ve Toronto, 1973.
Vasiliev, A. A., *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass, 1936.
Vernandsky, G., *Ancient Russia in Verdansky and Karpocich, A History of Russia*, I. Cilt, New Haven, 1943.
Vernandsky, G., *Kievan Russia*, aynı dizide, II. Cilt, New Haven, 1948.
Vetulani, A., "The Jews in Mediaval Polond", *Jewish J. Of Sociology*, Aralık, 1962.
Virchow, R., "Gesamtbericht... über die Farbe der Haut, der Hare und der Augen der Schulkinder in Deutschland", *Archiv für Anthropologie*, XVI. Cilt, s. 275-475, 1886.
Weingreen, J., *A Practical Gramer for Classical Hebrew*, 2. baskı, Oxford, 1959.
William of Malmesbury, *De gestis regum Anglorum.*
Yakubi, *Buldan, Bibliotheca Geographorum Arabica VII*, Bonn.
Yakut, *Mujan al-Buldan, Wüstenfeld*, Leipzig, 1866-70.
Zajaczkowski, *The Khazar Culture and its Heirs* (Lehçe), Breslau, 1946.
Zajaczkowski, 'The Problem of the Language of the Khazars', *Prloc. Breslau soc. Of Sciences*, 1946.
Zborowski, M. ve Herzog, E., *Life is With People – The Jewish Little-Town of Eastern Europe*, New York, 1952.
Zeki Validi Togan, A., "İbn Fadlan's Reisebericht", *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, Band 24, Nr. 3, Leipzig, 1939.
Zeki Validi Togan, A., "Völkerschaften des Chasarenreiches im neunten Jahrhundert" *Körösi Csoma-Archivum*, 1940.

DİZİN

Abdurrahman III, 74
Ab-dül Rahman İbn-Rabi-ah 28
Abraham Ilan Daud 93
Ak Hazarlar 20, 23
Alanlar 90, 110, 156
Allen, W. E. O. 18
Almanlar 206
Amerikalılar 230
Anti-Semitizm 16
Arap İspanyası 74, 80
Arap Savaşları 29, 32
Arne, T.J. 53
Artamonov, M. I. 18
Aşkenazi 204, 213, 214, 217, 248
Attila 16, 22, 23, 24, 36, 97, 98
Avar İmparatorluğu 18
Avusturyalılar 202

Bab el Ahvab, 28
Bağdat 32, 36, 37, 39, 41, 46, 63, 66, 75, 88, 92, 93, 138, 161, 162, 190, 214, 241
Balancar 24, 28, 30, 57
Ballas, J. A. 204
Barbaro, J. 210
Bar Hebraeus 98, 157
Barker E. 191
Baron, S. W. 92, 265
Bartha, A. 13
Beddoe, J. 266
Bizans İmparatorluğu 30
Boleslav, Kral 175
Bulgarlar 18, 24, 50, 110, 136, 141, 142, 145
Burtalar 51, 136
Bury, J. B. 11, 57, 59, 63, 66, 73, 99, 103, 118, 124, 125, 127, 132, 146, 147, 243, 245, 266

Busbeck, G. De. 210
Busir, Kral 33, 34
Buxtorf, J. 254, 266, 268
Büyük Casimir, Kral 175, 206, 211

Cambridge Belgesi 88, 90
Carpini, J. De. Plano 156
Cedrenus 153, 266
Cengiz Han 165, 169
Chagall, M 185
Charlemagne 11, 190
Chwolson, D. A. 70, 256, 266
Cinnamus, J. 166, 202
Clement IV. Papa 176
Comas, J. 215
Córdoba 81, 88, 89
bkz. Kurtuba 74, 75, 81, 88, 89, 168, 250
Çinliler 21, 231

Dariel Geçidi 28, 29
Derbend 28, 29, 50, 52, 155
Diaspora 191, 270
Dimaski, M. 72, 267
Dinyeper Nehri 111
Don Nehri 114, 115, 119, 139
Druthmar, Christian 94
Dubnov, S. 193, 194
Dunlop, D. M. 245

El-Belhi 25, 240
Eldad-ha-Dani 83, 267
El-Mesudi 265
Endre II, Kral 167, 168

Ephraim bar Jacob 194
Erdebil 30, 135
Ermeniler 19, 226
Eudokia 27

Filistin 160, 168, 212, 220, 224, 248, 260
Finlandiya 103
Firkowich, A. 255
Fishberg, M. 216
Frazer, J. 59, 267

Gardezi 64, 104, 107, 118, 242, 265, 267
Gershom ben Yehuda, Haham 191
Getto 166, 181, 184, 211, 222, 231, 232, 233, 236, 264
Gibb, H. A. R. 239
Goeje, M. J. De 239
Graetz, H. H. 224, 225, 267
Gundelfingus, H. 201
Gurganj 38
Gürcüler 226

Haçlı Seferleri 161, 210
Harkavy, A. E. 255, 256, 268
Harun el Reşid 32, 62, 68, 72, 190
Hayday bin şaprut 74, 89, 168, 250
Hazar Denizi 11, 16, 17, 18, 28, 44, 46, 57, 95, 101, 103, 105, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 151, 155, 185
Hazarlar 11, 12, 13, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 36, 47, 49, 51, 53, 54, 58, 59, 62, 67, 68, 90, 95, 96, 97, 101, 103, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 122, 132, 133, 134, 136, 139, 145, 146, 147, 153, 154, 155, 156, 158, 163, 165, 169, 178, 183, 184, 199, 209, 213, 214, 241, 242, 247, 248, 252, 253, 254, 257
Hazar Yazışması 5, 74, 88, 89, 90, 91, 246, 250, 253, 256
Hıristiyanlık 12, 65, 73, 261, 262
Hun İmparatorluğu 24

Isaac bar Nathan 81, 89
İbn Fadlân 41, 241, 268
İbn Havkal 50, 56, 61, 62, 63, 64, 86, 149, 150, 238, 240, 241, 242, 243, 252
İbn Miskeveyh 149, 150, 151
İbn Nedîm 70
İbn Rüste 44, 50, 64, 104, 107, 108, 119, 242, 268
İbn ül-Adim 157
İbrahim İbn Yakub 152
İbrani 69, 94, 161, 262
İngilizler 127, 229
İnnocentius IV, Papa 156
İskenderiye 52, 93, 209
İslam 32, 137, 158
İspanyollar 258
İsrail, İsrailliler 5, 15, 81, 83, 84, 161, 162, 203, 212, 215, 220, 224, 249, 253, 260, 261, 263, 264
İstahrî 19, 20, 50, 51, 56, 59, 61, 62, 240, 241
İtil 17, 49, 51, 57, 68, 80, 86, 87, 95, 104, 109, 110, 132, 133, 134, 135, 137, 139, 147, 149, 150, 151, 152, 156, 160, 176, 253

Jacob ben Reuben 94
Japheth İbn Ali 94
Jedudah ben Barzillai 251
Jozef, Hazar Kralı 250, 251

Kabarlar 55, 117, 118, 120, 122, 123, 166
Kafkasya 24, 31, 35, 155
Kahle, P. E 245
Kalonymous 190
Karadeniz 11, 17, 18, 29, 34, 75, 80, 99, 101, 103, 104, 105, 124, 126, 134, 155, 175
Kara-Hazarlar 20
Karaimler 15, 92, 174, 175, 186
Kara Ölüm 196
Khersones 33, 34, 35, 95, 132, 143, 145, 154
Kıpçaklar 20
Kırım 15, 17, 18, 29, 33, 35, 70, 85, 92, 95, 132, 133, 140, 143, 154, 156, 171, 172, 174, 196, 210

Kiev 18, 103, 109, 110, 111, 112, 124, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 138, 140, 142, 147, 152, 155, 159, 170, 178, 244, 248
Kiril Alfabesi 95
Kiril, Aziz 95, 120, 125
Kokovtsov, P. 256
Konstantinos, V. 12, 52
Kudüs 71, 87, 90, 142, 161, 165, 188, 212, 221, 224, 262, 269
Kumanlar 154, 155, 169
Kutsal Aaron 86, 89
Kutschera, H. von 178, 197, 199, 206, 207, 217, 248, 269

Landau 252, 257, 269
Lawrence, A. W. 237
Lawrence, T. E. 237
Lebedias 115, 116
Leiris, M. 229
Leontius, İmparator 33
Litvanya, Litvanyalılar 172, 174, 175, 177, 178, 182, 207, 210

Macaristan 14, 21, 27, 55, 113, 116, 118, 120, 121, 123, 133, 148, 156, 166, 167, 168, 169, 174, 178, 179, 180, 186, 199, 200, 202, 211, 216, 222, 248, 263
Mayence 190, 191, 192, 193, 194, 224
McEvedy 104, 269
Menahem ben Şaruk 250
Mervân II, Halife 30, 31, 32, 151
Michael III, İmparator 95
Mieses, M 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 249, 269
Moğol imparatorluğu 18
Müslümanlar 12, 28, 30, 49, 56, 68, 73, 78, 135, 150, 153

Nestor 244, 269
Novgorod 103, 108, 111, 112, 126, 147

Obediya, Kral 85, 86, 97, 118
Obolensky, D. 32
Olga, Kiev Prensesi 128
Ouseley, W. 238

Patai, R. 214
Peçenekler 110, 119, 120, 121, 122, 124, 169
Pers Krallığı 26
Petachia, Haham 93, 175
Philip IV, ('Güzel') Kral 190, 195
Philippikos, İmparator (Bardanes) 35
Poliak, A .N. 15, 70, 71, 159, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 181, 183, 186, 187, 206, 208, 209, 210, 212, 214, 248, 249, 256, 257, 264, 270
Polonya 14, 15, 70, 71, 85, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 216, 217, 218, 225
Pravda 109, 110
Priscus 22, 23, 36, 270

Reinach, Th. 221
Renan, E. 225
Ribakov 255
Ripley, W. 215
Romanos, Diogenes, İmparator 69, 75
Roth, C. 189, 210
Rurik, Prens 111
Rusya 14, 85, 110, 114, 131, 144, 159, 170, 171, 173, 178, 206, 208, 225

Saac Abraham Akrish 253, 254, 255, 256
Saadiah Gaon 93
Samandarlar 24
Sarkel 53, 55, 80, 99, 100, 101, 105, 108, 111, 114, 115, 139, 140, 145, 149, 170, 172, 177
Schechter 89
Schram, A. 201
Sefarad 80, 213
Selçuklular 157
Shapiro, H. 219

Sıddık Paşa. See Yusuf Sıddık Paşa
Sinor, D. 97
Smith, H. 203
Solomon bar Simon 192, 194
Solomon ben Duji 160, 161
Stephen, Kral (Bathory) 176

Teofanes 26, 27
Teofilos 99
Theodosius II, İmparator 22
Tiflis 26, 54, 270
Tours 12, 29
Toynbee, A. 53, 101, 102, 113, 114, 115, 117, 118, 125, 126, 131, 140, 142, 145, 146, 148, 222, 223, 225, 242, 243, 245, 270, 271
Transkafkasya 77
Tudelalı Benjamin 93, 161, 162, 191
Tuna Bulgarları 24, 123
Türkiye 28, 148, 157, 247, 248

Ukrayna 173
Uygurlar 24
Ukrayna 14, 18, 29, 170, 177, 200, 207, 212, 225

Valentinianus III, İmparator 97
Vasiliev, A. A. 126, 271
Venizelos. See Yudeo
Vernadsky 126, 144, 147, 159, 244, 245
Vetulani, A. 178
VII, İmparator (Konstantinas) 11, 53, 80, 100, 117, 242, 243, 266, 267
Vikingler 100, 102
Vladimir, Aziz (Büyük Kiev Prensi) 132, 141
Volga Bulgarları 41, 43

Worms 191, 192, 193, 194, 224

Yahudi göçü 193
Yahudiler 68, 69, 76, 89, 94, 112, 119, 154, 159, 160, 161, 171, 173, 176, 177, 178, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 196, 197, 198, 199, 200, 207, 208, 211, 214, 215, 217, 218, 219, 221, 223, 225, 231, 232, 233, 235, 255, 261, 262, 264
Yakubi 22, 271
Yehuda Halevi 90
Yidiş 181, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 249, 262

Zacharias Retor 22
Zajaczkowski 174, 175, 271
Zeki Velidi Togan 39, 43, 241, 247
Ziebel 26, 27

Tarihin en karanlık dönemlerinden biri. Kendini bir yanda Doğu Roma İmparatorluğu, öte yanda Hz. Muhammed'in takipçileri arasında bulan ve Yahudiliği resmi dini olarak seçen güçlü, gizemli bir imparatorluk. *On Üçüncü Kabile* dönemin üçüncü büyük gücü olan Hazarları ve onların İslamın ve Hıristiyanlığın baskısından kurtulmak için Yahudiliği seçişini anlatıyor. İmparatorlukları yok olduktan sonra dağılan Hazarların izini sürüyor ve modern Yahudiliğin ırksal bütünlüğü ile toplumsal mirasını nasıl etkilediklerini ortaya koyarak şaşırtıcı sonuçlara varıyor. Yerleşmiş düşünceleri, doğru bildiklerimizi sorgulayan, önemini hiç yitirmeyen bir klasik.

Patlamaya hazır bir kitap. *Birmingham Post*
Aydınlatıcı. *Sunday Times*
Merak uyandırıcı ... karşı konulmaz. *The FinancialTimes*

ALFA
www.alfakitap.com
/alfakitap
/alfakitap

ALFA TARİH
ISBN 978-605-171-050-1